

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ІМ. І. КРИП'ЯКЕВИЧА

На правах рукопису

ТКАЧУК АНДРІЙ ПАВЛОВИЧ

УДК 355. 231. 2(477)''1840/1920''

**ВИШКІЛ І ВИХОВАННЯ В КАДЕТСЬКИХ КОРПУСАХ НА
ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ (1840-1920)**

Спеціальність: 20.02.22 – *військова історія*

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник –

Кривизюк Леонід Петрович,

кандидат історичних наук, доцент

ЛЬВІВ – 2010

ЗМІСТ

Вступ	4
Розділ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ	9
1.1. Стан наукової розробки теми	9
1.2. Характеристика використаних джерел	20
Розділ 2. ОСНОВНІ ЕТАПИ ДІЯЛЬНОСТІ КАДЕТСЬКИХ КОРПУСІВ	25
2.1. Створення Полтавського і Київського кадетських корпусів	25
2.2. Реорганізація кадетських корпусів у військові гімназії	41
2.3. Кадетські корпуси на території України наприкінці XIX– на початку XX ст.	56
2.4. Кадетські корпуси в 1917-1920 рр.	68
Розділ 3. ВДОСКОНАЛЕННЯ НАВЧАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ В КАДЕТСЬКИХ КОРПУСАХ	79
3.1. Організація і зміст навчальної діяльності	79
3.2. Викладацький склад корпусів	101
Розділ 4. ВИХОВНА РОБОТА В КАДЕТСЬКИХ КОРПУСАХ	125
4.1. Особливості системи корпоративного виховання	125
4.2. Зміст духовно-морального виховання	144
4.3. Основні напрямки фізичного виховання	159
Висновки	169
Додатки	183
Список використаних джерел	190

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

ГУВНЗ	Головне управління військово-навчальних закладів
ЗВП	Звід воєнних постанов
КМ	Комітет міністрів
МОК	Міжнародний олімпійський комітет
НТШ	Наукове товариство ім. Шевченка
ПЗ	“Педагогічний збірник”
ПЗЗ	Повне зібрання законів Російської імперії
ПЗК	Південно-Західний край
РВНЗ	Рада військово-навчальних закладів
УД	Українська Держава
УНР	Українська Народна Республіка
УРСР	Українська Радянська Соціалістична Республіка
ЦР	Центральна Рада

ВСТУП

Актуальність теми. Процес становлення і розвитку Української держави супроводжується постійним вдосконаленням її Збройних Сил. Щоб забезпечити надійну військову безпеку України в нових умовах, країні потрібні добре навчені та виховані військові кадри, які повинні відповідати сучасним вимогам часу, бути підготовленими для дій в будь-яких умовах і обставинах. Саме такий рівень підготовки покликана забезпечити створена в нашій державі система військово-навчальних закладів, важливою складовою якої є заклади довузівської військової підготовки – військові ліцеї та ліцеї з посиленою військово-фізичною підготовкою.

Власне для формування цих військово-навчальних закладів цінним може бути досвід кадетських корпусів, що діяли на українських землях в ХІХ – на початку ХХ ст. Знайомство з традиціями навчальної і виховної роботи у кадетських корпусах має, таким чином, окрім наукового і суспільно-практичне значення.

На сьогодні існує чималий історіографічний доробок, присвячений життєдіяльності кадетських корпусів на території Російської імперії, показу їх ролі та місця у підготовці офіцерських кадрів. Однак наукового з'ясування генезису кадетської освіти в Україні, змісту навчально-виховного процесу у кадетських корпусах, долі його вихованців все ж бракує.

Зв'язок з науковими програмами, планами, темами. Дослідження виконано в рамках науково-дослідної тематики Академії сухопутних військ імені П. Сагайдачного.

Мета роботи – на основі аналізу джерел і наукової літератури узагальнити історичний досвід діяльності кадетських корпусів, визначити суспільно-політичні фактори, що впливали на ефективність їх навчально-виховної роботи.

Для досягнення мети дисертант поставив перед собою такі дослідницькі завдання:

- з'ясувати стан наукової розробки проблеми;

- проаналізувати коло історичних джерел та визначити їхній інформаційний потенціал;
- висвітлити основні етапи діяльності кадетських корпусів на території України;
- розкрити організацію і зміст навчального процесу цих військово-навчальних закладів;
- проаналізувати склад кадрів педагогічних працівників, рівень їх професійної підготовки;
- охарактеризувати зміст та основні напрями виховної роботи в Київському, Полтавському, Одеському і Сумському корпусах;
- визначити місце і роль кадетських корпусів у системі підготовки військових кадрів;
- дослідити життєвий шлях вихованців кадетських корпусів на території України.

Об'єктом дослідження є діяльність кадетських корпусів з підготовки військових кадрів.

Предметом дослідження є суть, зміст і особливості навчально-виховного процесу в кадетських корпусах на території українських земель в ХІХ – на початку ХХ ст.

Методологічна основа дослідження – загальнонауковий системний і комплексний підхід до вивчення діяльності кадетських корпусів із використанням методів аналізу та синтезу. У процесі роботи були застосовані принципи історизму й об'єктивності, що передбачають вивчення питань створення та діяльності кадетських корпусів із врахуванням конкретних суспільно-політичних умов. При аналізі навчально-виховного процесу в корпусах застосовувалися методи: ретроспективний, проблемно-хронологічного аналізу. Автор виявив спільне і особливе у діяльності цих військово-навчальних закладів, порівняв ступінь їх розвитку на різних етапах діяльності.

Залучалися також структурно-функціональний, історико-порівняльний, хронологічний методи, які дали можливість зіставити діяльність кадетських корпусів на українських землях та в корінних губерніях імперії. Комплексне застосування різних методів уможливило оптимально мобілізувати джерела та історіографічний доробок попередників для розкриття цієї військово-історичної теми.

Хронологічні межі дисертаційної роботи охоплюють цілісний період в історії України від 40 – 50-х роках XIX ст. і до 1920 р. Нижня межа пов'язана із створенням Полтавського (1840) і Київського (1851) кадетських корпусів. Верхня межа зумовлена поразкою Українських визвольних змагань і встановленням більшовицької влади в Україні, яка призупинила функціонування цих військово-навчальних закладів. Для з'ясування основних суспільно-політичних передумов створення кадетських корпусів на українських землях здійснено короткий екскурс на початок XIX ст., коли в Росії були закладені основні принципи діяльності цих військово-навчальних закладів.

Географічні рамки дослідження окреслюються межами українських губерній Росії.

Наукова новизна визначається з'ясуванням ролі та місця кадетських корпусів на території України в підготовці офіцерських кадрів. У роботі вивчено передумови виникнення корпусів в Україні, досліджено основні етапи діяльності цих військово-навчальних закладів. У ній проаналізовано, як формувався і розвивався зміст навчально-виховної роботи в кадетських корпусах, розглянуті зміни в навчальних планах і програмах навчання. Показано вплив викладацького складу корпусів на підвищення рівня навчального процесу. Прослідковано долю випускників кадетських корпусів на українських землях.

Під час вивчення теми вдалося встановити, що створення кадетських корпусів було закономірним процесом, спрямованим на зміцнення обороноздатності Росії та залучення місцевої еліти в русло імперської

політики. Порівняння мети і завдань загальної середньої цивільної і військової освіти показує, що найбільш суттєвими, характерними лише для кадетської освіти, ознаками були: формування високоосвіченої особистості, здатної продовжити на службі свою військово-наукову самоосвіту, спрямованість цілісної системи кадетської освіти на ранню професіоналізацію, забезпечення такого рівня освіти, який був достатнім для вступу у військові училища. Доведено, що у кадетських корпусах працював високопрофесійний склад педагогічних працівників. У період Центральної Ради (ЦР), Української Народної Республіки (УНР) та Української Держави (УД) багато національно свідомих випускників кадетських корпусів безповоротно стали на шлях боротьби за самостійність Української держави. Значний відсоток генералітету українських збройних сил розпочинав свою військову кар'єру саме у цих кадетських корпусах.

Практичне значення дисертації полягає у тому, що основні її висновки та фактичний матеріал слугуватимуть подальшому вивченню історії військової освіти в Україні. Досвід навчально-виховної діяльності кадетських корпусів на українських землях з урахуванням сучасних реалій можна використати при вдосконаленні підготовки офіцерських кадрів у сучасних військово-навчальних закладах країни. Матеріали і висновки дисертації можуть бути корисними при підготовці наукової концепції військової історії України модерного часу, написанні лекційних курсів, особливо узагальнюючих праць про розвиток військової освіти, а також у військово-патріотичній роботі.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та висновки дослідження обговорено на засіданні Центру дослідження українсько-польських відносин Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, оприлюднило на наукових конференціях: “Західно-Українська Народна Республіка 1918 – 1923. До 90-річчя утворення (Львів; Івано-Франківськ; Чернівці, 30 жовтня – 1 листопада 2008); П'ята наукова конференція “Історичні пам'ятки Галичини” (12 листопада 2010 р. у

Львівському національному університеті імені Івана Франка); Всеукраїнська наукова військово-історична конференція “Воєнна історія Сіверщини та Слобожанщини” (Харків, 15 грудня 2010).

Публікації. Результати дослідження висвітлено у 4 статтях, 3 з яких опубліковано у фахових вітчизняних виданнях, затверджених ВАК України, та в 1 збірнику матеріалів наукових конференцій.

Структура дисертації. Дослідження складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури (286 позицій), додатків. Загальний обсяг дисертаційної роботи – 212 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки теми

Збройні сили завжди були вирішальним фактором існування державних утворень. Одним із найважливіших факторів боєздатності української армії є належна підготовка офіцерських кадрів. У зв'язку з цим є необхідність узагальнити досвід вишколу і виховання в арміях світу, зокрема й дорадянській російській.

Як відомо, на українських землях у складі Російської імперії функціонував ряд військово-навчальних закладів, зокрема, кадетських корпусів, які готували молодь до служби в армії. Офіцери – вихованці кадетських корпусів відзначилися в численних битвах під час Кримської, російсько-турецької, російсько-японської воєн, в роки Першої світової війни. Багато з них стали творцями збройних сил армії Української Народної Республіки.

Щоправда, у вітчизняній історіографії не існує роботи, яка розкривала би діяльність кадетських корпусів на території України. Окремі дані про функціонування цих військово-навчальних закладів вміщені в узагальнюючих працях, насамперед, російських авторів. Звідси виникає необхідність розгляду проблеми навчально-виховної діяльності кадетських корпусів у рамках загальної історіографії розвитку військової освіти в Україні.

Історичну літературу про діяльність кадетських корпусів Російської імперії умовно можна розділити на дореволюційну, куди входять дослідження, написані в XIX – на початку XX ст.; радянську – роботи, що вийшли в 1918 – 1991 рр.; сучасну – куди входять праці українських авторів, що вийшли після 1991 р., та зарубіжну (насамперед, російську).

У військово-історичній дореволюційній літературі, на думку Л. Бескровного, можна виділити дві течії: офіційну та прогресивну [113, с.48].

Представники офіційної провладної історіографії прагнули зміцнити існуючу воєнну доктрину, натомість представники прогресивної обґрунтовували необхідність її змін.

Перші праці з історії військово-навчальних закладів, у тому числі і кадетських корпусів, з'явилися у 60 – -80-ті роки ХІХ ст. Зокрема, питання військової освіти певне місце займали у працях Г. Леєра [190; 191]. Особливу увагу автор приділяє методиці викладання у військовій школі. Творча особистість, на думку військового теоретика, повинна стати кінцевим продуктом військової освіти. У працях М. Головіна висловлена думка, що метою військової освіти є не захарашування пам'яті різними фактами, а набуття навичок “певного роду роботи” [140; 141]. Вагому увагу цей теоретик і військовик приділяв самостійній праці і розвитку творчості учнів.

Першим серйозним дослідженням, присвяченим історії кадетських корпусів, була робота співробітника Головного управління військово-навчальних закладів Росії генерал-майора М. Лалаєва [189]. У другому томі цієї праці особлива увага приділяється питанням розширення мережі кадетських корпусів, у тому числі і на території України. Аналізуються принципи комплектування цих закладів, система освіти та виховання, дані про кількість їх випускників. Однак літопис військово-навчальних закладів представлений автором у вигляді переліку фактів і подій, майже без суспільної і навчально-методичної аналітики.

Історія кадетських корпусів з часу їх виникнення і до початку ХХ ст. була відображена в історичних оглядах і нарисах В. Грекова, В. Бернацького, П. Петрова, Н. Соколова. Разом з тим у перерахованих працях при всій їх історичній значимості відсутній аналіз стану навчально-виховної роботи й інших сторін діяльності кадетських корпусів [112; 146; 222; 223]. Вагомий внесок в розвиток військової педагогіки, в тому числі в питаннях навчання і виховання офіцерських кадрів, зробив генерал від інфантерії М. Драгомиров, який тривалий час командував Київським військовим округом [151; 152; 153]. Також у дореволюційний період були видані

перші роботи, в яких розкривалися питання навчання та виховання кадетів [118; 139].

До Першої світової війни побачили світ праці з історії кадетських корпусів, що діяли на території України. Їх рівень різний – від хронік до історико-мемуарних досліджень, які містять архівні документи і матеріали. Найбільш змістовними були роботи, видані до ювілеїв кадетських корпусів [160; 215; 230; 231; 262]. В другому томі дослідження “До історії полтавського дворянства” відомого полтавського краєзнавця і громадського діяча І. Павловського вміщено значний біографічний матеріал про викладачів та випускників Полтавського кадетського корпусу [217].

Загалом у дореволюційній історіографії накопичений значний фактичний матеріал. Проте переважна більшість цих видань носила описовий характер. Еволюція військової освіти недостатньо співставлялася з розвитком російської армії, станом наукової думки і громадської свідомості місцевих українців.

Радянський період історіографії досліджуваної теми характерний зниженням уваги істориків до питань створення і розвитку військової освіти в дореволюційній Росії. Щоправда, в післяреволюційні роки у військових колах ще висувалося питання про необхідність відновлення кадетських корпусів. У 20-ті роки ХХ ст. з'явилися невеликі статті М. Александера, А. Гамбурцева, В. Муратова, Л. Черняка, в яких робилися спроби порівняти дореволюційну і радянську військові школи [105; 134; 177; 263]. Радянські вчені вважали дореволюційну систему військової освіти антинародною і бездарною. Згідно з тогочасними ідеологемами, за рамками досліджень залишилися питання духовно-морального і фізичного виховання кадетів. Щоправда, автори вказували на подібність проблем, з якими доводилося стикатися російській і радянській військовим школам. Утім, до середини 1930-х років цей напрямок дослідницької роботи було призупинено. В період культу особи Сталіна питання про діяльність дореволюційних військово-навчальних закладів взагалі не піднімалося.

Ситуація в радянській історіографії щодо вивчення історії кадетських корпусів частково змінилася на краще лише в середині 40-х років ХХ ст. Це було пов'язано з цілою низкою причин. Насамперед із тим, що радянський уряд починає заохочувати дослідження військової історії Російської імперії у зв'язку із патріотичним піднесенням у роки німецько-радянської війни. А створення суворовських училищ, зокрема і в УРСР, зумовило необхідність вивчення та використання досвіду дореволюційних військово-навчальних закладів.

На початку 1944 р. з'явилася оглядова стаття М. Алпанова про кадетські корпуси [106]. Того ж року Т. Жесткова захистила кандидатську дисертацію з історії кадетських корпусів як спеціальних військових навчальних закладів, а потім видала відповідну монографію, де актуалізувала необхідність вивчення дореволюційної системи військової освіти [157; 158].

У 50-ті роки зроблено наступний крок у вивченні історії кадетських корпусів. На основі проведених досліджень М. Алпанов підготував узагальнюючу працю [107], в якій систематизовано діяльність кадетських корпусів, проведено певні паралелі впливу їх на російський офіцерський корпус. Автор особливу увагу приділив навчально-виховній роботі в дореволюційній школі інтернатного типу. Це було дуже важливо в той період для визначення мети і завдань, які мали виконувати суворовські і нахімовські військові училища. Однак не слід забувати, в яких суспільно-політичних умовах створювалися ці роботи. Зрозуміло, що вчені тоталітарної доби не могли давати позитивні оцінки кадетським корпусам: не можна було детально аналізувати систему виховання, навчання і життєдіяльності в них. До того ж особливості діяльності кадетських корпусів на території України авторами висвітлені побічно, в контексті загальної історії цих закладів на території всієї імперії Романових.

Після певного сплеску уваги до кадетських корпусів в 40 – 50-ті роки ХХ ст. вони знову виходять з сфери інтересів радянських дослідників. Винятком була робота Л. Спіріна, де приділялася увага загальному стану

військово-навчальних закладів, їх кількості, чисельності випущених ними офіцерів [248].

У 1960 – 1970-ті роки певний внесок в історіографію досліджуваної проблеми зробив військовий історик Л. Бескровний. Його роботи ввели в науковий обіг новий матеріал про чисельність, соціальний склад учнів кадетських корпусів і військових гімназій, організацію навчально-виховного процесу [114; 115; 116]. Проте Л. Бескровний не подає нових оцінок і думок з приводу діяльності кадетських корпусів, які він характеризує виключно з негативного боку.

1973 р. з'являється дослідження П. Зайончковського [162], в якому аналізується діяльність кадетських корпусів. Не зважаючи на те, що автор приділив корпусам незначну частину роботи, в ній вперше проаналізовано низку важливих питань, що стосуються їх діяльності. Зокрема, показано ефективність навчального процесу і місце кадетських корпусів у системі військової освіти. Загалом діяльність цих військово-навчальних закладів П. Зайончковський оцінює негативно, розглядаючи їх як одну з ланок станової “експлуататорської”, “дворянської” освіти. У 1978 р. видано “Довідник з історії дореволюційної Росії” під загальною редакцією П. Зайончковського, де була зібрана основна література про кадетські корпуси [249].

Ще раніше, у 1965 р., опубліковано цикл статей, а пізніше монографія А. Буравченкова, в якій досліджується питання чисельності і соціального складу російського офіцерства у військових училищах і кадетських корпусах [123]. У книзі А. Каменєва зроблено спробу дати систематизований аналітичний огляд дорядянського періоду розвитку системи освіти офіцерських кадрів Росії [171].

Таким чином, в історіографії радянського періоду можна відзначити нерівномірний розвиток вивчення історії військової освіти. Якщо у 1920-ті роки ця тематика ще досліджувалася, то в 1930-ті роки вона повністю зникла зі сторінок наукових видань. Лише з середини 1950-х років історики

просунулися в розширенні сюжетної тематики, ввели в науковий обіг новий документальний матеріал. У цілому радянська історіографія оцінювала діяльність кадетських корпусів негативно і вважала неможливим використання їх системи навчання і виховання в нових умовах. Разом з тим необхідно відзначити, що радянська влада в критичних умовах, пов'язаних з німецько-радянською війною, використовувала певний досвід, накопичений корпусами, для створення мережі суворовських і нахімовських військових училищ.

З відновленням незалежності України розпочався якісно новий етап національної історіографії, яка безпосередньо долучилася до проблем військової історії України. З'явилися перші дисертаційні дослідження українських істориків з військової історії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Зокрема, О. Козинець у своїй роботі, присвяченій підготовці кадрів російської армії, значну увагу приділяє кадетським корпусам як одним із складових елементів системи військової освіти, що мала постачати армії підготовлених офіцерів. Автор глибоко розкриває діяльність російського імператора Миколи І, спрямовану як на розширення, так і на уніфікацію діяльності військово-навчальних закладів та створення чіткої системи їх державного управління. Автором використані документальні матеріали як з центральних архівів Росії, так і України. Проте діяльність кадетських корпусів на Наддніпрянщині О. Козинець розглядає у загальному контексті всієї системи цих військово-навчальних закладів Російської імперії [179].

І. Панов дослідив офіцерський корпус російських збройних сил у роки Першої світової війни, визначив освітній рівень та стан підготовки офіцерів воєнного часу, а також проаналізував ефективність діяльності реорганізованої мережі військово-навчальних закладів. Однак робота кадетських корпусів щодо підготовки майбутніх офіцерів висвітлена фрагментарно [221]. Тим часом традиції корпусів, їхнє внутрішнє життя і взаємовідносини між вихованцями безпосередньо впливали на формування характеру майбутнього офіцера. Таким чином, як вказує український

дослідник Ю. Пікуль, важливим є студіювання даної теми в рамках загальної історії військово-навчальних закладів Російської імперії [225, с.176].

У дисертаційній роботі В. Матяшук, присвяченій висвітленню створення і розвитку в сучасній Українській державі ліцеїв військового спрямування, показано, що військова історія України тісно пов'язана з розвитком військового будівництва та підготовкою військових фахівців колишніх Російської імперії та Радянського Союзу. Дослідник доводить, що випускники і кадетських шкіл, і суворовських училищ мали значно вищий рівень підготовки, ніж учні загальноосвітніх шкіл [196, с. 6-7].

В оригінальному дослідженні М. Милициної, яке в, основному, ґрунтується на вивченні матеріалів кадетських корпусів на території України, висвітлюється еволюція уявлень учнів середніх військово-навчальних закладів щодо майбутньої служби, зважаючи на їхнє походження, майновий стан батьків та власні побажання [198]. Л. Яременко вперше у вітчизняній історіографії узагальнила функціонування журналу “Кадет” Сумського кадетського корпусу, зокрема, проаналізувала тематику журналу, його роль у формуванні майбутніх військовослужбовців [269].

Наукова розвідка Ю. Корнійчука присвячена дослідженню дорадянської системи виховання у військових навчальних закладах, в тому числі кадетських корпусах [158]. В ряді дисертаційних праць висвітлена педагогічна діяльність у кадетських корпусах відомих українських громадських діячів П. Житецького, В. Науменка [170; 246].

У дисертації В. Огнева розкрито основоположні принципи, форми та методи військового навчання у творчому доробку визначного воєначальника, державного діяча, вченого, педагога другої половини XIX – початку XX століття, якого дала світові земля України – М. Драгомирова [211].

Одне із провідних місць у вітчизняній військовій історії посідає дослідження літопису Українських визвольних змагань 1917 – 1921 рр. У монографіях і дисертаційних дослідженнях розглядаються конкретні питання військового будівництва Української Народної Республіки: методи

формування армії, її вишколу, організації виховної роботи, підготовки офіцерських кадрів тощо [142; 200; 254; 255].

Зокрема, М. Герасименко висвітлив процес практичного втілення в життя заходів із підготовки старшинських кадрів у період Української революції. Автор вказує, що в умовах розгортання революції на території України продовжувалась діяльність російських військових навчальних закладів, зокрема кадетських корпусів. Їх подальша реорганізація здійснювалася у відповідності з поглядами українського державного та військового керівництва на державотворчі процеси та перспективи створення національного війська [138]. У монографії В. Сідака та дисертації В. Горелова розкрита військово-освітня діяльність уряду П. Скоропадського, зокрема показано процес реорганізації кадетських корпусів [143; 241].

Особливої уваги заслуговує довідкове видання М. Литвина та К. Науменка, яке включає біографії більше як 500 генералів та адміралів, що служили в українських військових формуваннях у 1917 – 1921 рр. Серед них знаходимо відомості про життя і службу тих військових діячів, які були випускниками кадетських корпусів, що діяли на території України [193].

Важливим дослідженням біографій українських командирів часів визвольної боротьби 1917 – 1921 рр. є праця Я. Тинченка [254]. Для нас ця робота цікава, насамперед, тим, що в ній вміщений значний матеріал про багатьох вихованців кадетських корпусів на території України. Ще в одній роботі цього автора “Українське офіцерство: шляхи скорботи та забуття” показано трагічну долю українських офіцерів, які перейшли на службу в Червону Армію [255]. Переважна більшість з них, у тому числі випускники кадетських корпусів, стали жертвами сталінських репресій кінця 20 – 30-х років

Серед сучасних історіографічних праць, присвячених періоду 1917 – 1921 рр., важливе місце займає монографія В. Капелюшного, який поряд з іншими проблемами державотворення 1917 – 1921 рр. розглядає і проблеми військового будівництва. Глибоке та всебічне їх дослідження

сприяє ґрунтовному вивченню національно-визвольної боротьби українського народу за незалежність, визначає роль національної армії в її захисті, дає можливість простежити процес її формування, політичні чинники, що за цим стояли, спростовує усталені стереотипи, які мають місце в наукових оцінках і трактуванні даної проблеми [172].

Висвітленню проблем військової історії України сприяло заснування наукових періодичних видань: вісника Державного університету – “Львівська політехніка” під назвою “Держава та армія”, “Військово-наукового вісника” військового інституту при цьому ж університеті (з 2009 р. – це видання Академії сухопутних військ), Військово-історичного альманаху Центрального музею Збройних Сил України, науково-популярних журналів “Воєнна історія”, “Атлантична панорама” та газети “Народна армія”. На сторінках цих видань з’явилися публікації, в яких актуалізовано маловідомі сторінки військової історії України, зокрема діяльність кадетських корпусів [149; 154; 173; 194; 247].

Активно вивчають проблеми військової освіти Російської імперії сучасні російські історики. Їх роботам притаманне подолання багатьох недоліків попередньої історіографії, пов’язаних з класовими, заідеологізованими підходами до оцінки історичних подій. Залучаються нові архівні документи, розширюється джерелознавча база. Насамперед, привертає до себе увагу робота С. Волкова “Російський офіцерський корпус” [129]. За задумом автора, ця праця покликана “викласти в популярній формі основні питання російського офіцерського корпусу, його структуру, механізм комплектування і підготовки, склад, чисельність, порядок проходження служби, становище у суспільстві тощо, щоб скласти у сучасника хоча б загальну уяву про дану групу російського суспільства” [129, с. 7]. Велику увагу висвітленню освітнього процесу у кадетських корпусах приділено в монографії В. Ізонова [164]. У двотомній праці В. Харламова йдеться про динаміку формування мережі військово-навчальних закладів, в тому числі й кадетських корпусів, аналізується їх юридичний статус, професійна орієнтація вихованців,

проведено історико-соціологічний аналіз складу вихованців та вихователів військово-навчальних закладів [259; 260].

Дисертантом проаналізовано також роботи С. Богданова, Ю. Галушко та О. Колесникова, в яких розкрито основні напрямки діяльності Головного управління військово-навчальних закладів Росії та процес формування офіцерських кадрів [121; 133]. У праці В. Крилова узагальнюються матеріали про вихованців кадетських корпусів. Вказаний автор глибоко досліджує питання, пов'язані з вивченням ролі кадетських корпусів у підготовці офіцерських кадрів російської армії, зокрема для гвардійських, піхотних і кавалерійських полків, артилерії та інженерного корпусу [185]. Однак за рамками авторських студій залишилися питання змісту навчання і виховання у кадетських корпусах.

В. Бондаренко розглянув причини реформування кадетських корпусів у період реформ 60-х років XIX ст., виявив організаційні основи цих військово-навчальних закладів, розглянув матеріально-побутове забезпечення і фінансування корпусів, охарактеризував зміст і основні напрямки навчально-виховного процесу. Проте діяльність кадетських корпусів на території України висвітлена лише фрагментарно [122].

Проблема становлення й організації кадетської освіти представлена в роботі Н. Аурової. Насамперед автор показала значення виховної системи, розробленої у кадетських корпусах, для духовного і морального вдосконалення особистості вихованців [108]. Навчально-виховна сфера діяльності кадетських корпусів знайшла своє висвітлення в історико-педагогічних дослідженнях Ю. Гуляєва, Ю. Кожухова, В. Курмишова, В. Семичева [147; 177; 187; 239]. У науково-популярній книзі Є. Ісакова представлені роздуми про роль і місце кадетського братства в житті вихованців корпусів [167].

Окремі проблеми, пов'язані з підготовкою майбутніх офіцерів у кадетських корпусах, розглянуто в дисертаційних роботах російських вчених Ю. Ільїна, О. Клімашкіної, О. Ніколаєва, В. Самусенка, В. Свиридова,

Д. Сімашенкова, В. Струтинського, О. Сушанського, С. Федоріна [166;176; 206; 237; 238; 242; 251; 252; 257]. У дисертації та статтях білоруського історика А. Самовича розкрито діяльність кадетських корпусів Російської імперії на завершальному етапі їх діяльності [234; 235; 236].

У статтях О. Гребенкіна показано функціонування кадетських корпусів Росії в першій половині XIX ст. [144; 145], а О. Беляєв висвітлив діяльність цих військово-навчальних закладів у роки Першої світової війни [111]. У роботах російських істориків також показано подальший життєвий шлях найвідоміших випускників кадетських корпусів, у тому числі і на території України [233]. Окрім монографій, дисертацій, розділів в енциклопедіях, видаються довідники. Серед них особливе значення для нашого дослідження має покажчик літератури з історії кадетських корпусів [169].

Діяльністю кадетських корпусів займалися й автори в західній Європі та США, в основному, з числа вихованців російських кадетських корпусів за кордоном. За їх участю видано журнали “Воєнна биль” і “Кадетська переключка”, в яких вміщені матеріали оглядового характеру про історію кадетських корпусів і спогади їх вихованців. В еміграції побачили світ монографії про Одеський і Сумський кадетські корпуси [212; 265]. Для нас ці праці важливі насамперед тим, що в них вміщено широкий фактичний матеріал, автори використовують архівні джерела, які не збереглися до нашого часу.

Ряд даних про підготовку офіцерів у військово-навчальних закладах Російської імперії вміщено в роботах західних істориків другої половини XX ст. – Д. Байрау, Дж. Кертиса, Н. Стоуна, присвячених історії російської армії загалом. Однак створити широку картину розвитку системи військової освіти названі автори не прагнули, а про кадетські корпуси писали досить коротко [271; 272; 273].

Загалом загальний історіографічний огляд засвідчив, що проблема формування і розвитку кадетських корпусів на території України не була об’єктом самостійного дослідження і не отримала системного відображення в

історіографії. Нерозкритими питаннями залишилися: історичні передумови, об'єктивні умови і суб'єктивні фактори, які впливали на поетапний розвиток кадетських корпусів на території України; визначення місця і функцій кадетських корпусів в Україні у єдиній системі російських кадетських корпусів; зміст їх навчально-виховної роботи, склад учнів і викладачів у його динаміці, всебічна характеристика ролі і внеску кадетських корпусів України у підготовку військових кадрів, подальший життєвий шлях їх випускників. Спроба розглянути ці питання здійснена автором у пропонованій праці.

1.2. Характеристика використаних джерел

Археографічну базу дослідження склали опубліковані і неопубліковані джерела – законодавчі акти, статистичні звіти органів влади Росії, УНР, Української Держави, документація кадетських корпусів, щоденники, спогади викладачів і випускників кадетських корпусів XIX – початку XX ст., військова періодика.

Широкий матеріал для дослідження вміщують законодавчі і нормативні акти, які виходили безпосередньо від імператора і вищих органів державного управління (Сенату, Державної ради тощо). Більшість з них опубліковано в третьому зібранні “Повного зібрання законів Російської імперії” (ПЗЗ), що випускався щорічно охоплював хронологічно період з 1 травня 1881 р. по 31 грудня 1913 р.

Значної уваги заслуговують офіційні документи військового відомства, представлені щорічними збірниками міністерських наказів і “Зводом Воєнних Постанов” (ЗВП). ЗВП складається з 24 книг, кожна з яких має відношення до конкретної ділянки військового законодавства. П'ятнадцята книга ЗВП цілком присвячена кадетським корпусам та іншим військово-навчальним закладам. У них прослідковуються роки створення і реорганізації кадетських корпусів, визначаються умови прийому і формування викладацького складу закладів [66; 67; 68]. Велике практичне значення мають накази по військовому відомству, а також інструкції та настанови. У

цих документах регламентуються питання, пов'язані з становленням і розвитком кадетських корпусів, навчальною і виховною роботою, формою одягу тощо [54; 55; 56; 63; 64].

Неопубліковані джерела, що покладені в основу даного дослідження, представляють собою документи архівів – Центрального державного історичного архіву України у Києві (ЦДІАУК), Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВОВУУ), Державного архіву Києва (ДАК), Державного архіву Полтавської області (ДАПО), Державного архіву Сумської області (ДАСО), архіву Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. Вернадського (ІР НБУ).

Насамперед, це обширний фонд (майже 2500 одиниць зберігання) Київського кадетського корпусу, який знаходиться в ДАК. Він включає найрізноманітніші документи, які розкривають усі етапи існування цього військово-навчального закладу. Для нас особливу цінність представляють щорічні звіти керівництва корпусу перед управлінням військово-навчальних закладів, матеріали інспектування закладу, листування з випускниками корпусу тощо.

У ЦДІАУК зберігаються численні документи, присвячені діяльності органів місцевої влади та корпоративних дворянських організацій за створення Полтавського і Київського кадетських корпусів (ф. 442). У фонді управління Київського навчального округу (ф. 707) містяться матеріали про час відкриття та кількість учнів кадетських Полтавського та Київського кадетських корпусів протягом всієї історії їх існування. Надзвичайно багатий матеріал про історію Полтавського кадетського корпусу знаходиться у фонді вже згаданого відомого українського історика, професора, першого історіографа цього корпусу І. Павловського (ф. 267). Поряд із матеріалами, які він збирав до своєї майбутньої роботи з історії Полтавського корпусу, тут вміщені документи, частина з яких донині не збереглася.

У фондах Військового міністерства Української Держави (ф. 1077) ЦДАВОВУУ збереглося різноманітне відомче листування, накази головного

штабу армії Української Держави, пов'язані з реформуванням збройних сил України, розкрита діяльність Головного шкільного управління Військового міністерства, в тому числі секції кадетських корпусів при ньому.

Особливу значимість для дослідника мають записки та записні книжки викладача кадетського корпусу, відомого українського громадського діяча П. Житецького та вихованця Київського кадетського корпусу, історика В. Іконникова, що зберігаються у фондах Інституту рукопису НБУ ім. В.І. Вернадського [50, 51, 52, 53].

Важливу групу джерел становлять довідкові та статистичні матеріали, які стосуються питань діяльності кадетських корпусів. В першу чергу слід відзначити видання, що побачили світ протягом XIX – початку XX ст. [168].

Джерелом фактичних даних про діяльність військово-навчального відомства, чисельності, станового складу і конфесійної приналежності кадетів і педагогічного персоналу є щорічні звіти Військового міністерства, частина з яких зберігається в Науковій архівній бібліотеці м. Києва. До матеріалів, які відображають склад офіцерів і цивільних чиновників кадетських корпусів, відносяться також списки “по старшинству”, які містили дані про посади, дати присвоєння чинів за інформацію про отримані нагороди [234, с. 224].

Значно доповнює документальні публікації періодична преса, опублікована в досліджуваний період. Особливо це стосується такого видання як “Педагогічний збірник” (ПЗ) – щомісячного педагогічного журналу, який видавався Головним управлінням військово-навчальних закладів у Петербурзі в 1864 – 1918 рр. Цей журнал публікував статті з питань практики навчання і виховання в кадетських корпусах. Для нас це видання є вагомим ще й тому, що в “Педагогічному збірнику” були надруковані спогади випускників кадетських корпусів на території України, розповіді про ювілейні дати в історії цих корпусів тощо.

У дисертаційному дослідженні використано також матеріали журнальних видань, таких як “Військова думка”, “Військові знання”, “Воїн”,

“Батьківщина”, “На бойовому посту”, “Військовий збірник”, “Збірник зброї”, “Світ Божий”, “Розвідник”. У цих виданнях широко обговорювалася проблема підготовки кадетів до служби в офіцерському чині. Справа в тому, що офіцери, які закінчили юнкерські училища, нерідко були краще підготовлені до роботи з нижчими чинами, ніж випускники військових училищ, у більшості колишні вихованці кадетських корпусів. На думку авторів опублікованих матеріалів, однією з причин цього були суттєві відмінності у становому складі юнкерських і військових училищ. Однак детальне вивчення змісту журнальних статей свідчить про те, що для переважної більшості з них характерна, в основному, констатація фактів, а не глибоке наукове дослідження [234, с. 223-224]. Разом з тим, враховуючи ту обставину, що архіви кадетських корпусів після 1917 р. були знищені (особливо це стосується Сумського та Одеського корпусів), матеріали з військової та педагогічної преси в нинішній час вийшли за рамки чисто публіцистичних і набули особливо цінного значення.

Важливим джерелом для вивчення військової освіти є журнали кадетських корпусів, які видано з метою морального та естетичного виховання. В 1905 р. було засновано журнал Київського кадетського корпусу “Літературно-науковий збірник”, який виходив до 1908 р. відновлений у 1912 р. під назвою “Кадетський журнал”. У 1906 р. розпочалося видання журналу Сумського кадетського корпусу під назвою “Кадет” [88, с. 5]. Сумські кадети випускали свій журнал до 1911 р. Саме це видання збереглося сьогодні найповніше (14 випусків). Кадетські журнали для нас цікаві не лише творчими роботами викладачів і вихованців кадетських корпусів, але й матеріалами, які дозволяють відтворити окремі сторінки історії та життєдіяльності цих військово-навчальних закладів.

Цінним джерелом є мемуари, які не лише конкретизують і доповнюють статистичні дані, але вміщують досить цікавий і яскравий матеріал, який не знайшов відображення в офіційних документах. Однак при роботі з цим видом джерел слід враховувати те, що в силу відмінностей за місцем і часом

написання спогади мають, як правило, суб'єктивний характер і потребують співставлення та звірення з іншими документами. В першу чергу це стосується спогадів вихованців кадетських корпусів на території України, так як вони дають можливість визначити “внутрішній світ” колишніх кадетів, їх оцінку стану навчально-виховної роботи у корпусах та ставлення до викладацького складу. У цьому плані цікавими є мемуари випускників Петровсько-Полтавського кадетського корпусу: генерала від інфантерії, діяча військово-навчального відомства О. Бутовського, генерал-лейтенанта у відомстві військово-навчальних закладів, військового письменника М. Домонтовича, мирового судді Л. Картавцева, а також вихованців Володимирського Київського кадетського корпусу – сина Київського генерал-губернатора, в майбутньому військового аташе Росії у Франції, генерал-лейтенанта Радянської Армії О. Ігнат'єва, щоденник кадета Іванова та інших, прізвища яких залишилися невідомими [72; 73; 74; 76; 77; 78; 79; 84; 87]. Оцінка навчально-виховного процесу з точки зору викладачів кадетських корпусів міститься в мемуарах вчителя малювання Полтавського кадетського корпусу І. К. Зайцева, вихователя цього корпусу Тимченка-Рубана [75; 85; 86].

Загалом, оцінюючи стан джерельної бази досліджуваної проблеми, слід зазначити, що рівень її документального забезпечення є достатнім. Різновидовий матеріал, який має різне походження, створює можливість комплексно розв'язати дослідницькі завдання, поставлені у дисертації. Порівняння документів, їх аналіз та синтез дозволяють з'ясувати загальні закономірності й особливості діяльності кадетських корпусів в Україні.

РОЗДІЛ 2

ОСНОВНІ ЕТАПИ ДІЯЛЬНОСТІ КАДЕТСЬКИХ КОРПУСІВ

2.1. Створення Полтавського і Київського кадетських корпусів

У XIX – на початку XX ст. імперія Романових була країною з потужною мілітаристською традицією. Російські монархи вважали, що одним із визначальних чинників могутності, авторитету, політичної стабільності будь-якої держави є армія. У свою чергу, боєздатність збройних сил залежала від рівня професійної підготовки командного складу, методів комплектування армії та вмінь нижніх чинів. Саме тому упродовж XIX – початку XX ст. уряд Російської імперії приділяв значну увагу підготовці військових кадрів і провів ряд перетворень у цій сфері, що переконливо підтверджують різноманітні джерела.

На початку XIX ст. у зв'язку з наполеонівськими війнами відбулося майже подвійне збільшення числа підрозділів російської армії, яке вимагало відповідного поповнення армії офіцерами. Важливе місце у підготовці дворян до офіцерської служби і вступу до військових училищ належало кадетським корпусам – середнім військовим навчально-виховним закладам закритого типу.

З метою забезпечення керівництва кадетськими корпусами у березні 1805 р. створюється рада військово-навчальних закладів (РВНЗ) під керівництвом брата імператора, великого князя Костянтина Павловича. Створення ради поклало початок діяльності державного органу, який був зобов'язаний координувати складання навчальних програм для військово-навчальних закладів, випуск навчальних посібників та підручників і здійснювати контроль за якістю викладання та виховання у кадетських корпусах. Проте через зайнятість Костянтина Павловича іншими справами всі поточні питання керівництва військово-навчальними закладами вирішувалися головним директором Пажеського корпусу, всіх сухопутних кадетських корпусів і Дворянського полку.

Одним із перших кроків новоствореної ради була спроба уніфікації системи виховання й освіти в кадетських корпусах. Однак цей процес відбувався надто повільно. Далеко не всі корпуси перейшли у підпорядкування одного відомства. У кожному з них продовжували діяти свої умови прийому, свої правила, “виходячи насамперед зі ... смаків і вимог особи, яка здійснює кураторство даним закладом, і безпосередньо директора військово-навчального закладу” [261, с. 42].

Головною метою була розробка “Плану військового виховання”, який був затверджений царем Олександром I у травні 1805 р. Відповідно до цього плану передбачалося розгорнути десять військових училищ: у Петербурзі, Москві, Києві, Смоленську, Воронежі, Твері, Ярославлі, Нижньому Новгороді, Казані і Тобольську, а також створити підготовчі військові школи.

До Київського училища були приписані діти дворян Волинської, Київської, Катеринославської, Мінської, Полтавської, Чернігівської та Херсонської губерній. Однак цей план виконано не в повному обсязі. 1825 р. у Російській імперії діяло п'ять кадетських корпусів із 5300 вихованцями [215, с. 9]. У Києві кадетський корпус так і не відкрили.

Після приходу до влади Миколи I підготовка та виховання військових кадрів стали одним із першочергових завдань його уряду. Це було викликано, насамперед, змінами, які сталися у військовій науці того часу, реформуванням армій більшості західноєвропейських країн. Значну роль відіграли події, пов'язані з повстанням декабристів у Петербурзі та в Україні. Виявилось, що армія, особливо офіцерський корпус, не є міцною опорою самодержавства, тому Микола I поставив за мету докорінно змінити основи управління військовою освітою та посилити контроль за вихованцями кадетських корпусів.

Військово-навчальні заклади, які існували у першій чверті XIX ст., не задовольняли потреби армії у комплектуванні її офіцерськими кадрами. Вони розвивалися окремо один від одного, кожен заклад управлявся на розсуд свого безпосереднього начальника. Прийом у корпуси найчастіше

проводився без чітко визначених правил і в багатьох випадках залежав безпосередньо від директора корпусу. Не існувало єдиних програм, вказівок і інструкцій з навчально-виховної роботи. В 1826 р. імператор відзначав: “Оглядаючи з особливою увагою устрій навчальних закладів, в яких російське юнацтво готується до державної служби, я, на жаль, бачу, що не існує в них належної і необхідної єдності, яка повинна бути основою виховання і навчання” [228, с. 37].

Микола I прагнув створити чітку і раціональну систему устрою кадетських корпусів та управління ними. На думку імператора, кадетські корпуси до його вступу на престол виконали свою просвітню функцію, покладену на них при створенні, і тепер мали зосередити свою увагу на підготовці виключно офіцерів. Вони повинні були формувати такий тип особистості, який би відповідав напрямкам і завданням самодержавства.

У травні 1826 р. цар створив комітет з 11 членів під головуванням генерал-інженера К. Опшермана, головною метою якого була розробка загального плану навчання та виховання у військово-навчальних закладах. Цей комітет працював чотири роки. Результатом його діяльності була підготовка проектів “Загального положення для всіх військово-навчальних закладів” та “Статуту всіх військово-навчальних закладів 2-го класу”, які були затверджені царськими указами. У “Статуті всіх військово-навчальних закладів 2-го класу” вказувалося, що “військово-навчальні заклади створюються з тією метою, щоб юному російському дворянину дати ґрунтовну освіту в тому напрямку, якою вона повинна бути, щоб вкоренити у вихованцях правила благочестя і чистої моральності, і навчивши їх всьому..., щоб зробити їх здатними з користю і честю служити цареві” [57, с. 345].

У цьому документі також характеризувалися педагогічні методи, які рекомендувалося використовувати у справі виховання кадетів. До заохочувальних методів статут відносив: оцінку моральної гідності вихованців числом балів за поведінку; присвоєння звання унтер-офіцера і фельдфебеля по закінченні курсу; занесення імен і прізвищ кращих

вихованців в особливу книгу; видача похвальних листів, подарунків, математичних інструментів тощо.

Відповідно до “Загального положення для всіх військово-навчальних закладів” вони розділялися на три класи:

1 клас – губернські кадетські корпуси, дворянський полк, Олександрійський кадетський корпус для малолітніх. У таких кадетських корпусах створювалися спеціальні класи, по закінченні яких кадети ставали офіцерами.

2 клас – Пажеський, 1-й і 2-й Павловські, 1-й Московський кадетські корпуси і Школа гвардійських підпрапорщиків.

3 клас – Артилерійське та Інженерне училища, а також Морський кадетський корпус.

Метою всіх цих навчальних закладів була підготовка синів дворян до військової служби. Відповідно до класу встановлювалися привілеї при виборі вакансій, а також пільги по фінансуванню і набору кадрів. Кадети корпусів 2 класу після п’яти років навчання вступали на навчання в корпуси 1 класу [57, с. 347].

Комітет також прийняв рішення про створення нових кадетських корпусів, щоб дати можливість малолітнім громадянам “виховуватися для військової служби поблизу їх сімейств”. Планувалося відкрити десять кадетських корпусів, у тому числі і на території України у місті Полтава з чисельністю 400 кадетів. У кадетські корпуси в цих містах могли вступати діти з найближчих губерній. При цьому було спеціально розписано, яка губернія приписана то того чи іншого кадетського корпусу. Виконавши покладені на нього завдання, комітет припинив свою діяльність. Замість нього для керівництва військово-навчальними закладами 21 травня 1830 р. відновила діяльність Рада військово-навчальних закладів, робота якої завмерла після смерті Костянтина Павловича. Її новим керівником (головним начальником) призначили великого князя Михайла Павловича [189, с. 7]. 29 лютого 1832 р. при головному начальникові створили штаб управління

військово-навчальними закладами, пізніше перейменованій у Головний штаб. Першим його керівником став генерал-лейтенант А. Кравцов, а з 1835 р. – гвардії полковник Я. Ростовцев, який перебував на цій посаді до 1860 р. [188, с. 18].

При штабі організували навчальний комітет, якому доручили розробку питань, які стосувалися викладання загальних і спеціальних предметів в кадетських корпусах, перегляд педагогічних посібників і рекомендованих книг вчителям. Головою комітету став той же Я. Ростовцев. Підсумком діяльності штабу стало прийняття 1836 р. єдиного навчального плану. Через два роки розробили Звід воєнних постанов, які сприяли встановленню загального порядку організації й устрою кадетських корпусів. У 1843 р. відбулися подальші зміни в організації центрального управління військовими навчальними закладами. Згідно з Положенням “Про управління військовими навчальними закладами”, великому князю Михайлу Павловичу було присвоєно звання головного начальника військових навчальних закладів, що значно збільшувало його повноваження. Рада військово-навчальних закладів перетворилася на дорадчий і спостережний орган. Штаб активно займався створенням нових кадетських корпусів. Зокрема, він підтримав ідею відкриття такого закладу у Полтаві. Велику роль у позитивному вирішенні цього питання відіграв генерал-губернатор Малоросії М. Рєпнін (центром цього генерал-губернаторства була Полтава). На його думку, саме такий заклад давав можливість місцевому дворянству здобувати освіту, без якої годі було сподіватися на просування по службі та одержання нових чинів. Для молодих шляхтичів це було надзвичайно важливо, бо ще з минулого століття українців, як не дворян, не приймали в російський шляхетський кадетський корпус. М. Г. Рєпнін власноруч написав правила для його вихованців [264, с. 83].

Генерал-губернатор також виступив ініціатором збору коштів місцевого дворянства на потреби Полтавського кадетського корпусу. В 1829 р. полтавське дворянство вирішило внести на будівництво корпусу з 1 січня

1830 р. з кожної ревізької душі по 10 коп. асигнаціями. З метою покращення забезпечення збору цього внеску вирішено було подати клопотання про включення його до числа збору на земські повинності. З повітових дворянських зібрань кременчуцьке вирішило внести особливий збір від себе, підтримуючи створення кадетського корпусу. На засіданні 29 вересня 1829 р. зібрання прийняло рішення внести одноразово по 2 крб кожному дворянинові [191, с. 149]. За це їх удостоєно царського рескрипту, в якому вказувалося: “Мені приємно, що малоросійські дворяни бачать їх особисту користь у піклуванні уряду про виховання їх дітей і сприяють цьому власними засобами” [215, с. 10-11].

Проте цих коштів виявилось недостатньо. Тому на звернення царя 21 лютого 1836 р. скликали надзвичайні збори полтавських дворян під керівництвом губернатора. Такі ж збори проведено і в трьох інших губерніях – Катеринославській, Харківській та Чернігівській, які були приписані до Полтавського корпусу. Полтавське дворянство, незалежно від попереднього пожертвування, вирішило здати на будівництво приміщення корпусу протягом чотирьох років по одному карбованцю з кожної ревізької душі. Крім того, вирішено було взяти 340 тис. карбованців із продовольчого капіталу і передати їх на будівництво приміщення, а також передати і проценти, отримані з селян за надані їм позики з цього капіталу [216, с. 219].

Однак цар не погодився з таким рішенням дворянського зібрання, оскільки продовольчий капітал відповідно до чинного законодавства не можна було використовувати на інші потреби. Тому було повторно проведено зібрання дворянства Полтавської губернії, яке скорегувало прийняте раніше рішення. Відповідно до нього планувалося зібрати в 1838 – 1839 рр. по 10 коп. з кожної ревізької душі. Додатково вирішили протягом 10 років зібрати із земель і лісів 388 240 крб асигнаціями [216, с. 224].

Харківські дворяни протягом трьох років планували зібрати 135 605 карбованців асигнаціями, чернігівські протягом чотирьох років – 291 630 крб, а катеринославські за той же період – 186 667 крб Крім того, дворяни

Полтавської, Харківської і Чернігівської губерній прийняли рішення, як і в 1829 р., вносити щорічно на утримання корпусу кошти з кожної ревізької душі, що складало на рік до 80 тис. крб [1, арк. 3].

Зібрані суми поклали в Наказ громадської опіки, які щорічно збільшували їх за рахунок природних відсотків. Підставою отримання коштів з Наказу стали офіційні листи-прохання про перерахування певних сум грошей, в яких вказувалася конкретна мета їх використання. Так, 13 червня 1834 р. у листі Малоросійського військового губернатора містилося прохання виділити кошти на закупівлю будівельних матеріалів, необхідних для початку будівництва споруд майбутнього корпусу [6, арк. 4-5].

Наприкінці 1838 р. число пожертвувань складало 281 368 крб сріблом. З цієї суми на будівництво приміщення, крім пожертвувань з капітули орденів 391 428 крб, було видано з капіталів дворянства по Полтавській та Харківській губерніях 324 085 крб сріблом [215, с. 13]. Це дало змогу приступити до будівництва приміщення корпусу, про що 5 квітня було видано царський указ військовому міністру, графу Чернишову, в якому вказувалося: “Вирішивши створити в Полтаві кадетський корпус, і бажаючи, щоб цей заклад був пам’ятником перемоги Петра I під Полтавою, наказую: цей корпус назвати Петровсько-Полтавським і днем його відкриття вважати день перемоги 27 червня, щоб виховувати на цьому прикладі молодих дворян, які готуються до військової служби” [58].

Для контролю за спорудженням приміщення Полтавського кадетського корпусу створили спеціальну комісію, яку очолив малоросійський генерал-губернатор. Нарешті, 6 грудня 1840 р. відбулося відкриття корпусу із загальним числом 400 вихованців [215, с. 15-16]. Виступаючи на церемонії відкриття закладу, його директор генерал-майор В. Св’ятловський підкреслив: “Щоб досягнути висот тих побажань, які ми прийняли від дорогих наших гостей, а також виправдати надії на нас імператора і дворянства, за кошти яких збудований цей храм науки, слід працювати,

працювати і працювати. Сподіваюся, що спільними нашими зусиллями, спрямованими до однієї спільної, світлої мети, ми доб'ємося успіхів" [86, с. 106].

В. Св'ятловський очолив Полтавський кадетський корпус, вже маючи за плечима досвід роботи батальйонним командиром 1-го Московського кадетського корпусу. В своїй діяльності він сповідував нові для того часу гуманні виховні ідеї. Разом з тим В. Св'ятловський зумів налагодити добрі стосунки з керівництвом губернії. Домашні спектаклі за п'єсами І. Котляревського та Г. Квітки-Основ'яненка за участю офіцерів і членів їх сімей із задоволенням відвідували не лише викладачі та вихованці корпусу, але й громадськість міста [74, с. 456].

1844 р. у Полтавському кадетському корпусі вже навчалось 400 юнаків, а наступного року відбувся перший випуск кадетів. 34 випускників відправили до Петербурга для продовження військової освіти у Дворянському полку. Полтавські кадети демонстрували там найкращі результати з таких дисциплін як: Закон Божий, російська мова, географія та малювання. Викладачі зазначали, що вихованці Полтавського корпусу перевершують усіх обґрунтованістю та повнотою відповідей [247, с. 12]. Корпус поділявся на чотири роти: гренадерську, дві мушкетерських і одну неранжовану (ця рота не мала зброї). Кожною ротою керував ротний командир, який підпорядковувався батальйонному командиру. Роти мали по чотири взводи.

У грудні 1842 р. корпус вперше відвідав цар Микола І. Він залишився задоволений діяльністю адміністрації навчального закладу, а Св'ятловського було нагороджено орденом Станіслава першого ступеня. Директору корпусу також виділили кошти на лікування за кордоном. Але скористатися ними В. Св'ятловському не довелося. На той час він був вже дуже хворим і незбаром помер від сухот.

Наступним директором корпусу став полковник А. Струмилло. Однак він не зумів гідно замінити свого попередника. А. Струмилло жорстоко ставився до вихованців, вважаючи головним методом виховання різки. Хоча не можна не відзначити, що він приділяв певну увагу зміцненню матеріальної бази

корпусу, зокрема гвинтівки із кремневою системою було замінено на гвинтівки з ударною системою. Саме при А. Струмилло цей військово-навчальний заклад був сформований у повному складі й отримав прапор.

Його наступники – генерал-майори Є. Врангель, М. Юр'єв та генерал-лейтенант С. Тихоцький (див. додаток Б) – не змогли внести якісних змін у справу вдосконалення навчально-виховного процесу. Почасти це пояснюється тим, що вони не мали досвіду роботи у військово-навчальних закладах, тому що тривалий час служили у кадрових військах, були учасниками воєнних дій. Зокрема, Є. Врангель, хоча й обмежив застосування тілесних покарань щодо кадетів, однак не відмовився від них зовсім. Значну увагу директор приділив покращенню медичного обслуговування вихованців корпусу. При ньому чисельність вихованців зросла до 500 осіб [215, с. 147].

У своїх спогадах про перших вихованців Полтавського кадетського корпусу М. Домонтович підкреслював, що вони вигідно вирізнялися серед своїх ровесників з інших закладів подібного типу тим, що “виросли серед селянського привілля, з міцним здоров'ям, яке вони наслідували від своїх батьків, що зберегли в собі достатній запас сил стародавніх богатирів України. Малоросійські дворяни, на відміну від великоруських, були менш знатними і тому прагнули до зміцнення і підтримки чинами і службовим становищем своїх дітей” [74, с. 447].

На початку 30-х років уряд знову повернувся до ідеї створення губернського кадетського корпусу на території Правобережної України – у Києві для губерній: Херсонської, Таврійської, Київської, Волинської і Подільської. У зв'язку з тим, що переважну більшість дворянства губерній Правобережної України (їх російські чиновники називали Південно-Західним краєм) складали діти польської шляхти, то одне з головних завдань створення цього корпусу полягало саме в тому, щоб зацікавити поляків направляти своїх дітей на навчання до цього закладу. Тим паче що після придушення польського повстання 1830-1831рр. польські шляхтичі вдалися до пасивного опору зміцненню російського панування на Правобережжі. Однією з форм

цього опору була відмова віддавати своїх дітей на державну і військову службу. За підрахунками відомого французького історика Д. Бовуа, у 1850 р. з 1500 визнаних Герольдією шляхтичів Південно-Західного краю віком від 16 до 30 років лише 65 осіб перебували на державній службі [120, с. 344-345].

У 1833 р. згідно з наказом Миколи I прийнято рішення про будівництво кадетського корпусу у Києві. Але справа на користь Києва була остаточно вирішена у 1846 р., після того, як дворянство Київської, Волинської, Подільської та Таврійської губерній зібрало біля 200 тис. крб сріблом, призначених для будівництва приміщення корпусу. Крім того, воно виявило бажання пожертвувати на утримання Київського корпусу щорічно до дня його відкриття по 5 коп. з кожної ревізької душі, що складало приблизно 67 тис. крб на рік. У 1847 р. Волинське губернське дворянське зібрання прийняло рішення прохати царя назвати Володимирський корпус на честь народженого у тому році його внука, великого князя Володимира Олександровича. Цар позитивно відгукнувся на пропозиції дворянства, видавши відповідний указ про те, щоб цей корпус назвали Володимирсько-Київським кадетським корпусом [160, с. 1-2].

Для будівництва корпусу Микола I визначив ділянку дачі “Шулявщина” (належала митрополичому дому). Розташована вона була серед гаю, на березі ставка та річки Либідь. 1847 р. ця територія відійшла до казни в обмін на село Совки, а у самому гаю невдовзі розгорнули будівництво. Восени 1849 р. розпочалися роботи щодо планування і розчищенню місцевості під забудову приміщення корпусу, а 10 травня 1850 р. урочисто закладено будівлю корпусу. Його зведення доручили відомому архітектору І. Штрому. За розпорядженням царя створили спеціальну комісію, яка мала опрацювати проект, а потім наглядати за будівництвом [15, арк. 20].

Для тимчасового розміщення корпусу за розпорядженням Головного начальника військово-навчальних закладів від 31 жовтня 1851р. навчальному закладу передали приміщення 2-ї Київської гімназії на Бібіковському бульварі (нині Бульвар Шевченка, 14): цегляний головний корпус на три

поверхи над підвальним і з четвертим поверхом над середньою виступною частиною будівлі, цегляний двоповерховий житловий флігель, цегляний нежитловий флігель зі стайнями, сараями, коморами, льодовиками, сушарками та сінниками [15, арк. 39]. Для облаштування вихованців корпус одержав 200 ліжок, а також 143 стільці, оббиті сукном, крісла, столи, шафи [15, арк. 8].

Під час відвідування Києва в 1851 р. Микола I визнав за можливе у зв'язку із значними жертвами дворянства прискорити відкриття кадетського корпусу під назвою “Неранжований Володимирсько-Київський корпус”. Навчальний заклад відкривався на 200 кадетів з синів дворянства губерній, приписаних до нього, переважно з вихованців 2-ї Київської гімназії [160, с. 3]. 23 вересня 1851 р. вийшов царський указ “...негайно створити дві роти Неранжованого корпусу і розмістити їх в приміщенні 2-ої гімназії; вихованців-дворян цієї гімназії ввести до складу цих рот, а решту перевести в інші гімназії. Відкрити корпус 1 січня 1852 р.” [160, с. 3]. Всі розпорядження щодо влаштування Київського кадетського корпусу поклали на полковника лейб-гвардії Фінляндського полку, який знаходився при штабі військово-навчальних закладів Адольфа Васильовича Вольського, який і був призначений завідуючим корпусом [199, с. 273].

Протягом листопада – грудня 1851 р. формується шляхом переводу з інших корпусів штат службовців Київського корпусу, до якого ввійшли два ротні командири, ротні офіцери і рота обслуговування (8 унтер-офіцерів і 74 рядових з командиром [160, с. 4]. 10 грудня наказом по корпусу оголосили перший список кадетів. А 28 грудня перших кадетів зараховано в роти. Всього їх нараховувалося 200 осіб – дітей дворян Південно-Західного краю віком від 9,5 до 12 років. У стройовому відношенні корпус складався з двох неранжованих рот, а в навчальному – розподілявся на 1-й і 2-й підготовчі класи. Класи ділилися на відділення, яких було сім: шість першого підготовчого і один – другого. Термін навчання був визначений у чотири роки.

У жовтні 1852 р. корпус знову відвідав імператор. Він досить детально оглянув усі його корпуси, лазарет, кухню, церкви. Також імператор провів стройовий огляд кадетських рот. Загалом він залишився задоволений побаченим. Директора корпусу нагородив орденом [16, арк. 1-4]. Однак навіть втручання Миколи I не дало можливості вчасно завершити будівництво нових приміщень Київського кадетського корпусу. Вони були збудовані лише в 1857 р., хоча здача їх в експлуатацію планувалася на 1852 р. Головною причиною цього була Кримська війна, на ведення якої виділено значні кошти. Загалом будівництво приміщення Київського кадетського корпусу обійшлося в 795 864 крб 66 коп. З цієї суми пожертвування дворянства 5 губерній (Київська, Волинська, Подільська, Херсонська і Таврійська) склали 235 тис. крб, половина приданого княгині Олександрі Павлівни – 520 тис. крб сріблом, пожалування із суми капітула імператорських і царських орденів – 40 тис. крб сріблом [160, с. 22].

Новий корпус закладу у той час був досить великою спорудою. В ньому налічувалося близько 400 кімнат, висота його становила понад 21 м, усі приміщення були великі й світлі. Корпус мав просторий актовий зал та 4 рекреаційних зали [160, с. 23]. 17 серпня 1857 р. Володимирсько-Київський кадетський корпус урочисто відкрився як корпус 1-го класу із 7-річним терміном навчання. Число його вихованців зросло до 400. Окрім п'яти загальних класів діяло також два спеціальних класи для підготовки офіцерів. Новопризначеному директору корпусу А.В. Вольському присвоїли звання генерал-майора. Він займав цю посаду до 1865 р. У квітні 1858 р. Київський кадетський корпус отримав свій прапор, надісланий разом із грамотою, підписаною царем [16, арк. 3]. З цим прапором у наступному році кадети вийшли на парад з нагоди приїзду в корпус Олександра II.

Особливістю перших років Київського кадетського корпусу було переважання в ньому дітей польської шляхти. У 1858 р. у корпусі навчалось 207 католиків, 160 православних і 4 лютеранина [19, арк. 9 зв.]. Тенденція до зростання кількості дітей польських шляхтичів мала місце в навчальному

закладі аж до подій січневого польського повстання 1863 р. У 1862 р. серед учнів було 146 православних, 205 католиків і 4 лютеранина [20, арк. 141 зв.]. Щоправда, адміністрація корпусу свідомо не робила для дітей польських шляхтичів ніяких послаблень щодо вивчення російської мови, якою більшість з них не володіла достатньою мірою. Єдиною поступкою полякам було відкриття при корпусі як православної, так і католицької церков.

Із другої половини 60-х років кількість католиків, на яких влада дивилася як на потенційних повстанців, різко зменшується. У 1905 р. із 595 вихованців 532 були православними, 61 – католиками, 2 – лютеранами. Натомість зростає кількість дітей болгарських і сербських дворян, яких Росія підтримувала у боротьбі проти турецького поневолення. У 1905 р. їх навчалось 18 осіб [27, арк. 41 зв.].

У 50-ті роки в кадетських корпусах було запроваджено треті спеціальні класи з підготовки до навчання в академіях – артилерійській, інженерній та генштабу. Наприкінці 50-х років збільшено віковий ценз дітей, яких приймали на навчання. З 1858 р. прийнято рішення зараховувати до корпусів з 12 років замість 10, як це було раніше. Мотивувалося це рішення тим, що 10-річні кадети через їх недостатню підготовку і розвиток часто залишалися на другий і навіть третій рік у підготовчих класах. Також нововведенням було зростання кількості екстернів, які з 1856 р. допускалися до екзаменів, а після закінчення другого спеціального класу направлялися прапорщиками в артилерію і саперні війська. Якщо хтось із них бажав навчатися далі, то мав можливість продовжити навчання в Костянтинівському корпусі і з спеціальному класі за рахунок держави. Екстерни із дворян отримували звання підпрапорщиків, а недворян – унтер-офіцерів.

Під час директорування у Київському кадетському корпусі наступника А. Вольського полковника А. Струмилло відкрито спеціальні класи, де кадети отримували освіту офіцера. З них випускали прапорщиками в армію і внутрішню сторожу, а також саперів. У разі успішного закінчення курсу кадети мали можливість продовжити навчання в третьому спеціальному класі

при Костянтинівському кадетському корпусі. В цих класах допускалися екстерни з дворян, які успішно закінчили курс у гімназіях та прирівняних до них середніх навчальних закладах. Після присвоєння їм офіцерських звань екстерни отримували рівні права з інтернами. Ці класи проіснували до 1862 р. [19, арк. 36].

Кадетські корпуси, які підпорядковувалися головному начальнику військово-навчальних закладів, розподілялися по трьох військово-навчальних округах. Полтавський і Київський корпуси були причислені до Західного округу разом із Полоцьким і Брестським. Всі кадетські корпуси того часу представляли собою інтернати, вихованці яких були розподілені на роти. Кожна рота складалася з 100-120 кадетів приблизно одного віку і безпосередньо підпорядковувалася ротному командирі. Кадетська рота складалася з чотирьох відділень по 25-30 вихованців у відділенні. 4 молодших офіцери були найближчими вихователями кадетів. Для підтримки належного порядку на допомогу їм призначалися у всі роти з числа кращих старших кадетів фельдфебель, унтер-офіцери, які не лише наглядали за відділеннями і ротами, але й мали право наказувати кадетів. До складу батальйону входили роти; кадети озброювалися гвинтівками й отримували всю солдатську амуніцію. Директор мав найближчих помічників: з стройової частини і виховної роботи – батальйонного командира і молодшого штаб-офіцера з навчальної частини – інспектора класів і його помічника і по господарській частині – поліцмейстера та інших осіб [107, 136].

Розпорядок дня Київського і Полтавського корпусів у 40 – 50-ті роки XIX ст. був досить насиченим. Робочий день розпочинався о 5 год. 45 хв ранку, а потім час розподілявся так:

6 год. – підйом; 6 год. 45 хв – ранковий огляд (його проводили кадети – унтер-офіцери під наглядом чергового вчителя) і молитва; 7 год. – сніданок (горнятко чаю і шматок чорного хліба); 7 год. 30 хв – 8 год. 30 хв – приготування уроків; 8 год. 45 хв – 12 год. – два перших уроки (по півтори години кожен); 12 год. – сніданок (шматок чорного хліба із сіллю); з 12 год.

до 13 год. 30 хв – фізичні заняття; 14 год. – обід (із трьох страв); із 2 год. 30 хв до 16 год. – відпочинок і повторення уроків; 16-19 год. – два уроки (по півтори години кожен); 19 год. – 19 год. 30 хв – відпочинок і прогулянка;

19 год. 30 хв – 20 год. 45 хв – приготування уроків; 21 год. – вечеря.

Після вечері роти заходили в зал, де зачитувався наказ і проводився розрахунок на наступний день, потім – перекличка і молитва; 22 год. 30 хв – відбій [160, с. 36]. У святкові дні кадети вставали на годину пізніше і лягали на годину раніше. Вихованці йшли на канікули напередодні святкових днів – з 19 год. до вечірньої зорі, у свята – після обіду до вечірньої зорі. На свята Різдва Христового і Великодня їх відпускали додому до двох тижнів. Влітку звільняли у відпустку лише окремих кадетів за станом здоров'я.

Фінансування кадетських корпусів здійснювалося не лише за рахунок казни. Певне число пансіонерів утримувалося за рахунок місцевого дворянства. У 1859 р. кошти дворянства на потреби Полтавського кадетського корпусу склали 720 130 крб сріблом, у тому числі кошти від полтавських дворян склали 188 280 крб сріблом, чернігівських – 204 133 крб сріблом, харківських – 149 288 крб сріблом, катеринославських – 178429 крб сріблом [215, с. 93].

Крім того, були й інші форми пожертвувань місцевого дворянства. Імператор Микола I, відвідавши Полтавський корпус у 1852 р., висловив побажання відкрити п'яту роту. Полтавське дворянство для цього вирішило пожертвувати по 10 коп. від кожної ревізької душі, якими володіли дворяни. Ця сума склала 33 726 крб. Те ж саме зробили і харківські дворяни, які пожертвували 13 417 крб 51 коп., чернігівські – 13 837 крб 50 коп. і катеринославські – 150 тис. крб. Однак рота не була відкрита. Рада військово-навчальних закладів не вважала можливим відкрити її, і полтавському дворянству надали право мати на пожертвуваний капітал із розрахунку 3% числа вакансій, враховуючи, що вартість навчання кадетів становить 200 крб у рік. Однак полтавське дворянство вирішило інакше і клопотало про дозвіл

використати ці кошти на покриття розрахунків для утримання при Полтавській губернській гімназії землемірних класів [215, с. 95].

Крім дворянських пансіонів, були стипендії, створені на капітали, які заповідали приватні особи. Одне з перших пожертвувань – капітал капітана Старосельського (100 тис. крб асигнацій). На цей капітал виховувалися діти найбідніших дворян Глинського повіту Чернігівської губернії. В грудні 1860 р. пожертви вирости до 55 тис. крб, які дали можливість із чотирьох кадетів, які виховувалися до цього часу, збільшити число стипендіатів до 11 осіб, а з серпня 1867 р. – до дванадцяти осіб. У 1871 р. капітал цей складав 59 391 крб і 5 % – 1 900 крб, що дозволило утримувати ще одного кадета. Землевласник Полтавської губернії Кодинець пожертвував капітал у 5 тис. крб на утримання одного вихованця корпусу. У січні 1866 р. землевласник Курської губернії поручик Апостол-Кегич пожертвував 10,5 тис. крб на виховання двох малолітніх дітей з дворян Гайворонського і Суджицького повіту по вибору повітових предводителів дворянства [215, с. 107].

З метою покращення підготовки офіцерських кадрів у середині XIX ст. царський уряд значно розширив мережу кадетських корпусів у губернських центрах. Саме в цей період такі військово-навчальні заклади створили у Полтаві та Києві. Основний контингент вихованців Київського і Полтавського кадетського корпусів складали діти місцевого дворянства. Саме тому у Київському корпусі в перші роки після відкриття більшість вихованців була з сімей польської шляхти. Активну участь у заснуванні корпусів брало місцеве дворянство, виділивши на їх будівництво й утримання кадетів значні суми коштів. Вихованці Полтавського і Київського кадетського корпусів вигідно відрізнялися від своїх колег з інших корпусів великим бажанням вчитися, щоб зробити військову чи цивільну кар'єру.

Отже, створення Полтавського і Київського кадетських корпусів активізувало залучення дітей російських дворян, польської шляхти й українських інтелігентів до військової служби, яка була для більшості вихованців не лише школою військової освіти, але й життєвого гарту.

2.2. Реорганізація кадетських корпусів у військові гімназії

Назрівання в суспільстві необхідності змін після поразки Росії у Кримській війні безумовно впливало на зміну поведінки кадетів. На початку 60-х років. справа дійшла до протестів вихованців багатьох корпусів проти жорстокого ставлення до них з боку вчителів і вихователів. Навесні 1860 р. стався факт порушення дисципліни кадетами Полтавського корпусу. Безпосереднім приводом до цієї події стало те, що у спецкласі були організовані додаткові уроки з російської мови, пов'язані з тривалою хворобою викладача, у зв'язку з чим навчальну програму не виконали. Однак кадети відмовилися йти на ці уроки, мотивуючи це тим, що вони не розуміють пояснень викладача. В цій ситуації директор корпусу С. Тихоцький замість того, щоб розібратися в ситуації, вдався до репресивних заходів. Спочатку він видав наказ про звільнення вихованців, в тому числі випускного класу, у відпустку тільки з провозатими. Це викликало ще більше невдоволення кадетів спецкласу. Однак Тихоцький не зробив правильних висновків. Більше того, він дозволив собі під час шиккування вдарити одного з вихованців, а потім відправити в карцер п'ятьох кадетів [85, с. 334-335].

На захист кадетів виступив губернатор і громадськість Полтави. Для залагодження конфліктної ситуації з Петербурга прибув представник Головного управління навчально-військових закладів генерал-лейтенант Грессер, а потім генерал-майор Політковський. Позитивну роль у вирішенні цієї проблеми відіграв кадетський священик Капранов. Сам єпископ полтавський Нафанаїл під час проповіді в корпусному храмі закликав вихованців до порозуміння. Організаторів виступу жорстоко покарали. Чотирьох кадетів відіслали в армійські полки унтер-офіцерами, двох звільнили з корпусу, а 34 вихованців позбавили звань унтер-офіцерів та єфрейторів. Щоправда, незабаром і самого С. Тихоцького відправили у відставку [85, с. 335].

Про цю подію дізнався й імператор Олександр II, який через рік відвідав Полтавський кадетський корпус. Під час огляду на плацу, де кадети йшли на

чолі місцевих військових частин, Олександр II зауважив: “Я не називаю це рівнянням”. Після цього він наказав кадетам підійти до нього і сказав: “Ну що, тепер стали розумнішими”, на що кадети опустили голови і засоромилися. Проте загалом імператор залишився задоволеним станом справ у корпусі, подякувавши за належну роботу у нового директора генерал-лейтенанта барона А. Іксуля-фон-Гільденбрандта [215, с. 161].

Щоправда, подібні безпорядки мали місце в 1861 р. і у Київському кадетському корпусі. Зростаюче невдоволення кадетів старших класів зневажливим ставленням до них з боку педагогів призвело до того, що вони відмовилися йти на заняття. З метою залагодження конфлікту в корпус прибув представник управління навчально-військовими закладами генерал-лейтенант В. Желтухін, який провів суворе розслідування факту порушень дисципліни. Результатом перевірки стало виключення окремих кадетів із навчального закладу, позбавлення на певний час погонів всіх кадетів старшої роти, а також звільнення з роботи в корпусі кількох офіцерів [19, арк. 124].

Заворушення у кадетських корпусах подекуди набирали політичного забарвлення. Це свідчило, що навіть у закриті військові навчальні заклади, де виховували дворянську молодь, стало проникати вільнодумство. У 1862 р. до політичного заворушення в Київському кадетському корпусі спричинилася агітація, яку серед військових вів полковник А. Красовський. Він розповсюджував складені особисто прокламації і відозви про грабіжницьку суть селянської реформи, закликав солдатів дислокованого в Києві Житомирського полку не стріляти в селян, повсталих у багатьох волостях Київської губернії, “не бути катами народу” [107, с. 83].

Дисертант не виявив відомостей щодо того, які покарання були застосовані до учасників заворушення. Проте, виходячи з подібних ситуацій, можна припустити, що цей виступ був придушений жорстоко. Це підтверджується покаранням вихованців створеної на базі кадетського корпусу наступного 1863 р. Київської військової гімназії після вчинення заворушення неполітичного характеру. Кадети старших класів тоді

визволили з-під арешту, розбивши двері карцеру, свого товариша, звинуваченого у здійсненні проступку. Після розслідування найактивніших учасників заворушення заслали в солдати на Далекий Схід без вислуги, а ще 58 відправлено юнкерами до військових частин. Утім того ж таки 1863 р. у цій військовій гімназії стався бунт. Гімназисти старшої роти порахувалися з нелюбимими педагогами, вдавшись до бруталних дій. Щоб приборкати учнів, викликали навіть солдатів. Старшу роту розформували, призвідців заслали в полки солдатами, а решту винуватців виключили із закладу. З усіх вихованців гімназії зняли зелені погони [154, с. 6].

Початок реформування Київського кадетського корпусу збігся в часі з січнеvim 1863 р. польським повстанням, яке охопило територію Правобережної України. Зважаючи на те, що більшість кадетів походили з польських шляхетських родин, керівництво корпусу вжило всіх заходів щодо попередження впливу цієї події на вихованців закладу. В корпусі не було зафіксовано жодного антиросійського виступу вихованців-поляків та їх зіткнень з кадетами-росіянами. На цьому особливо наголошував генерал-лейтенант Роговський, який у вересні 1864 р. інспектував Київський корпус. Він вказував, що “вихованці як би поділені відповідно до сфери загального поділу в краї і від домашньої освіти. Головні причини поділу – відмінність в релігіях. Спрямованість вихованців, екзальтованих політичними подіями, могла б загрожувати згубними наслідками, які мали місце у всіх навчальних закладах Південно-Західного краю напередодні та під час польського повстання. Тому головним завданням вихователів було попередити і врятувати нещасні жертви... Внаслідок розумної діяльності вихователів багато вихованців не лише перестали приховувати те, що знали, але самі з повною відвертістю передавали вихователям інформацію, яка доходила до них” [21, арк. 15-16].

Однак відсутність зовнішніх проявів невдоволення серед кадетів польського походження ще не свідчила про їх негативне ставлення до польського повстання. За спогадами В. Іконникова, серед поляків-кадетів

поширювалася антиросійська пропаганда, зокрема, спочатку між своїми (Стожанковський, Будзинський, Козерадський). Перший з них запросив В. Іконникова, – до себе додому і вів з ним бесіди. “Я не підозрював, – пише Іконников, що він незабаром буде керівником загону... Другий буде розстріляний (вже як офіцер), а третій втік за кордон і потрапив у Костянтинополь” [165, с. 10]. Більше того, на початку 1863 р. деякі кадети польського походження розіслали поміщикам-полякам Південно-Західного краю листи, в яких негативно зображували своє життя в кадетському корпусі, нарікали на вихователів, називали росіян ворогами і просили не віддавати дітей у цей військово-навчальний заклад [8, арк. 3, 6-7, 10].

Зрозуміло, що бродіння у середовищі кадетів на початку 60-х років негативно відобразилося на стані навчально-виховного процесу. В 1860 р. генерал Маркович, який інспектував Полтавський корпус, відзначив, що програми з окремих навчальних дисциплін зовсім не виконуються. Порівняно кращими були успіхи із Закону Божого, математики, фортифікації, фізики та топографії. З останнього предмета, як зауважив інспектор, хоча і трапляється чимало помилок, роботи досить добрі, журнали ведуться правильно, креслення правильні. Однак з історії, географії і російської мови знання виявилися досить слабкими [215, с. 92].

Директор училища А. Іксуль-фон-Гільденбрандт, хоча неодноразово користувався паличними методами виховання, все ж розумів, що цього вже не достатню для покращення навчально-виховної роботи. При ньому вперше в корпусі були запроваджені педагогічні засідання, які проводилися один раз на два тижні. Крім того, щосуботи під керівництвом директора проводилися наради з ротними офіцерами, інспектором класів, на яких обговорено факти порушень дисципліни та незадовільного навчання кадетів і розроблялися заходи щодо їх усунення [215, с. 93].

Разом з тим він прагнув розширювати світогляд кадетів, влаштовуючи літературні читання за участю викладачів, вистави, досліди з фізики. А. Іксуль-фон-Гільденбрандт також скоротив термін піврічних іспитів на

сім днів. Проте під час екзаменів викладачі стали вимогливіше підходити до вихованців. Вся екзаменаційна комісія слухала кожного вихованця, а не кожен із викладачів екзаменував окремо [215, с. 109].

Нечувані раніше факти порушень дисципліни вихованцями Полтавського, Київського та інших кадетських корпусів наочно засвідчили необхідність докорінних якісних змін у діяльності кадетських корпусів. Проте тогочасне керівництво країни спочатку було іншої думки щодо причин виступів кадетів, звинувачуючи директорів кадетських корпусів у надмірній поблажливості до вихованців. Імператор Олександр II, прочитавши звіт начальника управління військово-навчальних закладів за 1859 р., підкреслив: “Хочу, щоб оцінки інспекторів відповідали дійсному стану закладу і не можу не відзначити, що безпорядки не виникли б, якби було забезпечено постійне і суворе спостереження за кадетами з боку керівництва закладів” [215, с. 86-87].

Однак поступово Олександр II та його оточення визнали необхідність проведення реформ військово-навчальних закладів. Зміни у військовій сфері також були викликані відміною кріпосного права та прагненням уряду подолати відсталість існуючої військової системи, яка виявилася в роки Кримської війни. Головний зміст цих реформ – перетворення армії з феодално-кріпосницької на масову сучасного буржуазного ладу. Розвиток військової техніки і, в першу чергу, використання нарізної зброї привели до зміни характеру бою, а це, у свою чергу, вимагало іншої підготовки командного складу. В цих умовах забезпечення армії офіцерами, які мають тверді знання з військової справи, а також певну загальноосвітню підготовку, було вкрай необхідним. Тому проведення подібної реформи вимагало повної реконструкції системи військової освіти.

До того ж армія вже не могла орієнтуватися на те, що більша частина офіцерського корпусу готувалася в частинах із добровольців, юнкерів і унтер-офіцерів, які не пройшли підготовку у військових навчальних закладах. Пануюча в них система несла на собі відбиток кастовості, вона

захищала інтереси спадкового дворянства. Якщо відповідно до Указу від 16 січня 1721 р. і Табелю про ранги 1722 р. особи будь-якого походження, які досягли першого офіцерського чину XIV класу (прапорщик), отримували спадкове дворянство, яке передавалося їх дітям і дружині, то в 1856 р. клас чинів, які надавали спадкове дворянство, був піднятий на військовій службі до звання полковника, а на цивільній – до дійсного радника [259, с. 189].

Як наслідок, до 1864 р. тільки 55 % офіцерського корпусу російської армії були вихідцями із спадкового дворянства, а решта були дітьми особистих дворян, духовенства, почесних громадян, купців, міщан, селян. Виникла необхідність підвищення професійної підготовки офіцерів, яку певною мірою забезпечували кадетські корпуси і військові училища (офіцерські класи) та створення умов для отримання спеціальної військової освіти у військово-навчальних закладах для широких верств населення [161, с. 223-224].

Влітку 1859 р. за рекомендацією командувача Кавказької армії князя Баратинського імператор Олександр II призначив на пост військового міністра професора, генерал-ад'ютанта Д.О. Мілютіна, який перебував на цій посаді протягом наступних двадцяти років. Близькість до царя і довіра, яку йому виявили, створювали для нового військового міністра значні можливості для пошуків шляхів вдосконалення навчально-виховного процесу у військових навчальних закладах Росії.

10 лютого 1862 р. на прохання начальника Головного управління військово-навчальних закладів великого князя Михайла Миколайовича Д. Мілютін представив ґрунтовну записку “Думка про військово-навчальні заклади”, у якій детально виклав свою оцінку існуючої системи військової освіти, а також бачення необхідних у цій області змін. Військовий міністр оцінював стан виховання у кадетських корпусах як незадовільний. По-перше, загальна чисельність офіцерів, яких випускали корпуси, була незначною і забезпечувала лише потребу в них гвардії та спеціальних родів військ. По-друге, не зважаючи на перевагу вихованців кадетських корпусів за рівнем загальної освіти над офіцерами, які вийшли з юнкерів, в останній час відгуки

про офіцерів, яких випускали військові навчальні заклади, виявилися не дуже вигідними. Якщо, з одного боку, рівень їх наукової освіти піднявся то з другого боку, власне у службовому відношенні, вони стали менш корисними саме тому, що багато хто з них, отримавши різносторонню, однак не достатньо ґрунтовну, освіту виносить з неї лише верхоглядство, самовпевненість, а інколи і помилковий погляд на дійсність та суспільні відносини. Що ж стосується служби, то про неї здебільшого не мають поняття [161, с. 225].

Аналізуючи причини незадовільної підготовки офіцерів у кадетських корпусах, Мілютін вважав, що вони криються у самій системі організації цих закладів. Він вказував, що “уряд, створюючи кадетські корпуси,.. мав постійно дві протилежні цілі, які прагнув зв’язати в одних і тих закладах. Головне призначення їх полягало в тому, щоб приготувати для армії грамотних офіцерів; однак в той же час була і друга мета – дати засоби для виховання дітям тих осіб, які служили чи служать державі на військовій чи громадянській службі – мета, наймовірніше, благодійницька” [161, с. 225].

У своїй записці Д. Мілютін також вказував на те, що виховання, яке засноване на суворій дисципліні, дає свої плоди лише у зрілому віці, військове виховання у дитячому віці наносить серйозну шкоду моральним якостям юнака. До того ж рання спеціалізація прив’язує юнака до військової служби, незалежно від його покликання. Саме з цих міркувань військовий міністр запропонував відділити загальноосвітній курс підготовки офіцерів від військово-спеціального курсу. На його думку, для того, щоб набути знання, необхідні для офіцера, потрібно не більше 2-3 років, а в той час кадетські корпуси готували своїх вихованців до офіцерського звання протягом 7-8 років [259, с. 201].

Однак чимало військових і державних діячів виступали проти реформаторських ідей Д. Мілютіна. Їх заперечення стосувалися двох важливих аспектів. Вони сумнівалися в тому, що випускники цивільних шкіл підуть в юнкерські школи, тому що престиж армії після Кримської війни

значно понизився, а матеріальне становище офіцерів – незавидне. Училища, які планувалося створювати, могли, на їх думку, не набрати контингенту вихованців. Про це також писав генерал-ад'ютант П. Ванновський. За збереження у військовому відомстві загальноосвітніх закладів виступали також С. Строганов, М. Медем та інші [124, с. 2].

Для остаточного вирішення питання реорганізації кадетських корпусів створено особливий комітет під головуванням великого князя Михайла Миколайовича. Цей комітет займався, зокрема, питаннями спрощення навчальних курсів, відокремлення загальних класів від спеціальних і облаштування їх таким чином, щоб молодь, яка готується до військової служби, отримувала військове виховання і необхідні практичні знання, зменшенням видатків на військово-навчальні заклади. До складу комітету увійшло багато відомих військових діячів, таких, як генерал-ад'ютанти Ванновський, Данилович і Корсаков. Крім того, запрошено графа С. Строганова та А. Головніна. Висловили свою думку і директори військово-навчальних закладів. Отримані матеріали систематизувалися й аналізувалися членами комісії, офіцерами і цивільними викладачами, що мали значний досвід роботи у цих закладах. Через місяць комітет направив свої пропозиції Олександрові II, який затвердив основні положення майбутньої реформи.

Цей документ носив у підсумку компромісний характер, і всупереч твердженням деяких сучасних дослідників зовсім не був точною реалізацією курсу Д. Мілютіна. Старші класи кадетських корпусів пропонувалося звести у військові училища із дворічним терміном, в яких викладалися б виключно спеціальні військові предмети. Вихованці училищ, хоча й називалися юнкерами, на службу до війська по закінченні курсу не направлялися і могли зосередитися на навчанні. Внутрішня організація училищ була воєнізованою [107, с. 199].

Також було визнано необхідним відділити загальну освіту від спеціальної, де передбачалося, що молоді люди мають бути поставлені якомога ближче до

умов військової освіти і дійсної служби. Тому молодші класи кадетських корпусів реорганізовувалися у військові гімназії, які мали загальноосвітній курс і повинні були готувати вихованців до вступу до військових училищ. Устрій цих військових гімназій слід було узгодити з вимогами педагогіки, допустити до занять на виховних посадах підготовлених військових і цивільних чинів. Ці положення затвердив царський указ у грудні 1862 р. [161, с. 283].

З організацією військових гімназій припинилося спільне виховання в навчальному закладі дітей і майже дорослих молодих людей. Було обмежено надмірне захоплення стрійовою підготовкою на шкоду класним теоретичним заняттям, зникла необхідність вибору в одній особі й офіцера, і педагога. Випускники військових гімназій отримали установку на продовження навчання у військових училищах для отримання військової професії. Відсів випускників військових гімназій з військових училищ був удвічі менший, ніж тих, хто поступив у ці училища із цивільних навчальних закладів. Останніх мусили приймати в училища лише у зв'язку з тим, що не вистачало випускників військових гімназій.

Наявність другого рівня військової освіти відкривала дорогу до офіцерських посад широким верствам населення, які не належали до спадкового дворянства і не мали можливості отримувати освіту у військових училищах. Створювалися також військові прогімназії, в які переводилися вихованці військових гімназій, які не впоралися з програмою навчання. В юнкерські училища приймали також добровольців і унтер-офіцерів, на яких поширювався призов [161, с. 302].

Начальником Головного управління військово-навчальних закладів призначили генерал-майора Н. Ісакова, який до того працював опікуном Московського навчального округу. Цьому управлінню довелося відразу ж займатися розробкою планів перебудови й організації реформованих військово-навчальних закладів. “Ми з ним (Ісаковим – Авт.) дружно взялися за роботу по перебудові кадетських корпусів та інших закладів, – писав

Д. Мілютін. – На щастя, наші погляди на цю справу повністю співпали” [161, с. 229]. У цей час створюється центральна педагогічна бібліотека відомства з музеєм у Петрограді. Музеї відкривалися відтепер у всіх кадетських корпусах, у тому числі в Полтавському та Київському.

За результатами роботи організаційної комісії в середині травня 1863 р. Військовим міністерством була складена доповідь, затверджена Олександром II. У цій доповіді було викладено детальний план організації військових училищ, що створювалися на базі спеціальних класів кадетських корпусів. Це завдання Військове міністерство пропонувало здійснити в 1863 р. Надаючи велике значення вихованню майбутніх офіцерів, Військове міністерство у доповіді детально зупинилося на питаннях “релігійно-моральної освіти”, яка, на його думку, мала вберегти вихованців від “помилко”, притаманних молоді. Таким чином, вся система виховання мала бути підпорядкована завданню підготовки відданих царській владі офіцерів. Створення військових гімназій розглядалося у доповіді як тимчасовий захід. “Після скасування стройового складу, – вказувалося в ній, – заклад цей отримує характер суто виховних закладів і зберігає своє особливе призначення – готувати дітей до вступу у військові училища тільки до тих пір, коли приплив у них молодих людей, які закінчили повну гімнастичну освіту, зробить можливим поступове зменшення таких підготовчих навчальних закладів у військовому відомстві, з поступовою передачею їх в Міністерство народної освіти” [161, с. 230].

Реформування загальних класів кадетських корпусів у військові гімназії розпочалося в 1863 р. До серпня цього ж року Головне управління військово-навчальних закладів розробило основні положення реформи. Загалом процес перетворень проходив поступово. У вигляді експерименту його розпочали з 2-го Петербурзького кадетського корпусу, перейменованого на початку 1863-1864 р.р. у військову гімназію. Протягом наступного навчального року реформовано Полтавський та Київський корпуси. У першу чергу закрито спецкласи, а їх випускників скеровано в Павловське і Костянтинівське

військові училища. З червня 1864 р. припинені навчальні заняття з гвинтівками, маршування та ротні навчання. Відтепер кадети займалися тільки вишколом і вивченням сигналів [20, арк. 81, 155].

Військовим гімназіям надали статус цивільних навчальних закладів. Наприкінці 1866 р. впроваджено Положення про військові гімназії. “Військові гімназії, – вказувалося в цьому Положенні, – мають за мету надати дітям спадкових дворян, які призначені до військової служби, загальну освіту та виховання” [68, с. 99].

Перетворення кадетських корпусів у військові гімназії суттєво змінило весь характер цих навчальних закладів. “З тих пір, як військовим міністром став Мілютін, – писав Г. Плеханов, який навчався в той період у військовій гімназії, – почалася нова ера: крокування майже зовсім відмінили,.. викладання було осмислене, програма навчальних закладів значно збільшена, тілесні покарання майже зовсім виведені із вжитку” [195, с. 93].

Реформа передбачала відміну поділу на роти. Вони були замінені віковими групами, при цьому молодший вік названо першим, а старший – четвертим. Навчання вихованців різного віку в одних групах було визнано небажаним з педагогічної точки зору. Їх змішування не допускалося навіть у лазаретах, його не було під час прогулянок. У кожній віковій групі було чотири відділення (інколи 3, рідше 5) і у кожному відділенні від – 25 до 30 вихованців. Також було звернуто увагу на якісний рівень підготовки випускників військових гімназій і прогімназій. Учні прогімназій, які демонстрували відмінні знання, переводилися до військових гімназій. Вихованці гімназій, які навчалися незадовільно, переводилися у прогімназії.

На чолі відділення стояв вихователь, який обирався з числа як військових, так і цивільних осіб, які мали, як правило, певний педагогічний досвід. Навчальний план військових гімназій дорівнював трохи скороченому курсу реальної гімназії і був розрахований на 6 років, однак ще в період реформи Головне управління військово-навчальних закладів ставило питання про необхідність збільшення обсягу курсу. Однак це питання вирішили тільки в

1870 р., а практично реалізували в 1873 р., коли курс навчання збільшили на один рік (довели до семи років).

На посади директорів майже всіх військових гімназій було призначено нових людей. Зокрема, керівником Полтавської військової гімназії став інспектор Павловського військового училища Ф.І. Сіماشко – відомий математик і педагог. Високу оцінку його педагогічній діяльності дало товариство викладачів при Педагогічному музеї: “Перебуваючи на службі військово-навчальних закладів, ви в той же час і тим самим служили російській школі взагалі... Збори викладачів визнають, що вам першому, в ряду російських педагогів, належить заслуга створення ряду систематичних, пов’язаних між собою підручників математики, що в цих підручниках вам вдалося поєднати педагогічні вимоги з вимогами точної науки” [215, с. 148].

Начальник Управління навчально-військових закладів М. Ісаков поступив дуже раціонально, коли в умовах відсутності досвіду роботи в нових умовах дозволив директорам гімназій разом із педагогічними колективами вести справу виховання так, як вони вважають за краще, не обмежуючи виховну діяльність ніякими інструкціями чи передумовами. В перший же місяць керівництва Полтавською військовою гімназією її новий директор завів журнали чергування для кожного віку, в яких детально повідомлялися всі проступки вихованців, методи покарання, думки вихователів та інші зауваження. Ці журнали мали велике значення в очах вихованців; вони вважали за краще відбутися покарання, ніж бути занесеним за провини в журнал, так як це завжди ставало відомим директору [215, с. 153].

Значні кадрові зміни сталися і в Київській військовій гімназії. Генерал-лейтенант А. фон Вольський, який протягом тринадцяти з половиною років очолював цей навчальний заклад, не зміг працювати у нових умовах і подав у відставку. Директором Київської військової гімназії у вересні 1865 р. призначили полковника С. Слуцького, який перед тим працював інспектором класів 3-го Олександрійського військового училища. Однак Слуцький очолював заклад менше року (у серпні 1866 р. він раптово помер).

Біля керма Київської військової гімназії став його бувший колега, інспектор класів того ж військового училища, полковник К. Шуцький. Будучи жорстким і вимогливим керівником, Шуцький почав відновлювати у гімназії сувору дисципліну. Однак у нових умовах це стало приводом до масового невдоволення вихованців старшої вікової групи. У січні 1867 р. один із учнів за грубе порушення режиму був відправлений у солдатський карцер. Товариші арештованого, дізнавшись про це, разом кинулися до карцеру, розбили двері і визволили заарештованого. У зв'язку з цими подіями в закладі провели детальне розслідування, за наслідками якого головного винуватця було заслано рядовим солдатом на Амур, а 58 вихованців гімназії як учасників безпорядків відправили юнкерами в армію. Після цього випадку відбулася зміна керівництва військової гімназії [160, с. 51-53].

Новим директором став досвідчений керівник, генерал-майор Г. Кузьмін-Караваєв, який раніше очолював Полоцьку військову гімназію. Йому довелося вирішувати цілу низку проблем, тому що через постійну зміну керівництва процес реформування Київської військової гімназії суттєво загальмувався. У вересні 1867 р. заклад відвідав головний начальник управління навчально-військових закладів генерал-ад'ютант Ісаков. Вивчивши стан гімназії, він відзначив, що її приміщення занадто великі для 400 вихованців, і наказав директору підготувати подання про збільшення їх кількості до 500 осіб. Остаточно це питання було вирішене в 1870 р. після оголошення відповідного царського наказу.

Г. Кузьмін-Караваєв проявив себе в першу чергу як господарник. Саме за його керівництва здійснено нововведення – замінено масляне освітлення керосиновим. Також збудовано дерев'яне приміщення для літнього табору. У 1871 р., в останній рік свого керівництва закладом, Кузьмін-Караваєв відкрив при гімназії безкоштовну школу для дітей прислуги, в якій навчалися діти обох статей віком від 7 до 13 років (загальною кількістю 30–35 осіб). Розміщувалася школа біля фізичного кабінету гімназії й утримувалася на

кошти службовців, причому більшість викладачів давали в ній уроки безкоштовно [160, с. 53-55].

У листопаді 1871 р. генерал Г. Кузьмін-Караваєв призначений директором 2-ї Московської військової гімназії, а керівництво Київською гімназією передав співробітнику Головного управління військово-навчальних закладів, талановитому керівнику і педагогу полковнику П. Юшенову. Поряд із покращенням начальної-виховного процесу новий директор приділяв велику увагу фізичному вихованню учнів. На власні кошти П. Юшенов закупив коней і навчав вихованців старших класів верховій їзді. За його ініціативи з 1874 р. проводилося навчання дітей плаванню. З цією метою в гімназії було облаштовано басейн. У 1879 р. змінено водопостачання гімназії. До цього часу заклад користувався водою із власного озера. Однак внаслідок забруднення озера мулом вже на початку 70-х років. вода була не придатною для пиття. Саме тому за погодженням з Головним управлінням навчально-виховних закладів були проведені роботи з подачі води до гімназії із Дніпра. Щоправда, діяльність Юшенова обірвалася на 39-му році життя. Працівники гімназії на знак пам'яті про цього мудрого керівника і талановитого педагога встановили в гімназії стипендію його імені і пам'ятник. Кошти, необхідні для цього, були зібрані за підпискою.

Колектив Київської військової гімназії дуже непокоїло, чи знайдеться гідна заміна Юшенову. Та переживання виявилися марними. Директором було призначено П. Алексеєва, який позитивно заявив про себе на посаді інспектора класів Пажеського корпусу. Майже двадцять років очолював Алексеєв Київську військову гімназію, а після її реорганізації – Київський кадетський корпус. Він був дуже вимогливим директором, не в розумінні застосування каральних заходів, а з точки зору вимогливості як до педагогів і вихованців, так і до себе. Своім власним прикладом, порадами П. Алексеєв допомагав вихованцям рости духовно, тренувати свою волю і розвивати бажання і вміння навчатися [101, с. 269].

Військові гімназії користувалися авторитетом серед широкої громадськості. Не випадково видатний педагог К. Ушинський віддав свого сина на навчання до військово-навчального закладу такого типу. Про позитивні зміни у військових гімназіях свідчать і звіти представників головного управління, які їх інспектували. Зокрема, генерал Роговський після інспекторської перевірки Полтавської гімназії вказував, що “враження було найкращим. Порядок, відсутність суєти, чистота і вміння кожного знаходитися там, де від нього вимагалось – це все зустрічалося на кожному кроці” [215, с. 90].

Щодо станового складу вихованців військових гімназій, то він як і раніше був переважно дворянським, хоча і меншою мірою, ніж у кадетських корпусах, які спеціально призначалися для виховання дітей офіцерів і дворян. Після прийняття до військових гімназій у 60–70-ті роки. значної кількості своєкоштних вихованців відсоток вихідців з інших станів дещо збільшився, хоча і не перевищив 20%. Загалом військові гімназії у 1865–1881 роки. випустили 17 872 особи, з яких біля 14 тис. осіб вступило до військових училищ [116, с. 30; 161, с. 311].

Отже, військові реформи Олександра II були спрямовані на створення армії, яка була б укомплектована відповідно навченим особовим складом, мала сучасне озброєння і добре підготовлені офіцерські кадри. Одним з елементів цієї реформи була реорганізація кадетських корпусів у військові гімназії. У цих військово-навчальних закладах значно розширеним був загальноосвітній курс за рахунок скорочення викладання військової справи. Військові гімназії мали готувати вихованців до вступу до військових училищ. Призначення директорами Київської та Полтавської військових гімназій таких керівників новаторів, як Ф. Сіماشко та П. Юшенов, які залучили до роботи в цих закладах багатьох талановитих педагогів і перебудували їх діяльність відповідно до вимог часу, сприяла перетворенню їх на кращі військово-навчальні заклади Росії.

2.3. Кадетські корпуси на території України наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Після вступу на престол Олександра ІІІ у 1881 р. у країні настав період контрреформації. Реакція запанувала і в освіті. Міністри освіти К. Победоносцев, Д. Толстой, І. Делянов прагнули ліквідувати прогресивні і демократичні реформи в школі, започатковані у 60-ті роки. ХІХ ст. Відбулися значні кадрові зміни в керівництві військовим відомством. Замість Д. Мілютіна пост Військового міністра зайняв генерал-ад'ютант П. Ванновський, а на місце генерала Ісакова на посаду керівника Головного управління військово-навчальних закладів прийшов генерал-ад'ютант Н. Махотін, який до того працював помічником начальника головного штабу [238, с. 24].

У 60–70-ті роки, коли проходила реорганізація кадетських корпусів у військові училища П. Ванновський був активним противником цієї ідеї. Тому, очоливши Військове міністерство, він приступив до відновлення кадетських корпусів. Діяльність військового міністра у цьому напрямку отримала повну підтримку імператора, який прагнув зміцнити командний склад армії за рахунок політично надійних офіцерів.

У другій половині 1881 р. видано “Інструкцію з виховної частини”, в якій ставилося питання про те, що військові гімназії є не загальноосвітніми, а професійно-військовими навчальними закладами. І якщо в Положенні про військові гімназії вказувалося, що вони “мають за мету надати дітям спадкових дворян, схильних до військової служби, загальну освіту” [68, с. 610], то в “Інструкції” йшлося, що вже про дітей, призначених до військової служби, причому це слово було виділено курсивом, тобто воно мало зовсім інше значення [54, с. 1].

30 травня 1882 р. Військовим міністром була подана доповідь імператору про систему загальноосвітньої і спеціальної військової освіти у військово-навчальних закладах. В ній вказувалося, що настав час оцінити досягнення і недоліки існуючої системи військового виховання. П. Ванновський

наголошував, що “роки, які минули після реформи військово-навчальних закладів, дають можливість нині з певністю сказати:

а) чи необхідне збереження у військовому відомстві існуючих двох типів військово-навчальних закладів (тобто військових і юнкерських училищ, з одного боку, і військових гімназій (з іншого – Авт.);

б) чи повністю досягнута мета, яку поставили при створенні військово-навчальних закладів” [162, с. 296].

Далі у доповіді без вагомих на те причин вказувалося, що вихованці військових гімназій “недостатньо підготовлені до переходу у військові училища, в розумінні... здійснення обов’язків військовослужбовця” [107, с. 177]. У зв’язку з цим підкреслено необхідність “надати військовим гімназіям статус закладів, підготовчих до військових училищ, але без того, однак перебільшення у цьому, що послужило однією з головних причин занепаду виховання в цих закладах” [162, с. 297]. Відповідно рекомендувалося вихованців двох останніх класів військових гімназій навчати стройовим заняттям, щоправда, при збереженні у незмінному вигляді загально-виховного напрямку. П. Ванновський пропонував повернутися до дореформеної практики допуску на посади вихователів військових гімназій лише офіцерів, а також перейменувати вікові групи в роті. У зв’язку з цим втратили всякий сенс військово-педагогічні курси, які існували у Петербурзі, а тому вони були закриті.

Отже, військові гімназії вирішено перетворити в кадетські корпуси з метою посилення в них військового виховання молоді. Ці заходи ліберальні кола країни зустріли негативно. “Мілютинські військові гімназії, – писав багаторічний редактор журналу “Педагогический сборник” І. Сімонов, – за переконанням суспільства багато в чому були кращі за реальні гімназії і зробили величезну послугу справі загальної освіти в Росії, а тому не дивно, що найкраща частина нашої тогочасної преси із завидною єдністю була на захисті цих навчальних закладів” [244, с. 232].

Однак, на думку М. Алпатова, відновлення кадетських корпусів мало своє раціональне зерно. Досвід військових гімназій показав, що ігнорування початкового військового виховання у підготовчих військових школах призводить до погіршення підготовки офіцерського складу, так як відділяє інтерес дітей від їх майбутньої діяльності, послаблює дисципліну і дух, які потрібні для військового керівника. Військові гімназії, керуючись передовими педагогічними ідеями, безумовно, краще вирішували завдання загального навчання і морального виховання. Проте їх слабкою стороною було ігнорування завдань військового виховання й елементарної військової підготовки молоді, які багатьом керівникам гімназій здавалися несумісними з природою цих закладів [107, с. 179-180].

Доводилося шукати вирішення даної проблеми в поєднанні завдань цивільної і військової освіти та виховання. Досвід показав, що спеціальна підготовка повинна зберегтися у військових училищах. А кадетські корпуси мають готувати до них молодь, яка має загальну освіту, належний моральний розвиток і рівень військово-фізичного виховання.

21 липня 1882 р. по військовому відомству було видано указ, згідно з яким оголошувалося, що “беручи до уваги заслуги колишніх кадетських корпусів, вихованці яких прославили російську зброю у війнах минулого і нинішнього століть, доблесно проявили себе на різних напрямках корисного служіння Престолу і Вітчизні, імператор наказав: всі військові гімназії називати відтепер кадетськими корпусами” [61].

Внаслідок перейменування військових гімназій у кадетські корпуси було вирішено:

а) зберігши наявний у цих закладах загальноосвітній курс і загальні основи виховання, урівняти їх у засобах утримання і надати всьому устрою внутрішнього життя корпусів такий характер, який відповідав би меті створення цих військово-навчальних закладів;

б) заміщувати надалі всі виховні посади виключно офіцерами, яких призначати після суворого відбору;

в) залишивши, як і раніше, розподіл вихованців на групи за віком і по класах, присвоїти їм назви рот із відновленням знову посад ротних командирів, які призначаються з числа найдосвідченіших і надійних офіцерів.

Перейменування військових гімназій у кадетські корпуси призвело до деякого скорочення в цих закладах обсягу навчального матеріалу з метою, як вказувалося в доповіді по Військовому міністерству за 1882 р., “щоб надлишковим напруженням розумових занять вихованців, не зруйнували юний організм, який розвивається... У військовій школі, яка готує покоління, призначене для несення посиленої фізичної праці, курс наук повинен бути суворо відповідний тому, щоб вони не були на шкоду збереженню і зміцненню здоров'я і молодих сил” [162, с. 297].

У червні 1882 р. Київська та Полтавська військові гімназії перейменовано в кадетські корпуси. Через два роки п'яту вікову групу цих навчальних закладів (сьомий і шостий класи) перейменовували у стройову роту. З 1884 р. на казенні кошти у гімназії стали приймати лише дітей осіб, які прослужили в офіцерських чинах (і військовими лікарями) не менше 10 років чи звільнені з правом носіння мундира. З тих, чиї батьки прослужили менше 10 років, приймалися круглі сироти, батьки яких померли на службі, діти вбитих і померлих від ран, інвалідів першого і другого класу, діти викладачів кадетських корпусів, які працювали в них не менше 5 років. Вихованцями, за яких платили батьки (т.зв. своєкоштні кадети), приймалися діти всіх інших офіцерів і спадкових дворян (навіть тих, які не служили). При цьому ті, хто мав право на казенне утримання, але не пройшов за конкурсом, платили по 250 крб у рік, інші – повну вартість (до 1894 р. – 450 крб).

1906 р. Військова рада внесла деякі зміни у правила прийому дітей у кадетські корпуси. Зокрема, право на навчання за державний рахунок отримали діти офіцерів, батьки яких відслужили в армії 10 років при набутті ними права на збереження при відставці мундира, в тому числі офіцерів, військових лікарів, військових священиків. Таке ж право отримали сироти,

батьки яких померли на службі, сини офіцерів і класних чиновників всіх відомств, батьки яких померли на війні чи від ран, отриманих у військових діях чи є інвалідами, сини георгіївських кавалерів усіх ступенів. Малолітні приймалися своєкоштними інтернами в Петровсько-Полтавський корпус як у штат закладу, так і поза штатом, а в Київський кадетський корпус – лише поза штатом [235, с. 14].

Також видано інструкції, якими мали керувалися кадетські корпуси у своїй діяльності. У 1886 р. надруковано “Положення про штат і інструкції по виховній частині для кадетських корпусів” (далі – “Положення”), у 1889 р. – “Настанови для стройового навчання, фізичних вправ і взагалі позакласних занять”. Переглянутий був навчальний план і програми. Відповідно до “Положення” у штаті Київського кадетського корпусу перебували директор (генерал-майор чи полковник); інспектор класів (колезький радник чи полковник); його помічник (колезький радник чи полковник); 5 командирів рот (полковники); 21 офіцер-вихователь; наглядач приміщення (підполковник); завідуючий майном (капітан); старший лікар (колезький радник); молодший лікар (колезький асесор); економ (колезький асесор); секретар (колезький асесор); бухгалтер (колезький асесор); 2 барабанщики (один унтер-офіцер, другий – рядовий); 2 горністи (рядові); старший фельдшер; молодший фельдшер; аптечний фельдшер; 3 старших писарі (нестройові старшого розряду); 4 молодших писарі (нестройові). Чисельність кадетів складала 500 осіб. На відміну від військових гімназій директор кадетського корпусу призначався обов’язково з числа генералів чи полковників, які мали вищу освіту і досвід роботи у справі виховання дітей. Після 1910 р. керівниками кадетських корпусів стали призначати генералів і полковників зі стройових частин, які далеко не завжди мали досвід практичної роботи і вважали головним завданням військову підготовку вихованців [62, с. 14-15].

У Полтавському кадетському корпусі штат був майже таким, як і в Київському, однак у його складі було не 5, а 4 командири рот, 17 офіцерів-

вихователів. Чисельність кадетів становила 400 осіб. На утримання Київського корпусу щороку із державної казни виділялося 39 500 крб, а Полтавського – 33 700 крб. Згодом число вихованців Полтавського кадетського корпусу зросло. У 1903 р. у Полтавському корпусі навчався 441 кадет, з них за рахунок казни – 269, стипендіатів – 135 (на капітали дворян губерній, прикріплених до корпусу), позаштатних стипендіатів – 1, штатних своєкоштных – 25, позаштатних своєкоштных – 5 і тих, які проживали вдома і відвідували заняття, – 6 [230, с. 16]. Харківські дворяни на ознаменування двадцятип'ятиріччя перебування на престолі Миколи I вирішили пожертвувати капітал в 10 тис. крб, щоб на проценти з них виховувати двох найбідніших дворян тієї ж губернії. Цю стипендію затвердив царський указ від 21 липня 1883 р. під назвою “Харківські кадати”. З 1887 р. виховувався на цей капітал другий стипендіат. А дворяни Херсонського повіту пожертвували 1500 крб для виховання двох малолітніх дворян [230, с. 18].

З початку свого заснування до 1902 р. Київський кадетський корпус випустив 4630 осіб, з них: закінчили курс 2050 (50,32 %) і поступили на військову службу 1968. Серед інших: померли – 110, звільнені і відправлені додому – 1030, відправлені у війська – 330, переведені у військові школи – 274 і переведені в інші корпуси та військові гімназії – 287 [27, арк. 24].

Навчання у кадетських корпусах тривало 7 років, у перший клас приймалися діти від 10 до 12 років. Відповідно корпус закінчували кадати віком від 16 до 18 років. Всі кадати-інтерни корпусу ділилися за віком і класами на роти, з яких кожна перебувала під безпосереднім керівництвом ротного командира і поділялася на виховні відділення, які склалися з кадетів одного класу. У відділенні мало бути до 35 кадетів під керівництвом офіцера-вихователя.

На початку ХХ ст. становище в кадетських корпусах суттєво змінилося. Начальником Головного управління військово-навчальних закладів було призначено великого князя Костянтина Костянтиновича – єдиного з представників імператорської сім'ї, який розумівся на військовій справі.

Свою діяльність він розпочав із відвідування майже всіх військово-навчальних закладів, де виявив чимало недоліків у сфері виховання. В його наказі від 24 лютого 1901 р. вказувалося, що основне завдання виховання полягає в тому, щоб розвивати у кадетів “почуття їх людської гідності і бережно відхиляти все те, що може принизити чи образити цю гідність” [98, с. 19].

Військове міністерство всіляко сприяло зростанню мережі військово-навчальних закладів. Так, у доповіді за 1897 р. Військовий міністр О. Куропаткін прямо вказував, що одним із головних завдань військового відомства є збільшення складу кадетських корпусів. Наступного року, говорячи про основні завдання на найближчі роки, він знову наголосив на необхідності розширення “системи військово-навчальних закладів з метою забезпечення належного комплектування корпусу офіцерів і покращення офіцерам виховувати їх синів” [162, с. 312].

На рубежі віків число кадетських корпусів значно збільшилося. Якщо у 80-х роках XIX ст. їх діяло 18, то в 1903 р. загальна кількість корпусів вже складала 27. На території України були створені Одеський корпус імені великого князя Костянтина Костянтиновича корпус – в 1899 р. та Сумський Михайлівський – у 1900 р.

Ідея створення Одеського кадетського корпусу виникла в середині 90-их рр. XIX ст. Командуючий військами Одеського округу граф О. Мусін-Пушкін виступив з ініціативою відкриття на півдні України спеціального військового навчального закладу для малолітніх дітей військовослужбовців. Цю ідею підтримав великий князь Костянтин Констянтинович. Мотиви до заснування були вагомими – у великому окрузі не було жодного кадетського корпусу, розподіл офіцерських дітей у корпуси Центральної Росії поєднувався з багатьма незручностями у зв'язку з великою відстанню, при перенасиченні корпусів військовослужбовцям доводилося супроти волі віддавати дітей у класичні гімназії та реальні училища, що надалі ускладнювало їм доступ до вищих військово-навчальних закладів [222, с. 214].

Одеський кадетський корпус на 500 вихованців заснували 16 квітня 1899 р. наказом № 116 по військовому відомству. Тоді ж було затверджено положення про нього. Керівництво міста всіляко підтримувало діяльність корпусу. Місто на три роки безкоштовно передало цьому військово-навчальному закладу південну половину будівлі “Сабанських казарм” – колишнього палацу польського магната Сабанського. Також міська рада взяла на себе будівництво брукованої дороги до закладу та забезпечення його водою (10000 цебер щодобово, що було дуже важливо, оскільки Одесі завжди не вистачало води) [212, с. 37].

Одночасно за проектом військового інженера полковника С. Залеського почалося будівництво архітектурного комплексу корпусу. Необхідно зазначити, що архітектурний комплекс колишнього кадетського корпусу є пам'яткою архітектурного мистецтва кінця XIX ст., а побудована в його центрі на честь святих Кирила і Мефодія церква – шедевр церковно-архітектурного зодчества.

З 1 вересня 1899 р. почалося повноцінне життя Одеського кадетського корпусу, в якому приступили до занять 68 дітей. Першим директором корпусу був призначений генерал-майор М. Дерюгін. У 1903 р. у корпусі приступили до нового навчального року повні п'ять класів кадетів. Через два роки корпусу було вручено прапор [212, с. 51].

Розпочата у січні 1904 р. російсько-японська війна негативно позначилася на настроях кадетів. Усі відомості з театру бойових дій активно обговорювалися у кадетському середовищі, навіть ігри у малюків-першокурсників набули іншого характеру. Замість “лапти” та “городків” з'явилися олов'яні солдати та картонні макети кораблів. Після того як 20 березня 1904 р. корпус відвідали герої Чемульпо – офіцери та матроси крейсера “Варяг” – 4 кадети другого класу Одеського корпусу “втекли на війну”, але були затримані, повернуті до корпусу і покарані за провину зняттям погонів. Кадети дуже переживали у зв'язку із поразкою російської армії у війні з Японією. Директор закладу, виступаючи перед своїми

вихованцями, вчив їх: “Все це лягло на ваші юні плечі, і ви повинні будете виправляти помилки ваших батьків і відновлювати гідність і честь Батьківщини. В іншому випадку наша матінка-Росія зачахне. Тому вам необхідно старанно і добре вчитися” [212, с. 163].

із приходом в Одеський кадетський корпус в 1906 р. директором генерал-майора М. Радкевича, випускника Полтавської військової гімназії, багато уваги стало приділятися стройовим заняттям і фізичному розвитку юнаків. Була придбана велика кількість спортивного інвентарю. У 1912-1913 р.р. група кадетів 1-ої роти – болгари, серби, чорногорці – які поїхали на Балканську війну, повернулися в корпус лише до початку наступного навчального року.

У грудні 1913 р. Одеський кадетський корпус відвідав інспектор Головного управління військово-навчальних закладів генерал-лейтенант Лаймінг. Станом на початок інспектування у штаті корпусу мало бути 500 вихованців, а виявилось 607 осіб. Казеннокоштных вихованців було 430, штатних стипендіатів – 75, позаштатних стипендіатів – 31, своєюкоштных інтернів – 66. За віросповіданням: православних – 572, католиків – 20, лютеран – 9, мусульман – 5. Щодо походження, то картина виявилася такою: синів спадкових дворян – 377, особистих дворян – 173, духовного звання – 11, інших станів – 45. Синів осіб військового звання навчалось 420, інших звань – 187 [279].

У середині 1915 р. за корпусом закріпили шефство великого князя Костянтина Костянтиновича. Після його смерті кадетам надали право одягти погони з вензельним зображенням ініціалів великого князя “К.К.”. Корпус отримав назву Одеський великого князя Костянтина Костянтиновича кадетський корпус. При евакуації з Варшави у роки Першої світової війни в Одеський корпус перевезли пам’ятник генералісімусу Суворову. Під час парадів кадети урочисто проходили перед цим пам’ятником [104, 279].

Ініціатором створення Сумського корпусу був відомий український підприємець І. Харитоненко. Однак його прохання про відкриття в місті

корпусу на адресу російського царя Олександра II спочатку не знайшло підтримки. Уряд вважав недоцільним створювати навчальний заклад такого профілю в повітовому місті з чисельністю населення двадцять п'ять тисяч осіб. Перед смертю І. Харитоненко доручив реалізувати цю ідею своєму синові Павлу, виділивши на потреби майбутнього закладу 500 тис. крб і землю – куплений ним хутір Стінка. У своєму заповіті він просив, щоб у штатному розкладі цього кадетського корпусу виділили 75 вакансій для своєкоштных інтернів, з яких 50 вакансій – для дітей купців і почесних громадян і 25 вакансій – для дітей дворян Харківської губернії. Нарешті, 14 серпня 1899 р. цар видав указ про створення Сумського кадетського корпусу на 500 вихованців і виділення для будівництва приміщення закладу земельної ділянки [47, арк. 1-2].

Цей заклад планувалося відкрити в наступному році і формування його проводити поступово, протягом семи років, приймаючи щорічно по 70 кадетів. 1900 р. призначено директора корпусу генерал-майора Л. Кублицького-Піотуха. Він закінчив Київську військову гімназію та Миколаївську інженерну академію, тривалий час викладав фортифікацію у військових училищах. Добре розуміючись на будівництві, новий директор значно прискорив хід робіт на будівництві корпусу. Вже в червні були проведені перші вступні іспити, за результатами яких до закладу зарахували 61 кадета [88, с. 5].

Корпус був збудований за типовим проектом – у вигляді букви “Ш”. У внутрішніх двориках були встановлені гімнастичні тренажери. У 1903 р. у корпус провели електрику від власної електростанції, хоча в місті для освітлення багатьох приміщень використовувалися свічки. Унікальною була архітектура стелі – на великій площі немає жодної колони, і все тримається на несучих тросах. Це був єдиний з усіх корпусів Російської імперії, який мав у своєму розпорядженні таку велику ділянку землі, розкішний парк та прямий вихід до річки Псел [89, с. 7].

На пожертвування І. Харитоненка і виділені царським урядом кошти у Сумському кадетському корпусі була створена належна навчально-матеріальна база: класи, кабінети, житлові приміщення для вихованців і викладачів, а також власна православна церква на честь Іоанна Богослова.

На урочисте відкриття корпусу 26 вересня 1902 р. прибули начальник військово-навчальних закладів великий князь Костянтин Костянтинович, командувач Київського військового округу генерал-ад'ютант М. Драгомиров, архієпископ Харківський і Охтирський Флавіан та вся міська знать. Слід додати, що великий князь приділяв Сумському корпусу велику увагу, тому і приїздив сюди більше десяти разів. Колишні вихованці корпусу згадують, що він ставився до них з великою повагою. У 1906 р. Костянтин Костянтинович привітав кадетів із завершенням формування закладу. Тоді ж Сумському кадетському корпусу він вручив прапор. З цього приводу відбулось урочисте шикування всього навчального закладу та проходження церемоніальним маршем перед прапором і великим князем. Після параду відбувся загальний обід для кадетів і гостей – усього близько 800 осіб. Для жителів невеликого міста це було справжнє свято [90, с. 9].

Л. Кублицький-Піотух очолював цей заклад до 1905 р., коли він був переведений на посаду керівника Київського кадетського корпусу. Він виявився не лише добрим будівельником, але й талановитим педагогом, якого поважали кадати, називаючи його не інакше як “батьком-директором” [91, с. 129]. Новим директором Полтавського кадетського корпусу призначили також випускника Київської військової гімназії та Миколаївської академії Генштабу генерал-майора А. Саранчова. Він пробув на цій посаді до 1919 р., тобто до закриття корпусу [126, с. 11-13]. А. Саранчов також добре ставився до кадетів. “Найбільшим образливим словом Андрія Миколайовича було слово “хлопчисько”. Він брав кадета, який провинився, за вухо, називав хлопчиськом, вів у кімнату для покарання, де кадет сидів і думав про свою поведінку,” – зауважив дослідник історії корпусу, офіцер Сумського військового училища Анатолій Котляр [285].

Нинішні покоління курсантів Сумського ліцею з посиленою військово-фізичною підготовкою ім. І. Харитоненка свято зберігають пам'ять про своїх попередників – викладачів і вихователів Сумського кадетського корпусу. 12 грудня 2009 р. у ліцеї відбулися урочистості з нагоди 110-ої річниці Сумського кадетського корпусу. Їх головною подією стало відкриття меморіальної дошки на будівлі колишнього гуртожитку кадетського корпусу на честь перших двох директорів цього військово-навчального закладу – генерал-лейтенанта Л. Кублицького-Піотуха та генерал-лейтенанта А. Саранчова. Вдячні нащадки також відкрили знак на тому місці, де незабаром буде споруджено пам'ятник на честь Івана Харитоненка, від кадетів, курсантів, командирів, викладачів, керівників – усіх, хто творив героїчну історію і сьогодні продовжує традиції славетного навчального закладу [205].

Події Першої світової війни спочатку не порушили звичного режиму роботи кадетських корпусів. Щоправда, на її початку деякі кадети в пориві патріотичних почуттів звернулися до керівництва закладів про відправку їх на фронт. Однак вони отримували відмову. Тоді деякі з них схитрували. Вони їхали в район бойових дій нібито з метою відвідати своїх батьків, а потім залишалися у військових частинах. З цього приводу у вересні 1916 р. навіть було видано наказ Військового міністра. В ньому вказувалося, що “вихованці приїздять на фронт зі згоди своїх батьків, але не для якихось авантур чи походжень, а для побачення з батьком і для того, щоб на місці великої боротьби народів набратися патріотизму, якого вони не знайдуть в тилу і який так потрібен молоді для успішного закінчення свого закладу” [111, с. 79].

Згодом до кадетів почала надходити інформація про невдачі російської армії, значні військові втрати, яка, безумовно, негативно впливала на їх морально-психологічний стан. У цих умовах керівництво Головного управління військово-навчальних закладів переосмислило місце і роль патріотичного виховання кадетів. Основний акцент робився на посилення морально-психологічної підготовки вихованців. А це вимагало активного

залучення їх до подій, що відбувалися. Справою честі кожного кадета була участь у наданні допомоги фронту, у співчутті до поранених і скалічених. Тому під час канікул кадети з дозволу керівництва і батьків брали участь у будівництві оборонних споруджень, за що отримали подяки від керівництва діючої армії.

У цей час чисельність кадетів у корпусах на території України значно зросла, в основному за рахунок вихованців корпусів, які знаходилися в зоні воєнних дій. Так, до Сумського корпусу в 1916 р. прибула молодша рота з Полоцька. У роки Першої світової війни для відновлення великих втрат офіцерського корпусу були відкриті школи з підготовки прапорщиків. У 1916 р. такі тимчасові школи розпочали свою діяльність при Київському та Одеському кадетських корпусах [201, с. 90].

Загострення міжнародної ситуації наприкінці XIX – на початку XX ст. примусило царський уряд робити кроки щодо зміцнення і розширення офіцерського корпусу. З цієї метою відкриваються нові кадетські корпуси, в тому числі в Одесі та Сумах. Відкриття останнього з них стало можливим, в основному, завдяки ініціативі відомого українського підприємця І. Харитоненка, який вклав у його будівництво значні суми коштів. Новий етап військових перетворень відбувався в період політики “контрреформ”, спрямованої на непорушність самодержавства і посилення репресій проти опозиційних до царату політиків. Зміну урядового курсу відчули на собі і військово-навчальні заклади. Військові гімназії знову реорганізували у кадетські корпуси, з яких усунули педагогів із демократичними поглядами та посилили рівень військово-фізичного виховання.

2.4. Кадетські корпуси в 1917-1920 рр.

Тимчасовий уряд, який прийшов до влади після перемоги Лютневої революції 1917 р. в Росії, намагався реформувати військову галузь. Зокрема, розпочав реорганізацію кадетських корпусів. 31 серпня 1917 р. корпуси отримали нову назву – гімназії військового відомства. У стислі терміни були

підготовлені і затверджені нові правила прийому і положення з навчально-виховній частини цих закладів [236].

Прикладом бачення новою владою змісту навчально-виховної роботи в кадетських корпусах є промова військового і морського міністра Тимчасового уряду О. Керенського, яку він проголосив при відвіданні Одеського корпусу. Лейтмотивом її була ідея свободи, рівності і братерства, що мала стати основою діяльності цих навчальних закладів. Проте у свідомості кадетів, попри намагання влади, мало що змінилося. А після передачі кадетських корпусів до Міністерства народної освіти, як згадує П. Скоропадський, “становище у цих військово-навчальних закладах різко погіршилося, а діти стали справжніми хуліганями. Немиті, з розкуйовдженим волоссям, бозна-як одягнуті, вони вешталися вулицями, чіплялися до перехожих, і справляли жахливе враження. Про опанування науками в таких умовах, ясна річ, і говорити не доводилося” [83, с. 180].

У роки Української національно-демократичної революції в кадетських корпусах сталися значні зміни. За часів Центральної Ради, не зважаючи на складну політичну ситуацію та матеріальну скруту, вони не припинили свою діяльність. У вересні-листопаді 1917 р. розпочали навчальний рік кадетські корпуси на території України. Щоправда, одеські кадети, в яких забрали приміщення, були змушені зібратися у стінах Одеського єпархіального жіночого училища. За ухваленням Центральною Радою 5 грудня 1917 р. законом кадетські корпуси на території України перетворено на військові гімназії з підпорядкуванням Секретаріатові освіти [43, арк. 11].

Революційні події впливали й на кадетське середовище. За спогадами київського кадета М. Іванова, навчання розпочалося бурхливо, мітингами, страйками, навіть дуелями між кадетами. В корпусах активізувалося громадське життя. М. Іванова таємним балотуванням обрали членом комітету корпусу, за результатами виборів він також увійшов до центрального комітету учнів середніх навчальних закладів Києва й до складу суду громадської думки [87, арк. 5, 8].

Наприкінці 1917 – на початку 1918 р. у Києві майже безперервно відбувалися військові сутички між військами УНР і більшовицькими загонами. Частина кадетів брала участь у боях проти більшовиків. Під час повстання на заводі “Арсенал” вночі 19 січня 1918 р. Київський Володимирський кадетський корпус був пограбований червоногвардійцями Головних залізничних майстерень, які забрали всю наявну зброю і гармати [203, с. 83].

Після приходу до влади гетьмана П. Скоропадського наказом міністра народної освіти від 15 травня 1918 р. на посаді директора Київського кадетського корпусу поновили Є. Семашкевича. На той час у цьому навчальному закладі за списком налічувалося 528 штатних та 105 своєкоштных вихованців, проте у відпустці перебувало 463 штатних й 98 своєкоштных юнаків. Тому, згідно з наказом по закладу, харчувалося лише 64 штатні й 7 своєкоштных вихованців [44, арк. 32].

У своїх спогадах П. Скоропадський відзначив позитивну роль кадетських корпусів у справі фізичного і духовного виховання юнаків, в оволодінні основами наук. Він підкреслив, що виховна робота в корпусах стояла на вищому рівні, ніж у закладах Міністерства народної освіти. Негативно оцінюючи рішення Тимчасового уряду передати корпуси у підпорядкування Міністерства народної освіти і перетворити їх на гімназії, гетьман своїм наказом відновив їх підпорядкування військовому відомству [43, арк. 23].

У серпні 1918 р. при комісії у справах військових шкіл Військового міністерства Української Держави почала діяти секція кадетських корпусів, яка займалася їх реорганізацією [12, арк. 32]. До її складу увійшли директори Київського кадетського корпусу Є. Семашкевич, Сумського корпусу – А. Саранчов, які отримали звання генерального значкового, а також директор Полтавського корпусу полковник Антонов і викладач Сумського кадетського корпусу військовий старшина Длузький [13, арк. 32, 48; 44, арк.10 зв.]. Одним з перших рішень комісії було її звернення до Військового міністра не

допустити передачі приміщення Київського кадетського корпусу у цивільне відомство для народного університету [35, арк. 33]. Зважаючи на прихильне ставлення гетьмана П. Скоропадського до кадетських корпусів, їх прохання було задоволене.

Почала налагоджуватися і нормальна робота в цих військово-навчальних закладах. 15 жовтня 1918 р. Головна шкільна управа Військового міністерства видала наказ, за яким старшини Української армії стали носити загальну похідну форму з кантом на погонах [44, арк. 10]. Процес українізації захопив і кадетські корпуси, де всі накази почали видавати українською мовою. Запроваджено чергування старшин.

Про намір покращити знання вихованців свідчать заходи дирекції Київського кадетського корпусу щодо заохочення кращих педагогів. У листопаді 1918 р. за проведення додаткових занять у першому півріччі 1918-1919 навчального року викладач історії Горунович одержав грошову винагороду в сумі 900 крб, а математик Хоменко – 150 крб [44, арк. 26].

Культурно-просвітницькі заходи набули національного характеру. 10 листопада 1918 р. у корпусі відбувся літературний вечір, присвячений 100-річчю від дня народження І. Тургенєва. Театральний гурток підготував читання віршів у прозі, показав інсценівку з романів “Напередодні”, “Рудін”, “Дворянське гніздо”, а також сцену на одну дію “Вечір в Сорренто” [44, арк. 12]. З метою зміцнення зв'язку корпусу з родинами вихованців, 18 листопада було проведено загальні збори батьків і обрано тимчасовий батьківський комітет на 1918-1919 н. р. [44, арк. 18].

У роки Української національно-демократичної революції змінюється світогляд багатьох кадетів. Відомий український військовий діяч, випускник Київського кадетського корпусу В. Петрів у своїх “Споминах з часів української революції 1917–1921 рр.” згадував про політичні настрої вихованців Полтавського кадетського корпусу під час перебування у цьому місті українських вояків навесні 1918 р. Зокрема, він відзначав, що “цей кадетський корпус, який, докладаючи до нього мірило Києва, мусів був би

вжити всіх заходів, щоби нас не пустити, не лише відчинив нам двері до своїх службових помешкань, але й до гостинної салі наставників тієї юнацької школи, де щиро угощувано гордієнківських старшин і де ми, на велике наше здивування, почули промови не лише українською мовою, але й про українське визволення та про українську самостійність. Ці наставники, а більшість із них балакала російською та признавалася до росіян, не виявили до нас ніякої ворожнечі, навпаки деякі із них заявили, що тільки під час панування тут більшовиків навчилися розуміти різницю між психологією російського та українського вояка і як інтелігентні Люди цінять вище останнього.

Ці юнаки в чорних одностроях, але без барчиків (еполетів), які також зняла із них революція, юрбами бігали коло гайдамацтва, слухаючи із захопленням їхніх розмов, оповідань та пісень і розширеними очима дивлячись на суворі обличчя та на голені з оселедцями голови. (Мода на оселедці, яка перекинулася до нас від Слобожанського Гайдамацького Коша в Полтаві, була вже такою міцною, що перетворилася майже в традицію, так що погодилися з нею навіть ті, хто з цієї моди раніше кепкував)” [80, с. 161].

Про відданість кадетів військовому обов’язку та готовність пожертвувати собою в ім’я Української Держави свідчить той факт, що серед вихованців корпусів почастишали випадки самовільного переходу на військову службу. З цього приводу Головнокомандувач збройних сил України генерал від кавалерії граф Ф. Келлер видав наказ про заборону начальникам військових частин, воєнних організацій і добровільних дружин без згоди батьків приймати на службу вихованців середніх навчальних закладів, у тому числі кадетських корпусів, відволікаючи цим їх від навчання. Відтак посилюється контроль за дотриманням дисципліни серед вихованців. Про це свідчить наказ по Київському корпусу від 14 грудня 1918 р., в якому проголошувалося, що декільком кадетам, які самовільно записались до конвою Головнокомандувача, за

представленням Військового міністра Гетьман наказав терміново повернутися до корпусу [44, арк. 21].

Втім, Військове міністерство за браком військових кадрів було змушене залучати кадетів до оборонних заходів. Так, у грудні 1918 р. Київський корпус одержав наказ міністра сформувати з бажаючих кадетів сьомого класу (до 17-річного віку з дозволу батьків) сотню бойскаутів у складі куреня, виключно для несення тилової служби – охорони будинків у районі корпусу та зв'язку з військовою частиною [44, арк. 12].

У той же час, на підставі листа українського генерального консула в Москві до Київського корпусу прибувають і зараховуються тимчасово, як безпритульні, п'ять кадетів із московських корпусів і вихованець Нижньогородського дворянського інституту. Така ж ситуація спостерігалася і у Полтаві, де перебували вихованці Орловського, Воронезького, Московського, 2-го Петроградського і Морського кадетських корпусів [44, арк. 20]. Сумський кадетський корпус у цей час був схожим на мурашник, в який зі всієї колишньої Російської імперії з'їхались кадети: орловці, воронезці, москвичі, петербуржці з 2-го та Морського корпусів. Вихованці зберегли стару форму одягу, але без погонів та кокард [247, с. 13].

На початку 1919 р., коли більшовики перейшли у наступ на територію Української Народної Республіки, полтавських кадетів розпустили по домівках. Відповідно до розпорядження Ради Народних комісарів УРСР від 12 лютого 1919 р. Петровський Полтавський кадетський корпус закрили. Кадети Полтавського корпусу покинули місто і були евакуйовані спочатку до Владикавказу, а потім разом із вихованцями Владикавказького корпусу, до Криму. Тут у червні 1920 р. ці два кадетські корпуси об'єднали в один під назвою “Звідний Полтавсько-Владикавказький корпус” [281]. У жовтні 1920 р. генерал Г. Врангель видав наказ, за яким корпус перейменували у “Кримський кадетський корпус”. Цю назву він зберіг до останніх днів своєї евакуації у листопаді того ж

року до Югославії. В цей час у корпусі нараховувалося 650 кадетів і 39 педагогів. У 1929 р. цей корпус закрили. Частину кадетів перевели до 1-го Російського кадетського корпусу, дехто перейшов до Донського кадетського корпусу [127, с. 1].

1919 р., у зв'язку із наступом Червоної Армії, керівництво Сумського корпусу та його викладацький склад прийняв рішення виїхати до Києва. Однак червоноармійці після захоплення Сум стали наближатися до Києва, і тоді знову постало питання про евакуацію викладачів і вихованців Сумського кадетського корпусу до Одеси. Директор корпусу генерал-майор А. Саранчов доручив одному з кадетів, сину ротного командира Д. Потьомкіну, таємно переправити прапор закладу до Одеси. Це завдання він успішно виконав, незважаючи на те, що юнакові довелося перебиратися через захоплену червоними військами територію. Уже в Югославії Д. Потьомкін передав прапор директору корпусу генерал-лейтенанту Римському-Корсакову. Після створення в Югославії Російського Зведеного кадетського корпусу прапор Сумського корпусу знаходився там до 1944 р., а з 1953 р. – у США [93]. В середині 1919 р. корпус перемістили до Криму, де провели останній (прискорений) випуск. Залишки корпусу згодом евакуювали до Королівства Сербів, Хорватів і Словенців (пізніша назва – Югославія), де разом з іншими корпусами склали Звідний кадетський корпус.

Навесні 1919 р., у зв'язку з наближенням до Одеси Червоної Армії, корпус евакуювали в Туапсе. Київський і Одеський кадетські корпуси відновив генерал А. Денікін у вересні 1919 р. Під час відступу Добровольчої армії восени 1919 р. – взимку 1920 р. було вирішено евакуювати Київський кадетський корпус до Одеси. Увечері 3 грудня кадетів, вихователів з сім'ями, майно корпусу спеціальним потягом відправили на нове місце. Через два дні особовий склад розмістився в будівлі Одеського кадетського корпусу [250]. Крім кадетів Одеського, там навчалися також вихованці Полоцького корпусу. Зведені разом три корпуси жили своїм звичайним життям і своїми

традиціями. Спільним для всіх був холод у навчальних і спальних приміщеннях, голод і епідемія тифу. Заняття йшли мляво [276].

На початку 1920 р., коли білогвардійці були змушені залишити Одесу у зв'язку з наступом Червоної Армії, більшість кадетів Київського, Одеського і Полоцького зведених корпусів були евакуйовані до Югославії. У березні 1920 р. у Белграді відбулося об'єднання кадетів старших і молодших класів Київського корпусу, три місяці по тому вони увійшли до складу того ж 1-го Російського зведеного кадетського корпусу, який розміщувався у Сараєві. Місцеве населення спочатку негативно ставилося до появи кадетів. Це пояснювалося тим, що за правління австрійців у цьому регіоні насаджували ненависть до всього, що було пов'язане з Російською імперією. Крім того, колишні солдати австрійської армії повернулися сюди з російського полону, перейняті більшовицькими ідеями, тож дивилися на кадетів як на запеклих прихильників білогвардійців. Однак після того, як 23 вересня 1920 р. кадети продемонстрували блискучу вправність під час параду королівської гвардії і військ Сараєвської залози з нагоди приїзду до міста королевича Олександра, ставлення до них суттєво змінилося. “Хай живуть російські кадети!”, – скандували офіцери, а за ними і народ. Відтоді корпус здобув симпатію місцевого населення і військових кіл [227].

У цьому ж місті корпус набув колишнього вигляду військового навчального закладу. Дисципліна була зразковою, викладання й успішність кадетів на високому рівні. Перебування корпусу в Сараєво завершилося 1929 р. Протягом цього періоду відбулося 9 випусків, атестати отримали 418 кадетів. Після переїзду до м. Біла-Церква корпус отримав нову назву – Перший великого князя Костянтина Костянтиновича кадетський корпус. З ім'ям колишнього Головного інспектора Управління військово-навчальних закладів цей корпус проіснував до 1944 р. [281].

Отже, в XIX – на початку XX ст. Російська імперія прагнула до розширення території, до завоювання нових підданих, до зміцнення своєї

державно-політичної могутності. Тому уряд країни постійно приділяв увагу зміцненню армії та її офіцерського складу. Особливою турботою царату були оточені кадетські корпуси – станові дворянські військово-навчальні заклади інтернатного типу, які мали постачати армії підготовлених офіцерів.

Під час царювання Миколи I одночасно з розширенням мережі корпусів було вирішено завершити розпочату ще на початку XIX ст. роботу з уніфікації і стандартизації системи військової освіти. Поряд з цим уряд поставив завдання завершити мілітаризацію кадетських корпусів і перетворити їх на суто військові навчальні заклади. Тим самим не лише витіснялася енциклопедичність освіти, яка наприкінці XVIII ст. робила корпуси подібними до університетських пансіонів, але й докорінним чином змінювалося саме освітнє середовище, в якому виховувалася особистість майбутнього офіцера. Саме в цей період кадетські корпуси створено на території України – у Полтаві та Києві. Їх метою було дати синам дворянства Лівобережної та Правобережної України військову освіту і тим самим забезпечити армійські частини, які дислокувалися на території українських губерній, надійним офіцерським складом, здатним підтримати існуючий устрій. Наприкінці XIX ст., коли Росія активно розпочала готуватися до участі у глобальному міжнародному конфлікті, кількість кадетських корпусів збільшилась. Військово-навчальні заклади цього типу відкрили в Одесі та Сумах.

Особливістю створення кадетських корпусів у губернських центрах було те, що фінансування їх будівництва здійснювалося не лише за рахунок державної казни, а також за гроші місцевого дворянства. Це була свідомо політика російського царату, викликана не тільки відсутністю в державі коштів на відкриття нових військово-навчальних закладів, але й прагненням влади втягнути дворянство окраїн Росії в орбіту імперської політики.

Самодержавство вживало всіх заходів, в тому числі і репресивних, щоб не допустити проникнення в корпуси прогресивних ідей і поглядів. Однак воно виявилось безсилим ізолювати молодь від оточуючого життя. Це наочно

засвідчили події початку 60-х років. XIX ст., коли в Полтавському і Київському кадетських корпусах відбулися виступи вихованців, спрямовані проти жорстокого ставлення до них з боку адміністрації закладів. Поряд з цим мали місце заворушення серед кадетів і під впливом революційної пропаганди.

Невід'ємною складовою реформування російської армії у 60-ті роки XIX ст. стало перетворення кадетських корпусів на військові гімназії. В них особлива увага приділялася викладанню загальноосвітніх предметів, а військова підготовка була перенесена у військові училища. За період майже двадцятирічної діяльності військових гімназій стан навчально-виховної роботи в них, порівняно з кадетськими корпусами, помітно підвищився. Київську та Полтавську військові гімназії очолили керівники з прогресивними поглядами на систему виховання – П. Юшенов та Ф. Сіماشко. До роботи у цих військово-навчальних закладах залучалися кращі викладачі вузів та класичних гімназій. Військові гімназії були досить престижними закладами, про що свідчить постійне зростання кількості бажаючих вступити до них.

Однак наступ сил реакції на початку 80-х років XIX ст. негативно відобразився на діяльності військово-навчальних закладів. Військовим гімназіям знову повернули їх стару назву – кадетські корпуси, де на перший план знову вийшло викладання військових дисциплін і стройові заняття. Відбувається процес витіснення з кадетських корпусів демократично налаштованих цивільних вихователів, які були замінені військовиками. Наприкінці XIX – на початку XX ст. престиж кадетських корпусів упав як унаслідок погіршення в них стану навчально-виховної роботи, так і через небажання дворянської молоді займатися військовою справою.

У 1917–1919 рр. Центральна Рада, уряди Української Народної Республіки та Української Держави, розбудовуючи українську армію, розпочали роботу щодо підготовки старшин. З цією метою було вирішено використати наявну матеріальну базу та педагогічні кадри колишніх російських військово-

навчальних закладів [11, арк. 57-60]. Відтак військові міністерства започаткували українізацію кадетських корпусів. Найбільш політично свідомі вихованці цих військово-навчальних закладів стали активними творцями збройних сил незалежної України.

Частина кадетів, яка залишилася вірною царату, примкнула до Добровольчої армії і була змушена емігрувати з Батьківщини. Трагічною була доля переважної більшості викладачів кадетських корпусів та їх вихованців, які перейшли на бік радянської влади. У 30-ті роки ХХ ст. майже всі вони потрапили під жорнова сталінських репресій.

РОЗДІЛ 3

ВДОСКОНАЛЕННЯ НАВЧАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ В КАДЕТСЬКИХ КОРПУСАХ

3.1. Організація і зміст навчальної діяльності

На час створення Полтавського і Київського кадетських корпусів штабом Управління військово-навчальними закладами було накопичено певний досвід організації навчально-виховного процесу в навчальних закладах цього типу. Створюються єдині навчальні програми, без чого неможливо було забезпечити єдиний підхід у навчальній роботі. Потреба в них диктувалася як педагогічними, так і політичними вимогами. Про це відверто писав керівник штабу Управління військово-навчальними закладами Я. Ростовцев великому князю Михайлу Павловичу: “Створення одноманітних керівництв з усіх без виключення предметів важливе не лише в розумовому, але й політичному; тому що без таких керівництв, по-перше, військово-навчальні заклади ніколи не досягнуть єдності в освіті своїх вихованців, по-друге, що більш важливо, вище начальство ніколи не буде з упевненістю знати, в якому напрямку виховує воно своїх учнів, що при неблагонадійності, хоча і невеликої кількості осіб, може поступово призвести Росію на край прірви, чи, користуючись правом обирати для себе керівництво.., викладач може читати вихованцям, що захоче. Коли ж наші керівництва з’являться, тоді напрямок, засоби і мета розумової освіти будуть, як коні в упряжці, в руках головного начальника, який як захоче, то поверне вправо, вліво, зупинить, прискорить рух тощо; а вчитель, який самовільно відступить від керівництва, буде притягнутий до суду, як державний злочинець” [223, с. 150].

1836 р. штаб склав єдині програми навчання та єдиний навчальний план (див. додаток Д). Останній проіснував, за невеликим винятком до реформування корпусів у військові гімназії. Відповідно до цього плану навчальний процес проходив у три етапи: підготовчий (1 рік), загальний (5 років) і спеціальний (3 роки).

У підготовчих класах викладалися основи Закону Божого, читання і письма російською, французькою і німецькою, початковий курс арифметики, чистописання і малювання. В загальних і спеціальних класах викладалися: Закон Божий, російська мова і словесність, французька і німецька мови, арифметика, алгебра, геометрія, тригонометрія, аналітична геометрія, механіка, природнича історія, фізика, хімія, російська і всесвітня історія, географія, законодавство, статистика, артилерія, тактика, військова топографія, гімнастика, фехтування і танці. В спеціальних класах вивчали диференційоване й інтегральне порівняння для вихованців, які готувалися до вступу в артилерійське й інженерне училища [107, с. 61].

Через 12 років у навчальний план внесли деякі суттєві зміни: самостійними предметами стали фізика, хімія, механіка, математична і фізична географія, дещо збільшено час на вивчення військових наук за рахунок скорочення годин на російську та іноземні мови. Одночасно з навчальним планом було розподілено програмний матеріал по класах. Так, наприклад, іноземні мови в перших п'яти класах мали вивчатися за методом Ертеля, в шостих - сьомих класах вивчали короткий порівняльний курс синтаксису, з іноземних мов – практику перекладів, літературні зразки та короткий курс літератури. Математика у підготовчому відділенні вивчалася у межах арифметики і геометрії з кресленням геометричних фігур. У класах загального відділення вивчення арифметики закінчувалося теорією пропорцій, також вивчалася алгебра до порівнянь другого ступеня і дій над корінними величинами, теорія пропорцій і прогресій, логарифми і загальна теорія порівнянь вищих ступенів [107, с. 64].

Історія у класах загального курсу розподілялася так: у третьому класі – історія стародавніх азіатських і африканських народів, у четвертому класі – історія Греції і Риму (до імператорів), у п'ятому класі – історія римських імператорів, історія середніх віків до хрестових походів і російська історія до Івана III. У спеціальному відділенні вивчали нову і російську історію (до Петра I). Російська і всесвітня історія вивчалися як історія царських династій

і війн між ними. А в курсі законодавства кадети вивчали державні закони, отримуючи загальне поняття про владу та систему управління.

Значним недоліком навчального процесу було те, що програми навчання з цілого ряду предметів були перевантажені. Наприклад, програма викладання історії російської літератури була доцільною хіба що в університетських курсах. Вона орієнтувала вчителів головно на вивчення літературних творів XVIII ст., залишаючи сучасній літературі порівняно мало місця [107, с. 64]. Перевантаженість навчальних програм призводила на практиці до поверхневого вивчення основ наук. Програма виконувалася наспіх, без глибокого і міцного її засвоєння. Кадети отримували лише загальне уявлення про зміст понять, зубрили матеріал. Таке навчання негативно відображалось на розумовому розвитку школярів. Це добре розуміло і керівництво кадетських корпусів. За свідченням головного начальника військово-навчальних закладів, така постановка навчального процесу викликала “відразу до розумових занять” та привчала “задовільнятися поняттями темними і суперечливими” [107, с. 65].

1847 р. при штабі Управління військово-навчальними закладами створено комісії для перегляду навчальних програм і керівництв, до складу яких включили відомих учених і військових діячів. З метою єдиного спрямування роботи комісій Я. Ростовцев склав “Настанову для освіти вихованців військово-навчальних закладів”, затверджену 24 грудня 1848 р. Цей документ викликав критику прогресивних громадських діячів того часу, таких як Грабовський, Нікитенко та ін., які відзначали роздуті в ньому вимоги програм, пишномовні фрази і крайній дух монархізму. Тому не дивно, що в навчально-виховному процесі кадетських корпусів позитивні зміни відбувалися вкрай повільно. Рівень знань кадетів залишався на досить низькому рівні. Це підтвердили іспити в Київському кадетському корпусі в 1853 р.: з 193 учнів у наступні класи перейшло лише 120 [160, с. 4]. До того ж замість оволодіння основами наук кадети нерідко пропускали уроки через

паради, фронтові навчання, зустрічі чиновників, перед приїздом яких вся увага зверталася на вишкіл кадетів і вміння марширувати.

Керівництво Київського та Полтавського кадетських корпусів шукало нові форми і методи заохочення вихованців до покращення навчання. З цією метою відмінників та “хорошистів” у навчанні закріплювали за відстаючими учнями. У класах виставлялися червоні і чорні дошки, на яких записувалися імена кращих і гірших учнів. У рекреаційних залах корпусів встановили дошки із світло-сірого мармуру з іменами відмінників у навчанні і вихованні. Більше уваги зверталось на повторення домашніх завдань. Двогодинні ранкові самостійні заняття, як такі, що втомлювали вихованців, скорочено 1835 р. до однієї години. Тривалість уроків замість двох годин зменшили до півтори години.

Основою гуманітарної підготовки майбутніх офіцерів було вивчення російської мови. В “Настанові” прямо вказувалося, що “з предметів навчання рідна мова є для російського юнака предмет найважливіший. Якщо інші науки він повинен знати задовільно, то російську мову має знати досконало; це мова, якою він думає; цією мовою думали його батьки; нею повинні думати і його діти. Вихованцям військово-навчальних закладів повинно бути розкрито все її багатство: і граматичне, і літературне” [56, с. 25]. Обсяг і зміст вивчення російської мови в кадетських корпусах мав бути таким, щоб вихованці говорили і писали російською мовою граматично правильно, знали досконало літературу, при цьому навіть із зарубіжною літературою бажано було знайомитися в російському перекладі.

Значна увага в підготовці майбутніх офіцерів приділялася такій дисципліні, як “Законознавство” (військове законознавство). Метою викладання цього предмета було “дати вихованцям чіткі поняття про державне управління, щоб вони не лише могли розуміти зміст державних заходів, які відбувалися в житті, але щоб проїнялися також свідомістю необхідності державного порядку, важливості обов’язків військово-

службовця і винесли з курсу ясні розуміння про ті начала, без яких неможливе розумне існування суспільства” [56, с. 132].

Підвищенню зацікавленості кадетів до покращення навчання мала слугувати система випускних екзаменів. За їх наслідками керівництво корпусів направляло випускників до того чи іншого роду військ. Відмінники отримували направлення у гвардію, хорошисти – підпоручиками в армію (у 1847 – 1849 рр.) чи ставали прапорщиками артилерії та інженерних військ із направленням їх у відповідні училища, а також (у 1840 – 1853 рр.) у Генеральний штаб для вступу через два роки в академію.

Інші юнаки випускалися прапорщиками в армію. Найменш успішні учні після першого спеціального класу випускалися в лінійні батальйони, а ті, хто досягнув 19 років, але був нездатним до подальшого навчання, направлялися після четвертого загального класу у внутрішню варту. Старшинство при випуску залежало не лише від балів, але і від унтер-офіцерських звань, які вихованці отримали в корпусі. Для розподілу в кавалерію слід було пред’явити свідоцтво про достатні для такого роду служби статки (служба в кавалерії коштувала додаткових затрат); таких випускників із 1834 р. направляли на півроку як юнкерів до зразкового кавалерійського полку. Випускники, які за станом здоров’я були нездатні до військової служби, направлялися на цивільну службу з чинами X, XII чи XIV класу у залежності від отриманих балів. Таким чином, від рівня навчальних досягнень кожного вихованця кадетських корпусів залежала їх подальша службова кар’єра.

З середини 40-х років XIX ст. збільшуються терміни навчання у кадетських корпусах. У складі старших класів відкриваються однорічні артилерійські й інженерні відділення (спеціальні класи), де викладалися, в основному, військові дисципліни. Навчання в них тривало два роки. Спочатку спеціальні класи відкривалися лише при столичних корпусах. У 1857 р. дворічні підготовчі класи були відкриті в усіх кадетських корпусах, і вони стали випускати кадетів прямо на службу, а кращих вихованців

переводили до третього спеціального класу Костянтинівського кадетського корпусу.

Відповідно до цих змін ті, хто закінчив третій спеціальний клас по першому розряду, йшли у гвардію чи поручиками в армію. Крім того, вони отримали право йти на службу в артилерію та інженерні війська поряд з випускниками відповідних спеціальних військових училищ. Ті ж, хто закінчив заклад по другому розряду, йшли підпоручиками в армію чи прапорщиками в артилерію й інженерні війська, а по третьому розряду – прапорщиками в армію. Якщо ж юнак закінчував лише другий спеціальний клас, то він випускався прапорщиком у лінійні батальйони. Випуск в артилерію й інженерні війська з другого спеціального класу був дозволений тимчасово, а з 1856 р. це стало практикуватися постійно.

Всередині 50-х років впроваджено зміни у правила прийому і випуску з корпусів. Зокрема, було прийнято рішення про те, що у всі кадетські корпуси приймалися за рахунок казни діти з 10-12 років, а своєю коштом – з 10-14 років. Діти дворян віком 14-17 років могли вступати за екзаменами відразу у класи, які відповідали їх віку. Всі дворяни із середньою і вищою освітою, а недворяни – з вищою освітою могли тепер вступати екстернами (з правом проживання вдома) у спеціальні класи кадетських корпусів. Дійсна служба їм зараховувалася з 16-річного віку, а право на випуск вони мали на рівні з кадетами. При цьому всі особи з вищою освітою повинні були закінчити лише один третій спеціальний клас при Костянтинівському кадетському корпусі. Більшість із цих заходів переслідувала дві мети: заохотити домашнє виховання протягом якомога тривалішого часу і забезпечити вільний доступ у військово-навчальні заклади дітям дворян. Проте рівень знань значної кількості кадетів і надалі залишався невисоким. Так, у Київському корпусі у 1856 р. у вищі класи перейшло 205 кадетів, однак 48 залишилися на повторний курс, а 11 взагалі було переведено у нижчі класи [17, арк. 15].

Одним із найважливіших завдань реформи військово-навчального відомства на початку 60-х років стало формування нового змісту військової

освіти і навчальних програм. Навчальний план військових гімназій максимально наблизили до навчального плану цивільних освітніх закладів.

Спеціальні класи (по їх закінченні кадети ставали офіцерами) в цих гімназіях скасували, учні гімназій не носили погони, відмінили й стройову підготовку, навіть військову атрибутику.

На основі цільових установок і завдань кадетських гімназій створювалися пробні варіанти програм, які після всебічного обговорення приймалися і апробувалися протягом року. Під час апробації програм збиралися і узагальнювалися всі потрібні дані. Інформація поступала від військових екзаменаційних комісій і від начальників гімназій. Військові екзаменаційні комісії у відгуках на програми керувалися вимогами і запитами військ до підготовки стройових офіцерів; начальники гімназій у характеристиках навчальних планів враховували умови навчання. Після повторного корегування навчальні програми затверджувалися як офіційні документи. Третя комісія робила висновки про навчальні програми на основі широкого досвіду [107, с. 89].

Подальший розвиток отримали принципи формування змісту навчання. У відповідності до принципу пріоритетності загальна освіта, яку отримали у кадетських гімназіях, підпорядковувалася спеціальній. Цей принцип не тільки націлював на збільшення обсягу військових дисциплін, але й орієнтував розробників надати змісту загальноосвітніх предметів професійний характер. Значна увага приділялася вдосконаленню принципу відповідності навчання сучасному рівню розвитку науки. Принцип оптимального обсягу знань передбачав надання кадетам тих знань, які б стали основою для подальшого вдосконалення професійної підготовки у військових училищах. Виходячи з цього принципу, у викладанні військових дисциплін планувалося надавати лише загальні поняття про предмети.

1865 р. Головне управління військово-навчальних закладів повідомило військові гімназії про те, що в найближчі роки у військових училищах не викладатимуть загальноосвітні предмети. Одночасно гімназіям

запропонували звернути особливу увагу на викладання математики і російської мови, а також посилити заняття з цих предметів. Ці зміни дещо покращили викладання, але не радикально. До повного завершення процесу реформування всіх кадетських корпусів у військові гімназії не можна було довести до кінця розмежування навчальних планів гімназій і училищ.

До 1870 р. військова рада у відповідності до висновку Головного управління військово-навчальних закладів остаточно визначила предмети викладання у військових гімназіях. До них належали: Закон Божий, російська та церковно-слов'янська мови, французька та німецька мови, математика, політична історія (доведена до 1789 р.), географія загальна і російська, фізика і космографія, початкові поняття з природничої історії і фізіології, рисні мистецтва: малювання, чистописання і геометричне креслення. Дещо змінилося і співвідношення кількості годин, які виділялися на кожен навчальний предмет, за рахунок збільшення їх на математику, фізику, космографію.

Спостерігався і процес зближення навчальних програм військових і класичних гімназій. Відмінність їх полягала лише в тому, що у військових гімназіях більше часу виділялося на фізико-математичні науки, однакова кількість годин на гуманітарні, але менше на природничі. Провідними предметами у військових гімназіях були мовознавство і математика. Ці заклади ставили перед собою більш широкі гуманні цілі виховання й освіти юнацтва, ніж класичні гімназії, що страждали від консерватизму Міністра народної освіти Д. Толстого [107, с. 106].

З 1864 р. у молодших класах військових гімназій здійснювався перехід від предметного до класно-урочного методу викладання. Ця система давала можливість педагогу вивчити кожного учня і сприяла покращенню якості викладання. Її гарячим прихильником був видатний російський педагог К. Ушинський, який вказував, що “предметна система, – це рак російського громадського виховання, і доки ви не вилікуєте цієї хвороби, то як не перебудуйте ваші училища, – нічого не вийде доброго” [256, с. 247].

Зупинимось тепер на змісті програм викладання, прийнятих у військових гімназіях. Так, до завдань вивчення російської мови з церковно-слов'янською мовою і словесністю входило: а) знання російської мови і вміння володіти нею як усно, так і письмово; б) вивчення у визначеному програмою обсязі тексту “Остромірова євангелія”, в) знання визначених у програмі зразків словесності [65, с. 2]. Якщо в кадетських корпусах історію літератури вивчали надто детально, то відтепер гімназисти вивчали її надто стисло, хоча інші предмети, наприклад, природознавство, були значно розширені і надміру деталізовані.

Вивчення історії у військових гімназіях розпочиналося з третього класу при незначній кількості годин на цей предмет. Однак програма викладання була досить широкою. Вона мала два розділи: російську і загальну історію. Спочатку гімназисти вивчали російську історію з IX ст. і до царювання Петра I, після чого переходили до загальної історії (стародавня, середньовічна і нова історія до XIX ст.). І, нарешті, знову починали займатися російською історією XVIII і першої половини XIX ст., а також загальною історією з початку XIX ст.

1873 р. військові гімназії перевели на семирічний курс навчання. З'явилася можливість систематичніше і без особливого поспіху проходити навчальний матеріал, а у сьомому класі головну увагу зосередити на закріпленні раніше отриманих знань. На початку 80-х років XIX ст. у Полтавській та Київській військових гімназіях затвердили такий навчальний план, який зберегли, за невеликими змінами, і у кадетських корпусах (див. додаток Е).

У військових гімназіях по кожному предмету навчання було прийнято мати кілька підручників і посібників. Це сприяло розвитку в учнів навичок роботи з друкованим текстом і попереджувало заучування напам'ять навчального матеріалу. Порівняння інформації з різних книг примушувало гімназистів вникати у зміст, аналізувати його. Зокрема, історія вивчалася за підручниками Д. Іловайського. Посібниками до них служили “Розповіді з

російської історії” В. Водовозова, “Історія середніх віків” і “Нова історія” В. Шульгіна, “Навчальний атлас з російської історії” Є. Замисловського. Рідше використовувалися “Стародавня історія” Г. Вельтера, “Підручник стародавньої історії” Р. Вредена і курси стародавньої і нової історії В. Груббе. Важливим було те, що багато творців підручників були викладачами військових гімназій. Зокрема, автором підручника “Геометрія” був відомий математик і педагог, директор Полтавської військової гімназії Ф. Сіماشко. Це свідчило про творчу роботу, яка проводилася у військових гімназіях, і про те, що вчителі були здатні не тільки забезпечувати високий рівень викладання навчальних предметів, але й займатися науково-методичною діяльністю.

З метою покращення навчання неуспішних учнів керівництво Полтавського та Київського кадетських корпусів дозволяли батькам користуватися послугами репетиторів. Ними були переважно студенти старших курсів вищих навчальних закладів. Разом з тим дирекція кадетських корпусів залишала за собою право контролю за роботою репетиторів. У рішенні педагогічного комітету Київського кадетського корпусу від 3 квітня 1873 р. вказувалося, що вихователі мають слідкувати за якістю занять, які проводили репетитори [33, арк. 89].

З 1874 р. у військових гімназіях були введені конкурсні іспити, які дозволили підвищити вимоги до знань вступників і скоротити відсів з неуспішності. Виключати за неуспішність дозволялося лише в старших класах, коли викладачі остаточно переконувалися у слабких здібностях учнів. Переведення вихованців у старші класи і випуск з гімназії відбувався після іспитів. Їх проводила особлива комісія, що мала перед собою список учнів з оцінками, які вони отримали протягом року. Оцінки, виставлені під час іспиту, порівнювалися з поточними, в результаті чого виводилася річна оцінка.

У молодших класах іспити замінювалися повторенням пройденого і мали назву репетиції. Система репетицій дозволяла вчителю ув’язувати

пройдений матеріал з новим, контролювати знання учнів, надавати їм в потрібних випадках допомогу. Репетиції проводилися чотири-шість разів на рік. Позитивні результати системи репетицій з 1867 р. були поширені на всі класи, крім випускного.

Таким чином, у військових гімназіях поступово склалися три види повторень навчального матеріалу: у випускних класах повторення без допомоги вчителя, у третьому, четвертому і п'ятому – самостійна підготовка до уроків і повторення під керівництвом вчителя (репетиція), і в двох молодших класах – підготовка до уроків і репетицій за допомогою вчителя. Така система повторень була набагато позитивнішою.

Педагоги кадетських корпусів добре розуміли значення формування в дітей умінь і навичок усвідомленого читання. У своєму виступі на засіданні педагогічного комітету Київського кадетського корпусу відомий український педагог В. Науменко з тривогою говорив про те, що у значної частини кадетів відсутнє бажання читати книги [40, арк. 41]. З метою навчання дітей працювати з книгою у Полтавському та Київському кадетських корпусах було організовано читання по неділях і святкових днях. Питання покращення читання часто обговорювалося на педагогічних комітетах. У 1879 р. директор Полтавської гімназії зажадав від всіх членів комітету висловити думку з питання читання із детальним переліком літературних творів, які слід прочитати вихованцям.

добіром книг для читання займалися вихователі, та при цьому вони мали враховувати думку вчителів-предметників. Вихователь мав також вести список літератури, прочитаної вихованцями. Зі свого боку, від вихованців вимагалось завести зошит у вигляді щоденника і записувати в нього коротко прочитане, за чим спостерігав вихователь. Проте читання у недільні дні визнавалися недостатніми, тому вихователь дозволяє своїм вихованцям читання і в навчальний час, за умов, що це не відволікало їх від уроків. Про ці заняття читанням вихователь зобов'язаний був подавати звіт у педагогічний комітет з поясненням своїх подальших дій.

Також вчителі прагнули привчити вихованців читати вголос перед всім класом. Вони хотіли розвинути в дітей смак до прекрасного шляхом читання кращих літературних творів. З цією метою влаштовувалися літературні вечори за участю вихователів і вихованців. Викладачі Полтавської гімназії також часто брали участь у недільних читаннях, про що відзначали у своїх звітах після перевірки закладу генерал-ад'ютант П. Ванновський і генерал Каховський [215, с. 132]. Дирекція цього навчального закладу приділяла значну увагу роботі бібліотеки, яку 1866 р. розділили за віковими групами. Через дев'ять років у ній нараховувалося понад дві тисячі назв книг у 1666 томах.

У перші роки існування Полтавської та Київської військових гімназій рівень навчання їх випускників був недостатньо високим. Та згодом завдяки наполегливій роботі педагогічних колективів цих військово-навчальних закладів сталися зміни на краще. В 1867 р. начальник Олександрійського військового училища повідомив директора Полтавської військової гімназії про те, що жоден колишній випускник гімназії не був виключеним з училища, а вступники звертають на себе увагу доброю поведінкою та успіхами в навчанні. Високу оцінку стану навчально-виховної роботи у Полтавській гімназії дав П. Ванновський, який екзаменував її у 1872 р. Він підкреслював, що “протягом 12-денного перебування в гімназії зовнішній вигляд і поведінка вихованців справили на мене найкращі враження: я зустрів вихованих юнаків і дітей, які ставилися з повагою і довірою до старших. У розмові відчувається добрий напрямок і повага до військового звання” [215, с. 136]. Генерал-лейтенант Каховський, який інспектував Полтавську гімназію через сім років, дуже високо оцінив навчально-виховний процес у закладі, підкресливши у своєму звіті, що “станом свого виховання Полтавська гімназія не поступається кращим закладам Західної Європи” [215, с. 136].

Досить високим був рівень навчання випускників Київської військової гімназії. В 1875 р. серед кадетів сьомого класу цього закладу по першому

розряду (ці випускники без іспитів приймалися на навчання до військових училищ) було випущено 31 учня, а по другому розряду (вони приймалися до військових училищ після іспитів) – 7 учнів, один учень залишився на повторний курс [35, арк. 164]. Через два роки у Київській військовій гімназії знання випускників були оцінені таким чином: по першому розряду випущено 30 учнів, по другому – 13 учнів, на повторний курс залишено 2 учні за їх бажанням і 3 – через погану успішність [36, арк. 125].

Щоправда, невдалим експериментом стало направлення на навчання до Київської військової гімназії дітей грузинських дворян. Ці кадети опинилися у незвичній для себе ситуації, вони майже не знали російської мови. Тому не дивно, що з 26 кадетів-грузинів, прийнятих на навчання до підготовчого відділення цієї гімназії, в 1872-1873 навчальному році у перший клас було переведено лише 8 учнів-грузинів, 8 залишилося на другий рік у підготовчому класі, а 10 рекомендували перевести у військові прогімназії. Цей факт спонукав Головне управління військово-навчальних закладів відмовитися від практики навчання дітей із Закавказзя далеко від рідної домівки і відкрити військові навчальні заклади на їх батьківщині.

Діяльність військових гімназій, як відзначалося раніше, на початку 80-х років XIX ст. була визнана невдалою, і з 1882 р. ці військово-навчальні заклади знову перетворили на кадетські корпуси, які стали середніми військово-навчальними закладами. В них діяли лише загальноосвітні класи і проводилася попередня підготовка до військової служби. Корпуси мали військову організацію і поділялися на роти. Вся їх адміністрація складалася з військових.

У “Положенні про кадетські корпуси” було визначено мету навчання в цих закладах. В цьому документі вказувалося, що “навчання в кадетських корпусах повинне поступово розвивати розумові здібності учнів і повідомляти їм основні знання істин Віри і загальноосвітніх предметів, необхідні як для їх подальшої спеціальної освіти, так і для їх майбутньої службової і життєвої діяльності” [36, арк. 125].

Порівняння навчальних планів військових гімназій та кадетських корпусів засвідчує, що за числом щотижневих уроків у всіх семи класах загальний обсяг навчального плану не зазнав серйозних змін. Щоправда, після 1915 р. було дещо скорочений час на вивчення російської мови і літератури, математики, чистописання і малювання за рахунок збільшення годин на фізику, другу іноземну мову, географію і введення нових предметів: хімії, правознавства, початкових даних з природознавства, яких не було у військових гімназіях. Нарешті, значно скорочені години на космографію. Загалом навчальний план кадетських корпусів мав такий вигляд (див. додаток Ж). У наведену таблицю не включені такі предмети, як гімнастика, співи, музика, танці та інші заняття, що проводилися у позакласний час.

Протягом перших років у відновлених кадетських корпусах рівень знань учнів знизився у зв'язку із погіршенням якісного складу педагогів. Так, якщо у Київському кадетському корпусі у 1877 – 1882 роках рівень успішності в середньому складав 63,1 %, то в 1883 – 1887 роках він знизився до 57,3 % [39, арк. 38]. Згодом, залучивши до викладацької роботи висококваліфікованих педагогів, в першу чергу, з Київського університету та цивільних гімназій, дирекція корпусу змогла виправити ситуацію зі станом навчання на краще.

Проте, як і в попередні роки, вихованці корпусів продовжували страждати від перевантаженості навчальним матеріалом, що шкідливо відображалось на їх здоров'ї. Ще під час роботи військових гімназій, у 1874 р. вихователь VI класу Київської військової гімназії Гуссон провів цікавий аналіз, який засвідчив, що учні мали витратити на підготовку навчальних предметів відповідно таку кількість часу: природнича історія – 20 хв, географія – 25 хв, французька та німецька мови – по 35 хв. Загалом старанні учні мали займатися домашніми завданнями по 170 хв щоденно [35, арк. 36].

Така ж ситуація мала місце і у відновлених кадетських корпусах. Це викликало серйозні занепокоєння з боку педагогів. Після обговорення питання зменшення навантаження на вихованців на засіданні педагогічного

комітету Київського кадетського корпусу в листопаді 1884 р. було прийнято рішення: у молодших класах викладання навчальних предметів організувати так, щоб учні мали можливість ще на уроці виконати більшу частину домашніх завдань; у старших класах кількість предметів, з яких щоденно задавалися домашні завдання, зменшили до чотирьох. Недостатню кількість підручників мав компенсувати викладач шляхом складання конспектів [37, арк. 29].

Нарешті, в 1885 р. при Головному управлінні військово-навчальних закладів була створена комісія з директорів та інспекторів класів Петербурзьких кадетських корпусів, яка зайнялася вивченням питання перевантаженості учнів. За її пропозицією прийнято рішення скоротити тривалість уроків до 50 хв, а число щоденних домашніх завдань – до трьох. Переглянуто і систему річних іспитів з метою їх зменшення. У результаті цього екзамени залишилися лише у випускному класі. А в інших їх замінили усними і письмовими іспитами, але без виділення додаткового часу на підготовку. При оцінці знань продовжувала застосовуватися попередня 12-бальна система. Причому відповідно до затверджених в 1901 р. правил вважалося, що бал 12 відповідає відмінним успіхам, 10-11 – дуже добрим, 8-9 – добрим, 6-7 – достатнім, 4-5 – незадовільним, 3-2 – дуже незадовільним і 1-0 – безуспішним. Учителі користувалися цими оцінками під час уроків, проведення атестації за відділ курсу і при визначенні успішності за весь рік [99, с. 47].

Особлива увага приділялася якості уроків. Вважалося за необхідне вести викладання таким чином, щоб учні в класі повністю сприймали матеріал, а вдома його повторили. Вчителі мали не просто викладати факти, закони, теореми, гіпотези, але й роз'яснювати їх, добиваючись розуміння кадетами головного у викладеному матеріалі. З цією метою рекомендувалося у молодших класах частіше використовувати розповідь і пояснення, широко застосовувати наочність, у старших класах вводити евристичний метод бесіди, викликати в учнів бажання самостійно вирішувати ті чи інші питання

чи завдання. Таким чином, багато з того, що з'явилося у викладанні військових гімназій, визнавалося доцільним і для кадетських корпусів.

У Київському кадетському корпусі, зокрема, велика увага приділялася вивченню математики. Наприкінці ХІХ ст., коли директором корпусу був генерал-майор М. Попруженко, охочим кадетам сьомого класу, які мали з математики не менш як 8 балів, що вважалося високою оцінкою, після вечірніх занять сам директор викладав основи вищої математики. Наскільки ґрунтовно було поставлено навчання в корпусі, свідчить те, що через невисокий бал, з яким деякі кадети-кияни прибували у військові училища, вони потрапляли у хвіст списку успішності, але вже до Різдва були в першому десятку, а на старшому курсі рідко який кадет лишався без портупейських чи фельдфебельських нашивок. Маючи високий середній бал при випуску з військового училища, колишні київські кадети отримували можливість обирати кращі вакансії, із вдячністю згадуючи корпус, який так добре підготував їх і навчив працювати [154, с. 6].

Про це йдеться і в мемуарах О. Ігнат'єва. Він, зокрема, згадував, що по закінченні кадетського корпусу випускників направляли у військові училища, де вони конкурували між собою. Найкращі, на думку О. Ігнат'єва, такі корпуси, як Київський і Псковський, давали серед випускників і найбільший відсоток кандидатів у вищі технічні інститути: Гірничий, Технологічний та інші, куди було дуже важко вступити через високий конкурс, особливо з математики [78, с. 33].

З метою поглиблення вивчення математики в Сумському кадетському корпусі викладач цього предмета І. Котрохов вирішив щонеділі читати лекції з вищої математики для всіх бажаючих кадетів. Його ідею схвально зустріла більшість вихованців старших класів корпусу, які планували продовжувати навчання у військових училищах [91, с.101].

Важливе значення для розвитку розумових здібностей вихованців корпусів мало видання на початку ХХ ст. у кадетських корпусах рукописних учнівських журналів. Зокрема, серйозну увагу цьому приділяли в Сумському

кадетському корпусі, де в 1906 – 1910 рр. видавався журнал “Кадет”. Перший номер журналу побачив світ 15 жовтня 1906 р. Завдання видання чітко сформулював його редактор, кадет шостого класу О. Дьяченко: “Бути приємним співрозмовником кадета і сприяти зближенню кадетів між собою, що має сприяти покращенню товариських відносин” [88, с. 3].

Особливу увагу редакція журналу надавала формуванню читацької культури кадетів, про що свідчить стаття “Кілька слів про наше читання”, подана у двох номерах, яка починається риторичним питанням “Багато хто з нас задає питання, що і як читати?”. Це не повчальна публікація, що відбивала б у кадетів будь-яке бажання читати, а покликана зацікавити, констатуючи, що читання – глибока і серйозна наука. Автор дає корисні поради: “Добре читати з пером в руках; дуже корисно, читаючи книгу, виписувати найбільш значимі місця; добре також читати з товаришем і звітувати один перед одним про прочитане... Безладне читання порушує логічну течію вашої думки. Як не сумно, але слід визнати, що ми в основному читаємо без системи, безладно і поверхово, захоплюючись тільки лише фавбулою” [88, с. 39-40].

На думку редактора О. Дьяченка, культура читача визначається, передусім, знанням вітчизняної класики, а не захопленням популярними романами Майн Ріда, Фенімора Купера. Наголошує на тому, що треба читати твори О. Пушкіна, І. Тургенєва, М. Гоголя, О. Гончарова та ін. Як спостережлива людина, він добре знав настрої в кадетському середовищі і не сприймав тих кадетів, які читають “лише для того, щоб принагідно похвалитися своєю начитаністю” [88, с. 40]. Пропагуючи в навчанні поступовий розвиток розумових здібностей учнів і одержання ними ґрунтовних знань істин віри і загальноосвітніх дисциплін, необхідних для подальшої спеціальної військової освіти та служби, редакція посилається на Програму, видану Московським навчальним відділом Товариства поширення наукових знань, яка складалася із семи розділів – науки математичні, філософські, фізико-математичні, біологічні, суспільно-юридичні, історія та

історія літератури – і пропонувала перелік книг для обов'язкового читання. Автор висловлює думку, актуальну і сьогодні, – “ніяке викладання не в стані дати все, що має знати освічена людина” [88, с. 41]. Стаття спричинила дискусію, яка продовжувалася і в інших номерах.

Відмітною рисою журналу була наявність краєзнавчої тематики. Вартий уваги “Історичний нарис м. Сум за Багалієм та Соловйовим” кадета п'ятого класу Пижова [88, с. 41]. Окреме, чи не найважливіше місце в журналі відводилося творчим пробам кадетів: прозовим і поетичним, які торкалися різної тематики і характеризувалися жанровим розмаїттям, що, звичайно, відповідало специфіці журналу [269, с. 32].

Слід зазначити, що з 1909 р. журнал дещо змінює тематичне спрямування. Перевага віддавалася творчим доробкам кадетів, які групувалися у п'ять розділів: “1. Вірші. 2. Белетристика. 3. Науково-описовий. 4. Кадетського життя. 5. Години дозвілля” [92, с. 26], тому кількість друкованих творів кадетів збільшується.

Багато уваги друкуванню літературних доробків кадетів, в тому числі й їх заміток із літературної критики, приділяв журнал Київського кадетського корпусу “Літературно-науковий збірник”. У надрукованій у журналі “Педагогический сборник” статті І. Симонова, присвяченій огляду кадетських журналів і збірників, підкреслювалося: в журналі київських кадетів вміщено гарні статті з російської літератури, особливо про творчість Ф. Достоєвського та І. Тургенева, які “зробили велику честь кадетському перу” [243, с. 544]. Подібний кадетський журнал видавався з 1905 р. також у Полтавському кадетському корпусі, однак про нього ми маємо, на жаль, надто мало відомостей [243, с. 555]. Оцінюючи значення кадетських журналів, І. Симонов підкреслював, що вони, “без сумніву, представляють собою прекрасний матеріал для вивчення морального і розумового рівня учнів, їх смаків і запитів” [243, с. 558].

Оригінальним, на нашу думку, нововведенням, яке сприяло підвищенню рівня навчальної роботи, було інформування дирекції усіх кадетських

корпусів про рівень навчання їх випускників у військових училищах. Як згадує О. Ігнат'єв: “Ми, київські кадети, не без захоплення знаходили прізвиська своїх старших товаришів у перших десятках” [78, с. 33].

Матеріал про навчання випускників кадетських корпусів у військових училищах узагальнювався двічі на навчальний рік, після кожної екзаменаційної сесії. За підсумками 1910-1911 навчального року по всіх військових училищах, випускники Полтавського училища (33 кадети) отримали середній бал 8,93, Київського (60 кадетів) – 8,89, Одеського (61 кадет) – 8,75, Сумського (63 кадети) – 9,16 [28, арк. 253].

За результатами 1911-1912 н.р. у Київському військовому училищі по групі молодших класів випускники Київського кадетського училища отримали середній бал 9,52, Сумського – 8,48, Полтавського – 8,45, Одеського – 8,35 при загальному середньому балі 8,54. По групі старших класів ситуація у цьому військовому училищі була така: Сумський кадетський корпус – 9,61, Одеський – 9,51, Полтавський – 9,19, Київський – 9,06 при загальному середньому балі 9,32 [28, арк. 203, 205].

У цьому ж навчальному році в Олександрійському військовому училищі в молодших класах випускники Одеського кадетського училища отримали середній бал 8,84, Київського – 8,53, Полтавського – 8,22, Сумського – 8,14. Загальний середній бал по училищу склав 8,56. Серед старших класів середній бал становив: Київський кадетський корпус – 9,17, Одеський – 9,16, Полтавський – 8,78, Сумський – 8,49. У 1912-1913 навчальному році в Олександрійському військовому училищі кадетські корпуси за середнім балом вихованців були розташовані так: Одеський – 8,46, Київський – 8,19, Полтавський – 8,13, Сумський – 8,03 [29, арк. 125].

Восени 1911 р. Головне управління військово-навчальних закладів провело загальний зріз знань юнкерів молодших класів, випускників деяких кадетських корпусів з російської та іноземної мов. Результати перевірки засвідчили, що з російської мови випускники Київського кадетського корпусу за рівнем знань займали другу позицію після Нижньоновгородського

корпусу. Щодо іноземних мов, то вихованці Київського кадетського корпусу показали знову ж таки другий результат після нижньооновгородців, а на третій позиції знаходилися одесити [28, арк. 68-69 зв.].

Наведені дані наочно засвідчують, що рівень знань випускників кадетських корпусів на території України був достатньо високим. Вони цілком справедливо входили в число кращих військово-навчальних закладів Російської імперії. Якщо ж порівнювати рівень знань між корпусами на українських територіях, то він приблизно був однаковим. Разом з тим Київський кадетський корпус відрізнявся у кращій бік з викладання російської та іноземних мов, Одеський – з викладання іноземних мов.

Підвищенню зацікавленості в оволодінні основами наук сприяв наказ по військовому відомству від 27 вересня 1900 р. про внесення на мармурові дошки кадетських корпусів всіх вихованців, які стали відмінниками навчання у військових училищах [41, арк. 17].

Однак заходи щодо покращення якості викладання і кращого засвоєння учнями знань далеко не завжди втілювалися у життя. Серйозними перепонами в цьому були переобтяжені вимогами програми, слабкі знання хлопчиків із сімей офіцерів, де вони не отримали належної підготовки. До того ж слід додати, що військові професії серед дворянських дітей, на яких продовжували орієнтуватися корпуси, в умовах модернізації країни все більше втрачають престижність.

У результаті багато дидактичних положень, прийнятих у кадетських корпусах, фактично не застосовувалися взагалі чи спотворювалися. Так, правильна, по суті, вимога вчити на уроці і повторювати вдома в житті здійснювалася навпаки, тобто основний час займало вивчення матеріалу в позакласні години, а уроки часто перетворювалися на повторення домашніх завдань. Як наслідок, у 90-ті роки XIX ст. – на початку XX ст. рівень знань помітно знизився. Зокрема, в Петровському кадетському корпусі із загальної кількості 395 кадетів у 1898 р. річні оцінки “дуже добре” отримало 37 осіб (9,4 % від загальної кількості учнів), “добре” – 157 осіб (39,7 %),

“задовільно” – 186 осіб (47 %), “незадовільно із залишенням на другий рік” – 15 осіб (3,8 %) [162, с. 297].

Про недостатній загальноосвітній рівень кадетів говорив і великий князь Костянтин Костянтинович незабаром після вступу на посаду начальника Головного управління військово-навчальних закладів. Так, у наказі від 24 лютого 1901 р., виданому після ознайомлення з більшістю військово-навчальних закладів, він писав: “Не можу не звернути увагу на малограмотність не лише кадетів, але й юнкерів військових училищ. Незадовільний правопис і відсутність елементарних навичок у письмовому викладі думок – найбільш слабка ланка викладання в наших військово-навчальних закладах. Успіхи з іноземних мов також примушують бажати ще багато чого” [63, с. 17]. Вказуючи на недоліки системи викладання, Костянтин Костянтинович продовжував: “Думаю разом з тим, що у викладанні різних розділів знань немає тієї єдності мети і того взаємного зв’язку, яким обумовлюється загальний рівень середньої освіти. Кадети і юнкери мають відому суму фактичних даних з кожного предмета, але, як мені доводилося неодноразово в тому переконуватися, загальноосвітня цінність цих відособлених даних загалом невелика: вони не розширюють розумового світогляду середнього учня, не обдарованого виключними здібностями до самостійного узагальнення знань, які вони сприймають” [63, с. 18].

І це було дійсно так. Якщо в 70-ті – на початку 80-х років XIX ст. військові гімназії стояли за рівнем знань на вищому рівні, ніж класичні гімназії, то на початку XX ст. становище різко змінилося. “При порівняно кращих зовнішніх умовах, – вказувалося у статті “Думки старого педагога” в журналі “Педагогический сборник”, – кадетські корпуси досягають у навчальній справі значно гірших результатів, ніж гімназії і реальні училища” [102, с. 453]. Основну причину цього вбачали в погіршенні педагогічного складу, а головне – в системі виховання. У цій же статті зазначалося: “Причину такого похмурого становища навчальної справи в кадетських корпусах вбачають, по-перше, в протиріччі між завданнями виховуючого

навчання і вимогами військової субординації, а передчасна спеціалізація учнів на ґрунті військової виправки прагне всіх знеособити і нівелювати” [102, с. 453].

До того ж, на початку ХХ ст. відбувається зміна орієнтації і цінностей молоді: військова служба була менш престижною і привабливою. Це, безумовно, впливало і на настрої випускників кадетських корпусів, серед яких зростає кількість тих, які відмовлялися від продовження навчання у військових училищах. Якщо наприкінці ХІХ ст. таких випускників-кадетів було не більше 6-10%, на початку ХХ ст. їх чисельність значно зростає і складала до 1914 р. 18-20 % [201, с. 84].

Отже, підсумовуючи, слід сказати, що з метою забезпечення належного рівня навчального процесу в кадетських корпусах в 40-50-ті роки ХІХ ст. була проведена значна робота з уніфікації навчальних програм, зокрема щодо узгодження завдань і змісту загальної освіти з військовим навчанням. Однак загалом у цей період корпуси слабо справлялися з навчальною роботою, погано озброювали вихованців знаннями, науково-методичний рівень педагогів був досить низьким.

Реформування системи військової освіти в 60-ті роки ХІХ ст. привело до створення на базі кадетських корпусів військових гімназій. Ці навчальні заклади намагалися йти в ногу із життям і прагнули зв'язати реальну освіту із завданнями гуманного навчання, про яке говорив К. Д. Ушинський. У своїй діяльності вони активно використовували досягнення вітчизняної та зарубіжної педагогічної думки. Однак наступ реакції в країні у 80-ті роки ХІХ ст., наслідком якого стало відновлення кадетських корпусів, негативно відобразився на стані навчально-виховного процесу в цих військово-навчальних закладах. Накопичений у попередні роки позитивний досвід у сфері реальної освіти не знайшов подальшого розвитку. Використання передових педагогічних методів у навчальній роботі перебувало у глибокому протиріччі із сутністю цих закладів, які не ставили прогресивних завдань щодо навчання молоді.

Питання щодо системи знань, співвідношення предметів навчання становило для кадетських корпусів значні труднощі. Це складне завдання вони не змогли вирішити в теорії й на практиці своєї діяльності насамперед тому, що не змогли розв'язати головну проблему – дати кадетам ґрунтовну загальну і військову освіту. Відрадным явищем у житті кадетських корпусів були кадетські журнали, які виконували важливу освітню та просвітницьку функцію, формували літературні, естетичні смаки майбутніх офіцерів, вчили культурі читання і спілкування.

3.2. Викладацький склад корпусів

Забезпечення належного рівня навчально-виховної діяльності в кадетських корпусах стало можливе лише за наявності в них висококваліфікованих кадрів викладачів і вихователів. Однак у першій половині ХІХ ст. переважна більшість педагогів у військово-навчальних закладах не мали ні належної освіти, ні стажу викладацької роботи. До середини 30-х років статус викладачів у кадетських корпусах взагалі не був чітко визначеним. Більше того, у військовому середовищі з неприязню ставилися до офіцерів, які обрали місцем служби військові навчальні заклади.

Саме тому створена Миколою І рада у справах військово-навчальних закладів серйозну увагу приділяла підбору кадрів викладачів і вихователів корпусів. З метою поліпшення рівня викладацької роботи уряд у 1836 р. видав “Положення про службу по навчальній частині”. Відповідно до цього “Положення” викладачі обиралися “начальством закладу з людей, які були відомі своїми правилами, мали основні відомості про науки й достатній досвід у справі виховання” [179, с. 117]. Виділялося три групи викладачів:

1) військові та цивільні, які перебували на службі (не пов'язаній з навчанням), при одному з військово-навчальних закладів або в іншому відомстві, займалися викладацькою справою лише у вільний час;

2) викладачі, вчена чи викладацька служба яких належала до інших відомств;

3) викладачі, військові чи цивільні, викладацька служба яких належала до відомства військово-навчальних закладів.

Це “Положення” також передбачало, що бажаючі викладати в кадетських корпусах повинні були пройти відповідне випробування. Воно полягало в тому, що кожен пошукач вакантного місця мав дати пробну лекцію у присутності інспектора класів, старших учителів з того ж предмета і професора вищого навчального закладу [197, с. 74-77].

1825 р. всі офіцери військово-навчального відомства отримали перевагу в один чин перед армійськими, зрівнявшись по старшинству з офіцерами-артилеристами й інженерами [129, с. 52]. Вони користувалися певними пільгами у порівнянні зі звичайним офіцерством (прискорена вислуга, більша зарплата, служба у великих гарнізонах). Однак матеріальний стан педагогів (особливо тих, хто не мав офіцерського чину) як і раніше залишався важким. Мізерна зарплата багато в чому паралізувала зусилля уряду, спрямовані на покращення викладацького складу.

З 1836 р. після прийняття нового “Положення про службу по навчальній частині при військово-навчальних закладах сухопутного відомства” до числа викладачів військово-навчальних закладів віднесли інспекторів класів, їх помічників, викладачів предметів, мов, мистецтва, репетиторів з предметів, бібліотекарів, працівників кабінетів і музеїв, помічників вчителів фехтування, гімнастики, танців, верхової їзди й плавання. Дуже важливим нововведенням, яке помітно підняло статус і матеріальний стан викладацького корпусу військово-навчальних закладів, було визнання їх такими, що перебувають на державній службі [59]. Відповідно до цього “Положення” для бажаючих викладати в корпусах повинні були проводитися попередні іспити. Від них звільнялися викладачі, що мали звання професора чи ад’юнкта у військовому навчальному закладі, які закінчили повний курс наук в одному з університетів, головному Педагогічному інституті, у ліцеях, духовних академіях і отримали відповідний документ (атестат).

Вчителі забезпечувалися казенними квартирами (чи квартирними грошами), мали можливість отримувати чергові чини, ордени, подарунки за добру службу, а за умови 25-річної служби забезпечувалися пенсією. Сини викладачів користувалися суттєвими пільгами при вступі до військово-навчальних закладів. Проте багатьох здібних викладачів відлякувала жорстка регламентація навчального процесу, яка була характерна для царювання Миколи I, посилений контроль за їх діяльністю: вони мали складати детальні конспекти, отримувати від начальства особистий дозвіл на їх використання і ні на крок не відступати від затвердженого [145, с. 2].

До того ж педагогічної літератури в цей період не вистачало. Твори передових російських педагогів, не говорячи про іноземних, не використовувалися у кадетських корпусах і були незнайомі більшості вчителів. Тому викладачі були змушені в основному спиратися на власний досвід і досвід своїх колег. Навчальний процес збіднювала відсутність наочних посібників, карт, атласів. Їх виготовлення у Росії розпочалося пізніше, в 60-70-ті роки XIX ст. Кадетські корпуси переважно користувалися дорогими закордонними приладами та наочностями, кількість яких була вкрай обмежена. Як наслідок, більшість вчителів не мали належної педагогічної підготовки, не займалися підвищенням своєї загальної і методичної підготовки.

Як згадує В. Іконников, у Київському кадетському корпусі в перші роки його дії система навчання була по суті відсутня, а склад викладачів постійно змінювався: “Навчальна частина виділялася також строкатістю. Постійних своїх вчителів було небагато. Тому більшість складали викладачі гімназій і навіть професори університету (за час мого навчання їх було 11). Сторонні викладачі часто змінювалися. Всі викладачі ділилися на три групи: постійні, тимчасово допущені з обов’язком через 2 роки виконати вимоги (твір і 2 пробні лекції), що давало право на звання викладача 3-го роду, яких кадети, кепкуючи називали гермафродитами” [165, с. 10]. Тому частина предметів, на думку В. Іконникова, викладалися на низькому рівні. Особливо це

стосувалося історії, яка тривалий час викладалася вчителями, що не мали належного рівня професійної підготовки: “Должіков і Звонніков викладали лише за підручником. Дерптський німець улан Краузе... міг усипляти анекдотами, ніж знанням предмета” [165, с. 10-11].

Висококваліфікованих викладачів, які забезпечували високий рівень викладання, у першій половині XIX ст. було небагато. Разом з тим, як згадував М. Домонтович, “талановиті й закохані в свою справу викладачі зустрічалися частіше, ніж прозорливі і терпеливі вихователі” [74, с. 445]. Серед них у Петровсько-Полтавському корпусі високим рівнем знань вирізнялися викладачі з університетською освітою, яких запросив до роботи у закладі інспектор класів Ф. Міцкевич, – В. Білозерський, Л. Корженевський, Г. Котельников, Д. Пильчиков, С. Пономарьов та ін.

У 1846 – 1864 рр. Дмитро Павлович Пильчиков викладав у цьому корпусі курс історії, пізніше політекономії та статистики, а відомий журналіст, вчений, педагог Василь Михайлович Білозерський – історію і географію. Обоє вони були відомими українськими громадськими діячами, членами Кирило-Мефодіївського товариства. Д. Пильчиков також належав до засновників Полтавської громади. У 1873 р. він, перебуваючи у Львові, став одним з фундаторів створення Товариства імені Т. Шевченка (згодом – Наукове То-вариство імені Т. Шевченка) [174, с. 28-29]. В. Білозерський після розгрому Кирило-Мефодіївського товариства засланий в Оленецьку губернію під нагляд поліції. Наприкінці 50-х років XIX ст. він переїхав до Петербурга. Тут Білозерський поєднував державну службу з громадською діяльністю, зокрема як редактор журналу “Основа”.

М. Домонтович згадував, що завдяки цим педагогам кадети прочитали багато історичних творів, вивчення яких не входило в програму навчання. Серед них – “Історія Малоросії” О. Кониського, праці М. Маркевича, М. Бантиш-Коменського, І. Срезневського, В. Сокальського. Завдяки їм вихованці кадетського корпусу дізналися про суперечки західників і слов’янофілів [74, с. 451]. А. Бутовський також відзначав, що Д. Пильчиков

чудово володів словом. У викладанні історії він висловлював кадетам різні точки зору на історичні події [72, с. 481].

Викладач російської філології Полтавського кадетського корпусу С. Пономарьов успішно поєднував викладацьку та наукову діяльність. Він захистив наукову працю на тему “Дослідження про російську журналістику”, за що отримав ступінь кандидата історико-філологічного факультету Київського університету, був автором навчальних посібників “Записки про теорію поезії”, “Записки про теорію прози”. Водночас розпочав збирати особисту бібліотеку. Після тяжкої хвороби він у кінці січня 1868 р. пішов у відставку з кадетського корпусу і виїхав до Києва, куди перевіз і свою бібліотеку (5000 томів). Працюючи “за квартиру та за кусень хлі-ба”, поринув у бібліографічну роботу. За високі наукові досягнення був удостоєний звання члена-кореспондента Російської Академії наук [215, с. 77].

Вчитель російської мови цього ж закладу Л. Корженевський велику увагу приділяв формуванню естетичних смаків учнів. Талановитим педагогом був також Г. Котельников, який на високому рівні викладав фізику і математику. Випускник Полтавського корпусу В. Барсов, повернувшись у рідний заклад як викладач математики і топографії, особливу увагу звертав на роботу з талановитими учнями [72, с. 479-480].

У 1848 р. до Полтавського кадетського корпусу приїздить викладач малювання І. Зайцев – випускник Петербурзької академії мистецтв, після закінчення якої здобув звання некласного художника. Заслугою Зайцева було те, що він зумів прищепити любов до малювання багатьом випускникам корпусу. Деякі з них навіть пов’язали своє життя з мистецтвом. Зайцев сам продовжував займатися малюванням, залишивши декілька зображень старої Полтави [215, с. 179].

Позитивний приклад у навчальній роботі демонстрували керівники Полтавського корпусу – директор В. Св’ятловський та інспектор класів Ф. Ніцкевич. У перші роки діяльності закладу рівень знань кадетів був низьким. Після екзаменів у 1841 р. у першому підготовчому класі на

повторний рік залишили 40 кадетів. Для того, щоб підвищити рівень знань відстаючих учнів, В. Св'ятловський створив особливий клас, де навчання йшло за скороченою програмою. Цей клас вихованці назвали “капітанським”, тому що більшість викладачів мали капітанське звання.

З метою покращення вивчення іноземних мов, без знання яких кадети не могли поступити до військової академії, директор вимагав від вихованців щоденно вивчати по одній фразі французькою та німецькою мовами. Він наказав, щоб вихованці під час обіду спілкувалися між собою виключно французькою. Тому за півгодини до обіду вчителі Соссе і Таксис збирали вихованців у групи так, щоб біля сильніших стояли слабші, і вели з ними діалоги французькою мовою [86, с. 107].

Ф. Ніцкевич добивався, щоб сильніші учні допомагали відстаючим. Разом із тим, він заохочував сильних учнів до додаткових занять, підшукував їм книги з бібліотеки корпусу і власної, перевіряв прочитану літературу. У старших класах він давав завдання вихованцям готувати невеликі твори за вказаними ним джерелами [74, с. 449, 456].

Діяльність Київського університету створювала можливість керівництву кадетського корпусу в цьому місті запрошувати на роботу досвідчених університетських викладачів. Наприкінці 40-их – на початку 50-х років ХІХ ст. у Київському кадетському корпусі навчальною діяльністю займалися викладачі Київського університету. Виділялися Борель (викладач французької мови), А. Ставровський (екстраординарний професор всесвітньої історії), С. Гогоцький (ординарний професор філософії) та О. Селін (доктор слов'яно-російської філології, заслужений ординарний професор на кафедрі російської словесності) [16, арк. 18; 239, с. 14]. За спогадами В. Іконникова, останній викладав історію літератури і його “красномовність захоплювала багатьох, до нього приходили з інших класів, хоча за це їх наказували. Його літографічні записки потім служили студентам на екзаменах... Селін був майстром цієї справи, і тому всі заслуховувалися ним” [165, с. 10]. Також В. Іконников відзначав лекції професора філософії С.

Гогоцького: “В другому спеціальному класі читав історію проф. Гогоцький, який старався внести у повідомлення філософський погляд на події, що було новиною серед пустелі. Він звернув увагу на книгу Щапова про розкол, яку я тоді ж купив, як і твори Лоренца” [165, с. 10-11].

Тривалий час керівництво корпусу не могло підібрати висококваліфікованого вчителя математики. Ситуація змінилася після запрошення на цю посаду М. Ващенка-Захарченка, що пізніше став ординарним професором чистої математики Київського університету [86, с. 94-95]. Як згадував В. Іконников, цей викладач “любив пофілософствувати і цікавився навіть спеціальними питаннями з інших наук, особливо історичних та словесності” [119, с. 10].

Такі викладачі, безумовно, сприяли підвищенню рівня знань вихованців кадетського корпусу та зацікавленості їх в оволодінні знаннями. Кожен з них володів власною методикою викладання навчального предмета, та всіх їх об’єднувало глибоке знання дисципліни, яку вони викладали, і вміння викликати в кадетів інтерес до їх предмета. Однак вони не завжди отримували належну підтримку з боку керівників закладів, які більше дбали про те, щоб у кадетські корпуси не проник дух вільнолюбства, ніж про знання вихованців.

Наприкінці 50-х років XIX ст. директором Полтавського кадетського корпусу призначили Юр’єва, який зверхньо ставився до кадетів та педагогів. Проти його методів керівництва закладом виступав інспектор корпусу, викладач російської мови, відомий громадський діяч, редактор “Полтавских Губернских Ведомостей”, краєзнавець П. Бодянський. Як відомо, Бодянський був автором ряду книг з історії Полтавщини, які не втратили актуальність і нині. Серед них: “Достопримечательности Полтавы” (1849 р., також ця праця друкувалася в “Полтавских Губернских Ведомостях”) і “Памятная книжка Полтавской губернии за 1865 год”. Останнє видання – це по суті енциклопедія, в якій більше 1200 сторінок. Крім того, багато статей дослідника розкидано по численних газетах і журналах 30-70 років XIX ст. В одній із посмертних статей про Бодянського говорилось: “Якби можна було

зібрати всі надруковані ним впродовж багатьох років статті, то з них міг би скластися пам'ятник, кращий за всі обеліски і мавзолеї". Крім того, Бодянський був дійсним членом Російського географічного товариства, членом-кореспондентом Московського сільськогосподарського товариства, членом-співробітником Полтавського агрономічного товариства тощо [103; 280]. Бодянський зарекомендував себе і як талановитий педагог. Як згадує випускник корпусу Л. Картавцев: "Бодянський заохочував вихованців до читання заборонених книг. У бесідах з кадетами він критикував російських генералів за невдачі у Кримській війні зокрема він називав Юр'єва "мідним лобом" [79, с. 397].

Зрозуміло, що Юр'єв ненавидів Бодянського, однак нічого не міг зробити проти інспектора закладу, який користувався заслуженим авторитетом серед викладачів і кадетів. Та незабаром стався випадок, який дозволив директору позбутися неугодного заступника. Діяльність Юр'єва викликала невдоволення і серед кадетів, які поширювали про директора чимало анекдотів. Саме кадети старших класів разом з молодим викладачем корпусу Ріттером склали памфлет про Юр'єва під назвою "Акадиста". На їх біду, цей памфлет потрапив до міського поліцмейстера і набув широкого розголосу. Прагнучи дізнатися, хто був автором памфлету, Юр'єв образив декількох молодих викладачів у присутності кадетів. Це викликало обурення у багатьох педагогів, які подали до Головного управління військово-навчальних закладів скаргу на антипедагогічні дії директора. Керівник Головного управління військово-навчальних закладів Ростовцев викликав Юр'єва у Петербург з вимогою дати пояснення з приводу викладених у памфлеті фактів. Однак, користуючись заступництвом придворних чиновників, Юр'єв добився аудієнції у царя і зумів переконати того, що автором памфлету був Бодянський. У березні 1859 р. до корпусу прибув з інспектуванням генерал Шліненбах, який мав на меті не проведення детального розслідування причин конфлікту, а лише підтримати звинувачення проти Бодянського. Незабаром того усунули від роботи, а поручика Ріттера

заарештували [79, с. 407]. Щоправда, недовго втримався на посаді й сам Юр'єв.

Реформування військово-навчальних закладів у 60-х роках ХІХ ст. позитивно вплинуло на підвищення якісного складу педагогічних колективів закладів. У військові гімназії відтепер призначали викладачів з університетською освітою. Найчастіше ними ставали вчителі класичних гімназій, а також викладачі вищих навчальних закладів. Вихователями могли стати не лише офіцери, а й цивільні особи, мінімум із середньою освітою і досвідом педагогічної роботи. Керував вихователями безпосередньо директор гімназії. За спогадами Д. Клідіашвілі, випускника Київської військової гімназії: “Військовий міністр Мілютін зовсім перетворив кадетські корпуси, вигнавши казармений дух. Все військове, крім форми, скасовувалося. Навчання йшло за програмою реальних училищ, замість латинської та грецької мов викладали нові іноземні мови. Вихователями нашими були цивільні люди з вищою освітою. У нас викладали кращі педагоги Києва. Чимало з них були професорами університету” [175, с. 247].

Для викладачів, які не мали досвіду роботи у військових гімназіях та інших середніх навчальних закладах, проводилися пробні уроки. На них запрошувалися вчителі військових гімназій з цього предмета та інспектори класів. Після цього відбувалося детальне, критичне обговорення проведених уроків та приймалося рішення щодо доцільності прийняття на роботу цих педагогів.

Наприклад, 18 вересня 1874 р. педагогічний комітет Київської військової гімназії обговорив пробний урок вчителя російської мови З. Опокова. Аналізуючи його, відомий український громадський діяч і педагог П. Житецький, який викладав російську мову у цьому закладі, вказав, що предметом уроку є аналіз поетичної фразеології. Лектор зробив спробу розкрити це питання шляхом пояснення, однак він не зумів організувати роботу учнів. З логічного боку Опоков також не був ефективним. Коментований ним вірш був поділений неправильно. У групуванні матеріалу

він притримувався такого порядку: спочатку рекомендував учням прочитати зразок, потім відтворити зміст, розділити на частини і в заключенні звернутися до тлумачення образу. Лектор також не подумав про забезпечення зв'язку між окремими його частинами, не зумів забезпечити перехід від однієї складової частини уроку до іншої. На завершення свого виступу П. Житецький вказав, що Опоков при підготовці до проведення уроку не потурбувався опрацювати методичну літературу з цієї теми. Тому виступаючий, як і більшість його колег визнав проведений урок незадовільним. Однак директор військової гімназії був іншої думки, звернувшись до учасників педагогічного комітету надати право викладання у гімназії Опокову, якщо він зважиться на зроблені зауваження. Вчителі погодились із проханням свого керівника [33, арк. 13-14].

З метою якіснішої підготовки педагогів з квітня 1865 р. при 2-й Петербурзькій військовій гімназії відкрили педагогічні курси, на які приймалися ті, хто закінчив вищі навчальні заклади. Слухачі педагогічних курсів виховувалися в дусі педагогічних ідей 60-х років Заняття проводилися головним чином шляхом самостійного вивчення курсантами педагогічних праць, особливо книги К. Ушинського "Людина як предмет виховання". На основі цього писали реферати, які заслуховувалися і спільно обговорювалися, а деякі твори навіть друкувалися у журналах. Другий рік присвячувався в основному вивченню методики викладання обраного предмета за допомогою підручників, навчальних посібників, колекцій наочностей, самостійно проводилися протягом двох-трьох місяців уроки у класі під наглядом досвідченого педагога. Перебування на курсах завершувалося особистими пробними уроками в присутності комісії та складанням іспитів з педагогіки, психології та методики викладання. За відгуками багатьох керівників військових гімназій, випускники педкурсів проявили себе добрими вчителями, що внесли свіжий струмінь у педагогічний процес.

Справжнім центром навчально-методичної роботи став Педагогічний музей, відкритий 1864 р. у Петербурзі. Спочатку він мав збирати і систематизувати навчально-виховні посібники і літературу. Однак під впливом зростаючих потреб коло діяльності музею дещо розширили і до вказаних вище завдань додалися нові, перетворивши його на значний осередок педагогічної думки Росії.

Новаторами педагогічної думки виступали директори Полтавської військової гімназії Ф. Сіماشко та Київської – П. Юшенів, які самі мали високий рівень знань і добре володіли методикою викладання предметів. Ф. Сіماشко був автором підручників з арифметики, геометрії, алгебри, тригонометрії, які витримали декілька видань. Першими його працями були переклади алгебри Мейра і Шоке (1854) і геометрії Сіррода (1847). Оригінальністю відрізнялися і користувалися популярністю його “Уроки практичної арифметики” (1859).

Ф. Сіماشко постійно дбав про якісне поповнення викладацького складу навчальних закладів. За весь період дії Полтавської військової гімназії до неї було прийнято на роботу 45 педагогічних працівників. Разом з тими, хто залишився після реорганізації кадетських корпусів, всього 62 особи. З них 20 були цивільними і 42 – військовими. Вважаємо доцільним проаналізувати освітній рівень педколективу. З 42 військових двоє закінчили військові академії, 14 – кадетські корпуси, 24 – військові гімназії та військові училища і двоє отримало домашню освіту та неповну середню. Серед 20 цивільних 11 закінчили університети, один – духовну академію, троє – технічні інститути, двоє – імператорський лицей, троє мали середню спеціальну освіту. Ці статистичні дані наочно засвідчують, що цивільні викладачі Полтавської військової гімназії мали більш високий освітній рівень, ніж військові. Тому поява серед педагогічних працівників цивільних викладачів мала позитивне значення для покращення навчально-виховної роботи в цьому військово-навчальному закладі [215, с. 137].

На час призначення до Київської військової гімназії П. Юшенов вже встиг попрацювати інспектором і виконуючим обов'язки директора Олександрівського військового училища. Це була надзвичайно талановита людина, яка вільно володіла трьома іноземними мовами і мала виняткову працездатність. Керівництво Головного управління військово-навчальних закладів двічі скеровувало його у відрядження до подібних закладів Франції та Німеччини для вивчення досвіду організації в них навчально-виховної роботи. Павло Миколайович добре знав усі досягнення сучасної педагогіки, постійно читав кращі іноземні педагогічні видання і сам був автором численних статей у вітчизняних і зарубіжних педагогічних журналах.

Значну увагу П. Юшенов приділяв викладанню іноземних мов. Він щоденно особисто займався з відстаючими учнями у себе на квартирі. Під час хвороб викладачів директор сам читав їх уроки, особливо математику, географію, фізику. Вдень і вночі по декілька разів він відвідував приміщення вихованців, проводив бесіди, жартував з молодшими учнями, давав поради юнакам, просиджував інколи годинами в лазареті біля хворого [160, с. 66]. Серйозне ставлення директора до організації навчального процесу незабаром дало добрі результати, і Київська військова гімназія, як і Псковська, посідала перші місця за успіхами її вихованців після продовження навчання у військових училищах.

П. Юшенов зробив все можливе, щоб залучити до роботи в гімназії кращих педагогів Києва, в тому числі професорів університету. Зокрема, у Київській військовій гімназії у 60-ті – на початку 70-х років XIX ст.. педагогами працювали відомі професори Київського університету О. Селін, М. Ващенко-Захарченко, згодом були прийняті на роботу професори В. Незабитовський, Г. Цехановецький та інші. В. Незабитовський був доктором політичних наук, професором університету на кафедрі міжнародного права, одним із кращих знавців історії російського права. У військовій гімназії він викладав законодавство. Г. Цехановецький – ординарний професор політекономії і статистики Київського університету. Він читав гімназійний

курс статистики. Г. Цехановецький став відомим серед громадськості своєю магістерською дисертацією “Железные дороги России”. Він, як згадує відомий український педагог і громадський діяч С. Русова, “був справжній професор, з широкою освітою, з серйозною науковою підготовкою, бувалий і по європейських університетах” [81, с. 31]. Викладанням малювання займався академік Рогачевський [20, арк. 142-142 зв.]. У 1863 – 1865 роках історію у корпусі викладав вихованець закладу, відомий вчений, ординарний професор Київського університету В. Іконников.

У другій половині 70-х років XIX ст. на зміну їм прийшла нова плеяда таких талановитих педагогів і вчених Київського університету, як А. Косовський, Ю. Цветковський, І. Слешинський, В. Беренштам, П. Житецький. А. Косовський працював приват-доцентом фізичної географії Київського університету і читав у військовій гімназії географію. Математику викладав І. Слешинський, який незабаром став приват-доцентом Новоросійського університету. Ю. Цветковський та В. Беренштам були відомі своєю діяльністю в Південно-Західному відділенні Російського географічного товариства [224, с. 6]. Останній із них також був активним діячем Київської громади, гласним міської думи у Києві. Видав декілька робіт про Т. Шевченка, М. Костомарова, О. Лашкевича, надрукованих у “Киевской старине”. У 90-ті роки XIX ст. під час перебування у Петербурзі Цветковський і Беренштам стали членами відродженої тут української громади.

Активним громадівцем був викладач історії М. Ковалевський. Сучасний український історик О. Козирев називає його поряд з Ю. Цветковським одним із керівників Київської “Старої громади” у 1875-1876 рр. Він прийшов до Київської військової гімназії після здобуття університетської освіти у Харкові та закінчення Вищих педагогічних курсів при Головному управлінні військово-навчальних закладів у Петербурзі. Наприкінці 70-х років XIX ст. Ковалевський переїздить до Одеси, де стає одним з керівників місцевої громади. Він налагодив збір коштів для фінансування видавничої діяльності

М. Драгоманова, а також Русько-української радикальної партії, надав матеріальну підтримку галицьким виданням “Народ”, “Хлібороб”, “Громадський голос”, “Радикал”, “Життє і слово” [156, с. 1059; 180, с. 24].

Яскравою особистістю був викладач російської мови і літератури військової гімназії відомий український громадський діяч, філолог, педагог П. Житецький. Керівництво Київської гімназії було високої думки про роботу Павла Гнатовича, характеризуючи його як талановитого, добросовісного і вимогливого викладача [49, арк. 2]. Однак у 1880 р. через звинувачення в українофільстві одного з керівників військово-навчальних закладів генерал-лейтенанта Черткова він змушений був подати у відставку і переїхати до Санкт-Петербурга. Проте при першій нагоді Житецький прагнув повернутися додому. Нарешті наказом головного начальника військово-навчальних закладів № 39 від 17 червня 1882 р. він був повернутий на службу у Володимирську Київську військову гімназію [170, с. 56].

Відтак розпочався новий етап у викладацькій діяльності П. Житецького у військовій гімназії, а потім у кадетському корпусі, де він працював до середини 90-х років XIX ст. і лише через хворобу був змушений піти у відставку. Павло Гнатович викладав російську мову та літературу. Він користувався заслуженою повагою серед колег по роботі і вихованців. О. Ігнат'єв у своїх спогадах згадує Житецького, як “найбільшу величину серед викладачів кадетського корпусу. Він вимагав продуманої відповіді, але при цьому не скупився на п'ятірки” [78, с. 51-52].

Житецький активно співпрацював з редакцією „Педагогического сборника” – друкованого органу головного управління військово-навчальних закладів. Саме у цьому виданні 1898 р. було надруковано конспект його лекцій під назвою “Из уроков по теории словесности”, присвячений народній поезії, побуту, обрядам, історичним пісням і билинам. Житецький розглядав різні жанри поетичної творчості в історичному контексті [159]. Пізніше ці матеріали увійшли як окремий розділ до підручника “Теория поэзии”.

Завдяки талановитому педагогу і художнику Н. Саратову гімназисти з великим бажанням вивчали прекрасний світ живопису. Більшість вихованців Київської військової гімназії досить добре розбиралися у живописі і могли зі знанням справи оцінити роботи старих і сучасних майстрів. Виставки самодіяльних художників-гімназистів постійно проводилися в навчальному закладі, а стіни рекреаційних залів та інших приміщень прикрашалися їх кращими роботами. Окремі з них завдяки Н. Саратову присвятили своє життя живопису. М. Дубовський після закінчення Академії мистецтв став відомим художником-пейзажистом. Він належав до молодшого покоління передвижників. Після смерті М. Ярошенка саме він став ідейним керівником товариства. М. Дубовський користувався заслуженим авторитетом і повагою серед художників, сам багато й успішно працював творчо. Відомими художниками також стали Юмовський і Бокадоров [229, с. 40].

У кожній військовій гімназії створювався педагогічний комітет, до складу якого входили директор, інспектор класів, батальйонний командир, ротні командири і наставники-спостерігачі, вихователі, викладачі, а також лікарі закладу. На засіданнях педагогічного комітету обговорювались всі найважливіші питання навчального-виховної роботи. Рішення її затверджувалося директором гімназії. Зокрема, на засіданні педагогічного комітету Київської військової гімназії протягом 1871-1872 навчального року було розглянуто стан навчання кадетів у I і II семестрах, підсумки проведення екзаменів, результати вступних іспитів, організацію читання позакласної літератури, особливості вивчення російської мови кадетами, які приїхали на навчання з Грузії, роботу репетиторів з відстаючими учнями та інші [32, арк. 22, 52, 92]. Важливо, що всі рішення педагогічного комітету приймалися після ділового обговорення на демократичній основі – більшістю голосів.

Особливо велика увага приділялася діяльності педагогічних комітетів під час перебування на посаді директора Полтавської військової гімназії Ф. Сімашка. Через дев'ять років з часу їх утворення, коли вже було багато

зроблено, директор запропонував усім його членам відверто висловити свої думки щодо покращення діяльності педагогічного комітету в справі вдосконалення навчально-виховного процесу. Також було прийнято рішення, щоб щорічно 15 грудня і 15 травня вихователі та викладачі подавали директору розгорнуті дані про діяльність учнів, про їх погляди і висловлювали свої зауваження про стан шкільного життя.

Після відновлення діяльності кадетських корпусів, в які повернули елементи військової підготовки, питання підбору і підготовки викладачів на певний час відійшли на другий план. 1881 р. педкурси припинили свою діяльність. Не дивно, що звіти інспекторів кадетських корпусів постійно засвідчували зниження якості навчання вихованців. Багато серйозних претензій було висловлено і на адресу викладачів та вихователів. Редакція “Педагогического сборника” в 1890 р. відзначала: “Вчителі в більшості випадків є простими ремісниками, що не люблять своєї справи, не цікавляться тим, як би провести її краще, тому що вона тяжка і їм набридла. В класі вони не вчать дітей, не пояснюють, а задають урок додому, внаслідок чого і діяльність вчителя в класі зводиться до виловлювання учнів, які не знають уроків, і виставлення поганих оцінок... Над вчителем, який займається наукою, товариші сміються, як над диваком” [96, с. 39].

Особливо незадовільною була ситуація з викладанням у молодших класах. Педагогічні комітети і багато авторів статей у педагогічних журналах відзначали: вчителі, не рахуючись з віковими можливостями і розумовим розвитком учнів, перевантажують уроки навчальним матеріалом, рідко застосовують опитування, не використовують наочностей, чим відразу ж примушують своїх вихованців покладатися більше на пам'ять, ніж на розуміння, не виховують у них уваги й інтересу до науки. В статті про “Деякі причини порівняно низької успішності в молодших класах кадетських корпусів”, надрукованій у журналі “Педагогический сборник”, автор на основі власного досвіду роботи зауважував, що викладачі молодших класів часом забувають, що 10–12-річні діти більше за все цікавляться реальними

предметами. Замість того, щоб знайомити їх із “зовнішніми предметами і явищами повсякденного життя, які осягаються органами відчуттів”, такі вчителі акцентують увагу на статистичних даних, граматичних формах, не привчають дитину до самостійного вирішення доступних завдань [101, с. 54].

Головне військове управління вживало заходів для підвищення якості знань і покращення підготовки викладацького складу кадетських корпусів. У 1900 р. відновили діяльність педагогічних курсів. Спочатку вони відкрилися лише для підготовки вихователів корпусів. Приймалися на курси офіцери, що закінчили вищі навчальні заклади чи військові училища і мали досвід педагогічної роботи. У 1903 р. відкрилося дворічне відділення для підготовки вчителів кадетських корпусів. Перший рік присвячувався проведенню практичних занять з фізики і природознавства, що особливо потребували молодші класи закладів, художньому читанню. Також слухачі курсів писали реферати з історії педагогіки і психології, проводили досліди, відвідували уроки з обраного предмета. Другий рік присвячувався вивченню методики, складанню планів уроків, які обговорено на конференції курсів, і проведенню уроків у класах за темами навчального предмета.

Педагогічні курси давали солідну наукову і практичну підготовку своїм слухачам, багато хто з них ставав добрими вчителями. Але далеко не кожен вчитель міг пройти курсову перепідготовку. У зв'язку з обмеженим фінансуванням на курсах навчалося одночасно лише 12-15 осіб. Тому їх випускники розчинялися в загальній масі педагогів, і відповідно, не могли впливати на покращення навчально-виховної роботи.

Безумовно, стан навчально-виховної роботи кадетських корпусів багато в чому залежав від фахового рівня керівників цих закладів. У 1892–1905 рр. Полтавський кадетський корпус очолював його вихованець, генерал-лейтенант О. Потоцький, який зарекомендував себе як досвідчений керівник і мудрий педагог. Він успішно поєднував роботу директора кадетського корпусу з науковою діяльністю. О. Потоцький був головою товариства фізичного виховання та членом фізико-математичних гуртків [217, с. 256].

Вагомий внесок у підвищення якості навчально-виховного процесу в цьому кадетському корпусі зробили інспектори класів К. Анчутін та М. Кудрявий [2, арк. 64, 66].

Керівництво Київського та Полтавського кадетських корпусів, враховуючи позитивний досвід своїх попередників, прагнуло залучити до викладацької роботи кращих викладачів з університетів, гімназій, колегій. У 1879-1880 н. р. у Полтавському корпусі працювало 38 викладачів, з яких 21 мав вищу освіту (51%), тоді як серед вихователів з вищою освітою було 22% осіб [2, арк. 64, 66]. У цьому військово-навчальному закладі з 1874 по 1913 роки історію викладав випускник Київського університету відомий історик-архівіст І. Павловський. Він користувався високим авторитетом серед колег і вихованців завдяки своїй ерудиції та вимогливості до кадетів. Одночасно з викладацькою роботою він виконував обов'язки секретаря Полтавської вченої архівної комісії (1903–1907); був організатором і завідувачем музею Полтавської битви (1909–1918). І. Павловський – автор понад 150 наукових праць, у т.ч. студій з історії Полтавщини XVIII-XIX ст., біографічних словників. Він опублікував багато архівних документів з минулщини Полтавщини, був одним з укладачів систематичного покажчика часопису “Киевская старина”. Павловський став також першим історіографом літопису кадетського корпусу, видавши книгу “Исторический очерк Петровского Полтавского кадетского корпуса. 1840–1890 гг.”. Ім'я І. Павловського було занесене до дворянської родовідної книги Полтавської губернії, його діяльність відзначено орденами і присвоєнням чину дійсного статського радника [117, с. 232; 231, с. 66].

Викладачем малювання у 1875–1907 рр. був відомий художник, випускник Петербурзької Академії мистецтв В. Волков, – автор гоголіани: “Гоголь слухає лірника” (три варіанти 1882, 1892, 1902 р.), “Гоголь у Василівці” (1902 р.), популярної свого часу картини “Петро I відвідує у тюрмі наказного гетьмана Павла Полуботка в 1724 р.” (два варіанти, кінець XIX – початок XX ст.). Разом зі своїм учнем, скульптором Леонідом

Позеном, Волков виготовив ескіз надгробка для могили І. Котляревського [226, с. 142-143].

42 роки життя віддав Полтавському корпусу К. Чемезов, який після закінчення Санкт-Петербурзького університету і педагогічних курсів при Головному управлінні військово-навчальних закладів працював у ньому викладачем російської літератури та географії. Вчителем чистописання і малювання Полтавського кадетського корпусу протягом 22 років працював А. Здановський [231, с. 118, 148-149]. Історію викладав Панас Андрійович Грановський, відомий як автор книги “Полтавская епархия в ее прошлом (до открытия епархии в 1803 г.) и настоящем (историко-статистический опыт)”. Танцям на початку ХХ ст. кадетів навчав артист імператорських театрів В. Тарасов. На горіщі головного корпусу Полтавського кадетського корпусу в 1908 р. викладачем астрономії та кадетами було облаштовано невелику обсерваторію для астрономічних спостережень.

У Київському кадетському корпусі в цей період викладацьку діяльність здійснювало також чимало відомих педагогів. У першу чергу слід назвати керівника закладу М. Попруженка, вихованця Полтавського корпусу. Він був добре відомим як військовий педагог, математик, активний співробітник журналу “Педагогический сборник” [160, с. 138].

На початку 80-х років ХІХ ст. у Київський кадетський корпус на роботу прийшла ще зовсім молода жінка С. Русова, яка згодом стала відомою українською громадською діячкою, педагогом. Вона закінчила із золотою медаллю Фундуклеївську гімназію і чудово грала на фортепіано. Тому в кадетському корпусі викладала музику [81, с. 80; 245, с. 198]. Кілька років у корпусі читав історію та географію відомий вчений, професор Київського університету, один із засновників київської школи західноруського (литовсько-руського) права М. Владимирський-Буданов [266, с. 12]. У 1912–1914 рр. викладачем всесвітньої географії у Київському кадетському корпусі працював її випускник В. Петрів, який згодом став відомим українським військовим діячем, Військовим міністром УНР.

Після того, як Житецький був змушений за станом здоров'я завершити свою викладацьку діяльність у Київському кадетському корпусі, вчителем російської словесності до цього навчального закладу запросили В. Науменка – вихованця Київського університету, відомого українського громадсько-політичного і педагогічного діяча, вченого, літературознавця [218, с. 12; 246, с. 6]. У період роботи в кадетському корпусі вчений редагував журнал “Киевская старина”. У 1905–1917 рр. він працював директором Київської приватної гімназії. А в роки українських визвольних змагань В. Науменко – заступник голови Української Центральної Ради, потім міністр освіти Української Держави. У 1919 р. він працював в Українській академії наук. Розстріляний більшовиками [150, с. 273].

У 1893–1903 рр. у Київському кадетському корпусі викладав М. Василенко – відомий український історик, правознавець, громадський і політичний діяч. Пізніше він працюватиме куратором Київської учбової округи (1917), а в роки української революції – міністром народної освіти (1918 р.), був одним з ініціаторів створення українських університетів у Києві та Кам’янці-Подільському (1918–1920). Після встановлення радянської влади в Україні М. Василенко був головою соціально-економічного відділу Всеукраїнської академії наук (1920–1929) [155, с. 441-442; 214, с. 70].

За нашими підрахунками у 90-ті роки XIX ст. серед викладачів Київського кадетського корпусу працювало більше 10 випускників Київського університету (П. Житецький, П. Богданов та З. Опоков – вчителі російської мови, В. Курбатов і А. Осьмак – природничої історії, В. Істомін – географії, Ф. Гомело – історії, М. Косинський – законодавства). Також у цьому військово-навчальному закладі розпочинав свою педагогічну діяльність випускник фізико-математичного відділення Київського університету П. Тутковський, у майбутньому академік, директор Інституту геології АН УРСР [209, с. 120].

Також серед викладачів було багато вихованців інших університетів: Московського (В. Голіцинський – російської мови, А. Сластіон –

математики), Санкт-Петербурзького (Д. Барабанов – французької мови, П. Зехов – математики, А. Зонненшам – фізики), а також Дерптського. Ряд вчителів закінчили ліцей Бонапарта та колегії Генра в Парижі, Київську та Санкт-Петербурзьку духовні академії, училище святого Петра і Павла в Санкт-Петербурзі, Луцько-Житомирську духовну семінарію, Михайлівську артилерійську академію тощо. Вчителями малювання працювали І. Радошевич, який закінчив Берлінську академію мистецтв та відомий художник, ілюстратор художніх творів відомих письменників О. Агін.

Як бачимо з вищенаведених даних, переважна більшість викладачів отримала академічну освіту. Звичайно закінчення престижних вищих навчальних закладів ще не було запорукою високого рівня викладання навчального предмета. У своїх спогадах О. Ігнат'єв писав, що більшість педагогів не знали своїх предметів і їх не любили кадети. Так, “географ Любимов викреслював на три чверті всі підручники з географії, вважаючи їх поганими. Він вважав величезним злом для російських міст і місцевої промисловості появу залізних доріг... Історик Ясінський ставив добрі бали лише тим, хто примудрився відповідати по Іловайському напам'ять, аби не помилитися сторінкою і не розповісти про Івана III всього того, що написано про Василя III” [78, с. 52]. Щоправда, вищезгаданий Любимов поступово підвищив свій науково-методичний рівень і викладав географію аж до 1917 р., залишивши про себе добру згадку серед колег і вихованців [44, арк. 30].

Значну увагу дирекція кадетських корпусів приділяла роботі з молодими вчителями. Так на засіданні педагогічного комітету Київського кадетського корпусу в січні 1891 р. було розглянуто питання про стан викладання законодавства вчителем М. Ясінським. У рішенні педагогічного комітету вказувалося, що він працює у кадетському корпусі три роки. За цей час предмет викладає на належному науково-методичному рівні, вміє зацікавити вихованців. Кадети на його лекціях уважні і старанно готують домашні завдання [26, арк. 93].

Чимало талановитих вчителів працювали у новоутворених Одеському та Сумському кадетських корпусах. Серед них у першу чергу слід назвати Олексія Павловича Фльорова, якому належить одне із визначних місць серед діячів народної освіти України у дореволюційний період. Закінчивши Новгород-Сіверську гімназію та Петербурзький історико-філологічний інститут з фаху стародавніх мов, О. Фльоров був призначений викладачем російської мови та словесності в Одеський Рішельєвський ліцей. У цьому місті він пропрацював 25 років, у тому числі 13 в Одеському кадетському корпусі. О. Фльоров був послідовником педагогічних ідей К. Ушинського та М. Пирогова, які стверджували, що літературний твір – найважливіше джерело виховання та освіти, а завдання словесника в тому й полягає, щоб навчити учнів читати і розуміти багатство художніх скарбів. З 1892 р. він почав друкуватися в педагогічній періодиці. У доробку О. Фльорова понад 200 статей у журналах “Педагогический сборник”, “Русская школа”, “Вестник воспитания”, “Филологические записки” та ін. Олексій Павлович – незмінний рецензент найновіших навчальних посібників і методист-словесник. Він написав декілька посібників і підручник з граматики, який витримав сім видань (1894–1915) [208, с. 7]. Про О. Фльорова - методиста можна сказати словами його статті: “Пора нам начать строить школу, готовящую юность к жизни”. Він був постійним експериментатором, котрий шукав нових, найдосконаліших форм і методів навчання. Відомо чимало випадків, коли протягом багатьох років Фльоров виношував новий метод, описував його у статтях, створював навчальні підручники, сперечався з опонентами, але переконавшись у недостатній ефективності свого “відкриття”, сам відкидав його [208, с. 8].

Керівництво Головного управління військово-навчальних закладів відновило діяльність педагогічних комітетів, які позитивно зарекомендували себе у військових гімназіях. У “Положенні про кадетські корпуси” були чітко виписано їх функції. Вказувалося, що “педагогічний комітет має характер дорадчий і проводиться під керівництвом директора. Він включає в себе

інспектора класів, його помічника, священника, всіх ротних командирів, вихователів-офіцерів, викладачів і лікарів закладів... Збори комітету бувають загальні і обмежені. На загальних зборах комітету за участю всіх його членів обговорюються питання навчально-виховної практики, які впливають із життя закладу, з метою вироблення єдності в поглядах і діях всіх наставників закладу; на обмежених комітетах розглядаються дані про моральність і успіхи в навчанні кадетів по ротах, класах і відділеннях, а також питання застосування тих загальних настанов до того чи іншого вихованця. До складу обмежених зборів комітету під головуванням директора входять, крім інспектора класів, його помічників і священника, ті з інших чинів комітету, присутність яких головуєчий визнає за необхідність" [62, с. 7].

Вагомим чинником підвищення професійного рівня вчителів була діяльність циклових предметних комісій. У другій половині 80-х років XIX ст. у Київському кадетському корпусі діяли комісії з викладання російської мови, Закону Божого, французької та німецької мов, математики, фізики і космографії, історії та географії [38, арк. 19, 27, 31; 39, арк. 10, 12]. На засіданнях циклових комісій за участю інспекторів корпусу та вчителів певної навчальної дисципліни розглядався стан викладання того чи іншого предмета, забезпечення кадетів навчальними підручниками та посібниками, заходи з підвищення рівня знань кадетів з цього предмета тощо.

1892 р. відкрито Петербурзький педагогічний пересувний музей. Згодом практику відкриття музеїв як центрів навчально-методичної роботи поширили і на інші міста. В 1899 р. такий музей з'явився у Києві. І хоча ці музеї підпорядковувалися Міністерству народної освіти, викладачі кадетських корпусів також користувалися їх послугами [160, с. 138].

Отже, в XIX – на початку XX ст. кадетська освіта розглядалася як єдина цілісна державна педагогічна система підготовки військових кадрів. Її мета полягала в тому, щоб підготувати освіченого, працездатного, вірного військовій присязі офіцера, який би міг продовжити на службі свою військово-наукову самоосвіту.

Кадетська освіта здійснювалася на основі інтеграції та ранній професіоналізації. Реформи, які проводилися в той час, були спрямовані на вдосконалення навчального процесу, який включав у себе як загальнообов'язкові дисципліни, так і спеціальні військові. Однак, прийнявши реальний напрямок в освіті, кадетські корпуси так і не змогли знайти конкретну відповідь на запитання про найбільш раціональний обсяг знань з кожного предмета, а отже і ліквідувати перевантаженість учнів розумовою працею.

Рівень навчально-виховного процесу в кадетських корпусах залежав від підбору кваліфікованих викладацьких кадрів. Керівництво кадетських корпусів на території України, особливо в період мілютинських реформ, залучали до педагогічної роботи в цих військово-навчальних закладах корпусів викладачів Київського, Харківського, Одеського університетів та місцевих класичних гімназій. Вчителями кадетських корпусів працювали відомі професори Київського університету М. Ващенко-Захарченко, С. Гогоцький, А. Косовський, В. Незабитовський, О. Селін, І. Слешинський, А. Ставровський, Г. Цехановецький.

Любов до рідного краю, повагу до його історії та культури прищеплювали кадетам відомі краєзнавці, викладачі Полтавського кадетського корпусу П. Бодянський та І. Павловський. У Сумському кадетському корпусі працював О. Фльоров, якому належить одне із визначних місць серед діячів народної освіти України у дореволюційний період. Прогресивні ідеї серед вихованців поширювали відомі українські громадські діячі: В. Білозерський, Д. Пильчиков, П. Житецький, М. Ковалевський, Ю. Цветковський, В. Беренштам, М. Василенко, О. Науменко та С. Русова, які розпочинали свою викладацьку діяльність у Київському кадетському корпусі, стали фундаторами народної освіти в роки Української національно-демократичної революції 1917–1921 рр.

РОЗДІЛ 4

ВИХОВНА РОБОТА В КАДЕТСЬКИХ КОРПУСАХ

4.1. Особливості системи корпоративного виховання

За період навчання кадетських корпусів у них склалася відповідна система корпоративного виховання. Як вказує сучасна російська дослідниця виховної діяльності військово-навчальних закладів Т. Сергеева, “корпоративне виховання в кадетському корпусі, який був профільним навчально-виховним закладом закритого типу, характеризується наявністю своєрідних, підтриманих педагогами і вихованцями загальних настанов, цінностей, зводу формальних і неформальних правил поведінки (так званого кодексу поведінки). Особливу роль у корпоративному середовищі набував колектив як суб’єкт виховання – носій норм, традицій, ритуалів, що задають стиль, усталені моделі поведінки, взаємовідносин, способів здійснення кар’єрних досягнень, вибору подальшого способу життя” [240, с. 14].

Особливість корпоративної ідеології у моралі офіцерського товариства російської армії полягала в тому, що в основі професійної діяльності офіцерів перебували не матеріальні інтереси, а ідеали честі, гідності, патріотизму. На думку російського історика А. Вологовського, “там, де вся діяльність військової корпорації не тільки у воєнний, але й в мирний час заснована на внутрішній спайці, почутті взаємодовіри і взаємовиручки, не може не створюватися тісна солідарність, товариський зв’язок, можливий лише при прагненні кожного до загального морального ідеалу” [130, с. 64].

Головним змістом військового корпоративізму виступала єдність воїнів і усвідомлення жертвності професії, набуття офіцерської честі й гідності, високоморальна значимість професійної спільності, колективізму і військової товарищескості. “Офіцер повинен безмежно любити свою Батьківщину, без міри бути відданим своєму царю, проїнятися свідомістю обов’язку та честі і бути на службі у всеозброєнні знання, фізичної і моральної сили. Вміти не лише жертвувати собою, але й без вагання вести за собою на смерть ввірені

йому і виховані ним маси”, – так на I з’їзді офіцерів-вихователів кадетських корпусів, який відбувся у грудні 1908 р., яскраво був сформульований ідеал офіцера, який відображав суть корпоративних уявлень про військові професії [69, с. 106]. В емоційному військовий корпоративізм сприймався як радість спільності, схожості, почуття товариського ліктя, почуття єдиної сім’ї, гордість за свій корпус.

Корпоративний дух у російських офіцерів починав формуватися ще в дитячі роки – в період навчання в кадетських корпусах. При цьому процес формування корпоративної ідеології та моралі не був регламентованим і визначався творчою ініціативою самих офіцерів, починаючи з кадетських і юнкерських років [181, с. 46]. В автобіографічній повісті “На переломі” (“Кадети”) відомий російський письменник, вихованець кадетського корпусу А. Купрін пише, що вихованці виробляли “свій жаргон, свої звичаї, свою оригінальну етику... І як це не здається дивним, але “свій власний” хлопчачий світ був значно міцнішим і стійкішим за педагогічні методи, який завжди мав над ними перевагу” [186, с. 499]. Про “товариську мораль” писав в оповіданні “Кадетський монастир” і відомий російський письменник Н. Лесков: “Педагоги підтримували і виховували дух товарищкості, дух взаємодопомоги і співчуття, який надає всякому середовищу теплоту і життєвість, з втратою яких люди перестають бути людьми і стають холодними егоїстами, не здатними ні до якої справи, яка вимагає доблесті і самовідданості” [192, с. 320].

Здатність глибокого і стійкого формування такого роду моралі, забезпечена в першу чергу виховною роллю колективу, – одна з найяскравіших позитивних рис кадетського корпусу як закритого військово-навчального закладу. Відомо чимало прикладів того, коли “антиморальні вчинки як окремих кадетів, так і цілих груп, навіть вчинки класних відділень, що суперечили правилам порядності, викликали осуд. Були випадки, коли такі вчинки виводилися на чисту воду самими ж вихованцями навіть тоді, коли це вступало в протиріччя з принципом невидачі товариша. Кожен

порядний кадет дорожив честю свого відділення, роти, корпусу і готовий був боротися за неї. Нарікання на корпус сприймалося більшістю кадетів близько до серця і вважалося особистою образою” [69, с. 57-58].

На I з’їзді офіцерів-вихователів кадетських корпусів, про який згадувалося вище, були обговорені найважливіші проблеми виховної роботи, що склалися у кадетських корпусах, проаналізовано її сильні й слабкі сторони. Наголошувалося, що одна з головних переваг військово-навчальних закладів – сила колективного виховання. З того моменту, коли прийняті в корпус вихованці одягнуті в його форму, розсаджені за парти, розподілені в спальні, в строю, починається взаємний вплив один на одного, починають складатися норми, правила їх взаємовідносин, формується товарицькість, корпоративний дух. Якщо в колектив поступає новачок, то він зобов’язаний засвоїти його норми, правила, прийняти всі шкільні товариські обов’язки і тоді він швидко зіллється з колективом, стане рівноправним товаришем. Але якщо в складі свого характеру новачок має риси, що протилежні корпоративному духові, якщо не рахується з товарицькими правилами й традиціями, він вже не товариш, середовище видалить його зі своїх інтересів і радостей, почне здійснювати вплив на його особистість, навіть переслідувати його.

Громадська думка – головний виховний засіб впливу на кожного члена колективу через поняття про добре і погане, справедливість, обов’язок взаємодопомоги, почуття честі, гідності. Колектив бореться з наклепниками, низькопоклонством, висміює прояви егоїзму, не переносить честолюбних вискочок, не визнає страху, цінує благородство, сміливість, відвагу, правдивість і відвертість. Життя у колективі не знеособлювало вихованця: навпаки, товарицькість постійно тренувала його волю, розвивала його характер. Як рівноправний член колективу кадет сам відповідав за себе, ніс особисту відповідальність за свої вчинки. Постійно спілкуючись з іншими, він звикав приглядатися до всього, що оточує, прислухатися до чужої думки, рахуватися з чужими інтересами, поважати іншу особистість. Але разом із тим він вчився відстоювати, де це потрібно, і свої інтереси, захищати себе,

він звикав до самоконтролю і стриманості, тому що у випадку промаху його зараз же, не соромлячись, висміють.

Таким чином, середовище товаришів, в яке з дитинства занурювався кадет, ставало все ближчим його серцю. Такий вплив колективу на окремого його члена досить корисний, оскільки привчає до громадського життя, до усвідомлення свого життя як частини загального. “Звикнувши так жити в корпусі, він легко переходить пізніше до того, щоб жити одним життям вже з цілим народом, відчувати і в собі биття його пульсу, який б’ється в жилах народу; радіти його радощам, горювати його горем, гніватися на тих, на кого він гнівається, – словом, з нього виростає на повний зріст гарячий патріот і полум’яний захисник Батьківщини, яким і має бути всякий офіцер російського воїнства”, – вказувалося в матеріалах I з’їзду офіцерів-вихователів [69, с. 64].

З роками у військово-навчальних закладах формувались корпоративна моральна свідомість, правила, які вимагали від кожного члена військового колективу готовності, забуваючи про особисте, прикладати зусилля для досягнення спільної мети, незважаючи на різні соціальні і моральні відносини, в характері отриманого домашнього виховання. На навчаннях, у поході, в скромному кадетському побуті немає місця для відмінностей у знатності прізвища, роду – всі вимушені знаходитися у рівних умовах: спільна для всіх їжа, ночівля у бараках на солом’яних матрацах, необхідність виконувати тяжку, а інколи й небезпечну роботу. В результаті кадетський колектив набував свого роду однорідність, оскільки знатність роду чи рівень матеріального забезпечення сім’ї не мав особливого значення.

Переважає більшість випускників кадетських корпусів з теплотою згадувала про своє навчання в них. Розповідаючи про корпусне життя доньці Ользі, В. Іконников, який пов’язав свою долю не зі службою в армії, а з науковою діяльністю, згадував про нього без негативу. Ольга зафіксувала це: “хоча за характером і нахилами мій батько не був прихильним до військової служби, однак він інколи із задоволенням згадував цей час. Товариші його

любили, а сам він був тихим і спокійним хлопчиком, хоча й обтяжений військовою дисципліною” [53, арк. 9-11].

Вагомим позитивним явищем у зміцненні кадетського колективізму було створення в кадетських корпусах так званих “Товариств взаємодопомоги” для надання допомоги колишнім випускникам корпусів, які виявилися в складному матеріальному стані. Такі каси, до складу яких входили як вихованці кадетських корпусів, так і викладачі, успішно діяли в Полтавському та Сумському корпусах [89, с. 38].

Надзвичайно велику роль у системі корпоративного виховання відігравав педагог-вихователь. Проблема полягала в тому, що кожен педагог на практиці був повинен шукати шляхи подолання протиріч, які виникали під час щоденного спілкування з вихованцями. Були випадки, коли учні ставали “без вини винними, допускаючи у п. А те, чого п. Б не дозволяє, але те, що не тільки дозволяє, але й навіть заохочує п. В” [181, с. 43]. Такого роду виховання не сприяло формуванню єдиного колективу кадетів, а навпаки, призводило до виникнення невірних і навіть негативних понять і почуттів.

Однак саме проблема забезпечення кадетських корпусів кваліфікованими кадрами вихователів була нагальною протягом усієї історії навчання закладів. Більше того, до мілютинських реформ питанням підбору вихователів взагалі приділялося другорядне значення. Керівництво управління військово-навчальними закладами тривалий час вважало, що найкращими кадрами вихователів корпусів можуть бути лише кадрові офіцери. Тому в корпуси йшли в основному військовики, які через неприємності були змушені залишити службу в полку, чи переживали фінансові труднощі. Ніякої педагогічної підготовки в таких вихователів не було, і переважна більшість із них прагнули привчити своїх вихованців до думки, що кадет повинен мовчати і слухатись, що будь-який відступ від цього, будь-яке прагнення дізнатися про причини покарання є вже проступком, який заслуговує суворого покарання [268, с. 26].

Відповідно в кадетських корпусах у 40–50-ті роки XIX ст. система покарань, у тому числі й таких жорстоких як тілесні, явно домінувала над заохоченнями. Серед покарань у Київському кадетському корпусі найактивніше застосовувалися такі: 1. Биття різками. Право покарання належало директору, батальйонному командирі і командирам рот. Карали відповідно до тяжкості проступків, але не більше 100 різок. 2. Вміщення прізвища на так звану “чорну дошку”. 3. Зняття погонів. 4. Позбавлення звання. 5. Арешт (це покарання поєднувалося з тим, що давали їсти лише хліб і воду, спав арештований на голих дошках). 6. Обмеження в їжі. 7. Під час обіду вихованець розміщувався за чорним столом. 8. Постановка на лівий фланг роти. 9. Позбавлення чи обмеження відпустки (вихованці, які залишалися на навчання в класі на другий рік, позбавлялися права на відпустку до проведення піврічних екзаменів і обов’язково займалися у свята з 3-ї до 6-ї години вечора). 10. Зниження оцінки з поведінки. Фельдфебелі і унтер-офіцери каралися лише позбавленням звання, балів за поведінку, зменшенням відпусток та обмеженням у їжі [160, с. 57-58].

У невмілих руках позитивні риси корпоративної системи виховання перетворювалися на їх повну протилежність. Жорстоке ставлення до кадетів, муштра та солдафонство породжували в їх середовищі злобу і зневіру. У середовищі кадетів культивувався тип такого собі “старого кадета”, якого називали “закалом”. Ці кадети погано вчилися, систематично порушували дисципліну і негативно ставилися до начальства.

Сучасний російський дослідник проблеми взаємовідносин між вихователями і вихованцями у військово-навчальних закладах Російської імперії XIX – початку XX ст. Ю. Кожухов дав таке визначення “закальства” (“старокадетчини”): “Старокадетчина – це особлива форма взаємовідносин, що виникають у закритих військово-навчальних закладах, породжена авторитарно-репресивною організацією виховання і антипедагогічною атмосферою. Для неї характерні: крайній ступінь протистояння вихователів і вихованців, який переходив у відкриті форми прояву взаємної неповаги,

крайня жорстокість і регламентація внутрішнього укладу життя військово-навчальних закладів як єдиний спосіб впливу на підопічних” [177, с. 71].

“Старокадетчина” породила негативну традицію підпорядкування молодших вихованців старшим (аналог сучасної дідівщини), яка у кадетських корпусах отримала назву “цук”. Про її прояви в Київському корпусі згадує його колишній вихованець О. Котляров: “Коли я вперше надів погони, то за ритуалом дістав “хрещення”, тобто болючі штурхани від старшого кадета, який б’ючи, примовляв: “тепер ти кадет” [229, с. 171].

На час створення Полтавського та Київського кадетських корпусів жорстокі покарання застосовувалися значно менше, ніж на початку ХХ ст. Так, у Київському корпусі у 1854–1858 рр. під час директорування А. Вольського лише три вихованці були тілесно покарані, а потім виключені з корпусу [19, арк. 142]. У процесі гуманізації навчально-виховного процесу у 60-ті роки ХІХ ст. система покарання застосовувалося рідше, хоча від цієї практики керівництво кадетських корпусів загалом не відмовилося. Натомість активніше застосовувались заходи заохочення кадетів за добру поведінку та навчання. Серед них можна виділити такі, що використовувалися в Київському кадетському корпусі:

1. Нашивка погонів. Новоприйняті на навчання отримували погони не відразу, а по мірі успіхів на стройових заняттях і за належну поведінку.
2. Розміщення прізвища на червону дошку (за успіхи в науках).
3. Нагороди книгами і похвальними листами.
4. Подяка директора через наказ по військовому закладу.
5. Надбавка балів за поведінку.
6. Нагородження званням єфрейтора, унтер-офіцера і фельдфебеля [160, с. 32].

З метою покращення якості виховної роботи Головне управління військово-навчальних закладів у 1835 р. створило при кадетських корпусах виховні комітети з числа корпусних офіцерів і старших вчителів (наставників-спостерігачів). Метою заснування цих комітетів, як вказувалося

в указі Головного комітету, було “прагнення спільними зусиллями всіх без винятку осіб, яким довірено виховання, як фізичне, так моральне і розумове, досягти якнайкращого результату і виховання” [132, с. 113]. Виховні комітети, засідання яких проходило не рідше одного разу на місяць, повинні були спільно слідкувати за правильністю застосованих заходів дисциплінарного впливу, для чого ротні командири подавали у комітет всі атестаційні зошити кадетів. Директор Полтавського кадетського корпусу Врангель увів у практику діяльності закладу призначення вихователів на посади виключно за рекомендаціями виховного комітету, що мало покращити якісний склад наставників кадетів [85, с. 113-114].

У 1835 р. також була затверджена єдина система атестації поведінки кадетів, яку через сім років переглянув особливий комітет під головуванням Я. Ростовцева. Відповідно до єдиної системи атестації отримані вихованцем 1-3 бали вважалися незадовільною поведінкою, 4-6 балів – посередньою, 7-9 балів – доброю, 10-11 балів – цілком доброю, 12 балів – відмінною. Бали за поведінку відігравали вагомий роль у зайнятті вихованцем певного положення в корпусі. Ті, хто мав 7 балів, переводилися у гренадери (це були кращі роти у кадетських корпусах), 8 балів – призначалися єфрейторами, 9 балів – молодшими унтер-офіцерами. Більше того, до балів поверталися під час випуску з корпусів. Кадет, який отримав 7 балів, призначався офіцером у внутрішню охорону, а ті, хто мав 12 балів, – офіцерами гвардії.

Після реформування кадетських корпусів у військові гімназії Головне управління військово-навчальних закладів вживає заходів щодо покращення підготовки кадрів вихователів. З цією метою у 1-й Московській військовій гімназії були організовані лекції з гігієни і гімнастики, а в Київській, з ініціативи її директора П. М. Юшенова, – з педагогіки. Лекції з педагогіки, психології та логіки читав ординарний професор Київського університету С. С. Гогоцький, але відвідували їх лише окремі вихователі, які цікавилися питаннями виховання дітей. Взагалі, як зазначалося в акті ревізії Київської

військової гімназії в 1871 р., “в розробці педагогічних питань приймає участь незначна кількість вихователів” [107, с. 131].

Однак епізодичне читання лекцій не могло повністю вирішити поставлені завдання, тому що багато вихователів не мало належної освіти. В 1879–1880 н.р. з 272 вихователів кадетських корпусів Росії лише 56 закінчили університети чи військові академії. Всі інші отримали освіту в колишніх кадетських корпусах, військових училищах, гімназіях та інших середніх навчальних закладах, а 51 особа закінчила вчительську семінарію військового відомства. Особливо невисокий освітній ценз мали вихователі з офіцерів [107, с. 131].

Певний позитивний досвід у підготовці вихователів накопичено у Полтавській військовій гімназії. Для того, щоб заслужити авторитет серед вихованців, зробити їх знярядям виховних завдань, необхідно насамперед, щоб вихователь вмів заслужити довір'я вихованців. На цей бік виховної роботи звернув увагу директор гімназії Ф. Сімашко, який наголошував, що “без довіри вихованців до вихователів і директора не може бути правильного виховання” [215, с. 120].

Щоправда, довіру можна завоювати різними шляхами. В перші роки реформування військово-навчальних закладів у Полтавській гімназії знаходимо чимало наказів, де переслідується ця мета – поставити вихователя в належні відносини зі своїми вихованцями. В основу виховання було покладено принцип поваги до особистості вихованця. Вихователі через два роки після перебування в закладі отримували право очолити відділення, з яким переходили у наступні класи. У звіті керівництва гімназії за 1867 р. вказувалося: “Вихователь є керівник, а вихованець є особою керованою, який не знає, як жити, тому його слід попередити не лише про те, на що він може наштовхнутися, а сприяти розвитку його нахилів. Нерозумно з точки зору педагогіки карати і переслідувати вихованців за те, в чому вони не були попереджені і в чому завчасно не мали належного поняття” [215, с. 122].

Від вихователя вимагалось якомога частіше перебувати серед своїх вихованців, щоб краще їх розуміти, спостерігати різноманітні прояви їх духу і спрямовувати до бажаної мети у справі виховання. В інструкції, розробленій для вихователів Полтавської військової гімназії, про це говорилося так: “Знайомство з усією діяльністю вихованців, їх потребами, переконаннями, може бути досягнуте частим перебуванням вихователя серед своїх вихованців” [215, с. 122]. У цьому ж документі роз’яснюється, як повинен поводити себе вихователь по відношенню до своїх вихованців: “З’ясування провини не з суворою строгістю, а ще більше не з запальністю як у минулі часи, а шляхом стриманості, логічності та ввічливості слід вважати найбільш сприятливими заходами проти недоліків маси” [215, с. 123].

Усі вихователі були рівноправні у спілкуванні з директором. У гімназії завжди забезпечувалася солідарність у вимогах усіх вихованців. У звіті дирекції Полтавської гімназії за 1865 р. вказувалося: “Всі вихователі повинні діяти одностайно; з тієї хвилини, як вони вступають на свої посади, вони педагоги” [215 с. 123]. Ця солідарність підтримувалася окрім ранкових доповідей директору, ще нарадами вихователів, які збираються нерідко за їх ініціативою, а не за розпорядженням дирекції закладу. Всі значні провини завжди обговорювались і за пропозицією директора та вихователів виносились потім на обговорення педагогічного комітету, де слово вихователя, який виховує того, що здійснив провину, вважалося найголовнішим. Генерал-лейтенант Каховський, який ревізував Полтавську гімназію в 1879 р., вказував на головний принцип виховання, прийнятий у цьому військово-навчальному закладі: “Генерал Сіماشко дотримується такого погляду, що вплив вихователя на масу зворотно пропорційний квадрату числа покарань, які накладаються на них” [215, с. 124].

Разом з тим, глибоко вивчаючи особистість вихованця, вихователі Полтавської військової гімназії не допускали фамільярності, що означала втрату всякого впливу. “Вихователь і вчитель, – роз’яснював Сіماشко, – ніколи не повинні шукати популярності серед вихованців; добросовісне

виконання їх обов'язку і безпристрасність, рано чи пізно, будуть оцінені вихованцями. Найкращим мірилом діяльності вихователя є повага його вихованців, через певний час їх виходу у світ” [215, с. 125]. Вихователі двох старших вікових груп повинні, як висловився генерал-ад'ютант П. Ванновський, “досягнути гармонію між розумінням та поведінкою їх вихованців” [215, с. 125]. У молодших вікових групах завдання вихователів визначалося трохи інакше: діяти більше авторитетом, прикладом, брати якомога більше участі в розвитку дітей, оскільки це один із найбільш дієвих засобів для набуття впливу над ними. “Виявлення довіри дітям, – вказував Сіماشко, – може підняти їх морально, збудити в них бажання підтримати цю довіру і привчити їх ставитися з повагою до дій вихованців і розпоряджень начальства” [215, с. 126].

У Полтавській військовій гімназії прагнули, щоб вихованець не приховував від свого вихователя негативних вчинків. Якщо він отримував зауваження від директора чи когось іншого, в самій гімназії чи поза нею, то був зобов'язаний негайно повідомити про це своєму вихователю. Однак цього гімназія досягнула не скоро. Тривалий час серед вихованців панувало помилкове розуміння товариськості, яке полягало у невидачі товаришів і приховуванні їх провини. Тому для розвитку товариськості було прийнято рішення ділити вихованців на групи, рівні за навчальними здібностями, і щомісячно оголошувати в наказі, яка група краща у поведінці і навчанні. Це зобов'язувало тих, хто навчався краще, допомагати відстаючим і стримувати товаришів від здійснення негативних вчинків.

У цій же військовій гімназії відмовилися від такої кари, як покарання всього класу чи відділення, що часто практикувалося раніше. “Покарання відділення можуть бути використано у випадку постійного заперечення своєї провини і то навряд чи це є найкращим засобом для досягнення мети, – наголошував директор у своєму звіті за 1865 р. – Вихованець не зізнається, і щоб змусити його до цього, використовують стягнення його товаришів. Постійна і дружна робота вихователя зі своїми вихованцями з метою

підпорядкувати волю останніх волі вихователя не завжди може дати швидкий позитивний результат” [215, с. 127].

Вихователі чимало досягали своїм впливом та постійними бесідами. При цьому їм рекомендувалося не погрожувати кадетам покараннями після перших, зовнішніх вражень, а тим більше приймати рішення, що принижують гідність вихованців. Виходячи з цього, багато покарань, які раніше практикувалися, були відмінені. Серед них: звичай ставити в класі на вугілля чи біля стіни, що і привчає вихованців бути байдужими до покарання. Обмежені були покарання давати кадетам лише хліб і воду, які впливали шкідливо на здоров'я і якщо допускалися, то для дітей, не молодших чотирнадцяти років. Від вихователів вимагалось, окрім чергування через три дні на четвертий, коли вони без вихідних проводили добу серед вихованців, щоденно присвячувати своєму відділенню не менше 6 годин часу. Вихователь повинен постійно прищеплювати своїм вихованцям правила обов'язку, честі, привчати їх виконувати всі вимоги не через страх перед покаранням, а з усвідомлення розумності всяких вимог. З метою виховання у кадетів почуття акуратності вони повинні були під час отримання підручника обов'язково занести у спеціальний реєстр усі виявлені в ньому пошкодження. Для посилення контролю за збереженням підручників директор щорічно проводив їх огляд.

Вагомим чинником покращення виховної діяльності Полтавської військової гімназії стали накази директора. Серед кадетів, особливо в перші роки директорування Сіماشка, звичайним явищем були бійки, інколи масові. Пояснивши, що кулак і прояв грубої сили не можуть бути притаманні вихованим і освіченим людям, директор в одному зі своїх наказів підкреслює: “Чи думали ті, хто визнає право кулака, що вони роблять, коли вирішили вдарити свого товариша. Чи розуміли вони, що цим наносять образу товаришеві. Звичайно, якщо ображені самі виховані на кулаках, то вони цього не розуміють, але якщо в них не розвинуте самолюбство, якщо вони не позбавлені людської гідності, то такі вихованці ніколи не зроблять

товаришеві те, що вони вважають для себе образою. У військових честь офіцера стоїть високо: ви всі, панове, готуетесь стати офіцерами, але хіба так виховуються в людині правила порядності і честі!... Скажу вам, що вихованець, який ображає товариша, ображає в той же час все відділення і всі вікові групи, тому що не поважає своїх товаришів” [215, с. 116-117]. На одному із засідань педагогічного комітету вирішили оголосити в гімназійному наказі по гімназії про найбільші проступки вихованців, а також і про заходи покарання. Таке рішення визнав доцільним П. Ванновський, зауваживши, що вихованці бояться цих наказів гірше арешту [215, с. 115].

У наказах по цій військовій гімназії часто трапляються роз’яснення необхідності дотримання дисципліни, віддання честі, дотримання форми в одязі, поважного ставлення до старших. Вихователі прагнули розвинути в дітях моральні якості, які мають загальнолюдське значення. Так різкі заяви вихованців у їдальні щодо якості їжі змусили вихователів до необхідності знайомити їх з господарською діяльністю гімназії, цінами на продукти. Оголошення подяки вихованцям визнавалося не педагогічним, виходячи з того положення, що обов’язок кожного з них – вести себе належним чином і добре вчитися. Накази директора зачитувалися перед ранковою молитвою в кожній віковій групі. Роз’яснюючи певні положення вихованцям, директор дуже тонко натякав на необхідності дотримання певних правил і вихователям. При поясненні необхідності дотримання правил військової дисципліни ми знаходимо в наказах директора настанови і для службовців: не допускати, щоб вихователі навмисно не відповідали на віддану їм честь вихованців. Однак, якщо навіть вихователь і не віддав честь кадету, той не має права ображатися чи виражати своє невдоволення, тому йому було заборонено обговорювати вчинки старших.

Проаналізувавши накази, видані Сіماشко, П. Ванновський зауважує в одному зі своїх відгуків: “Прочитавши накази за три роки і записки за 1865-1871 рр., я побачив, що в основу системи покладено турботу про розвиток в дітях моральних рис, які мають загальнолюдське значення, а потім вже про

укорінення в них звичок і про спрямування їх характеру в напрямку, необхідному для військової спеціальності, широким розвитком правильного поняття про честь, товариську, обов'язок і про ставлення до порядків і влади, встановлених законом” [215, с. 118].

У вихователів було досить складне завдання – слідкувати за приготуванням уроків своїми вихованцями. Слід було залучати їх до самостійної праці і поваги до навчання, як кінцевої мети всіх навчальних закладів. Вихователі старших класів мали привчити вихованців самостійно готувати уроки, а в молодших класах – перевіряти виконання домашніх завдань, а головне, привчити взятися до справи. Контроль за заняттями був досить суворий. Після закінчення вечірніх занять вихователь передавав черговому вихователю список учнів, які погано вчилися, для перевірки їх роботи.

Щодня проводилася ранкова нарада в директора, в якій брали участь інспектор класів, черговий вихователь, лікар і члени адміністрації: економ, завідувач майном. Важливість цих ранкових доповідей була визнана генерал-ад'ютантом П. Ванновським: “Запровадження їх дає можливість директору глибше вникнути в діяльність вихователів і сприяти єдності їх поглядів” [215, с. 112]. Результати цих засідань у формі резолюцій директора вносилися в журнали чергувань і повідомлялися іншим вихователям. Знання цих резолюцій було обов'язковим, про що інколи робилося нагадування. Важливо, що ці засідання відвідували молоді люди – кандидати на виховні посади, для яких вони служили школою, де знайомилися з життям закладів, їх вимогами і порядками.

Звичайно, у такій складній справі, як виховання, траплялися помилки. Один із вихователів Полтавської гімназії з метою викорінення помилкового розуміння кадетами поняття товарищескості влаштував самосуд. Спочатку він відбувався під керівництвом самого вихователя, а потім вихователь надав право самим вихованцям розбирати провини своїх товаришів. У відділенні була заведена особлива книга, в яку кожен, хто отримав зауваження чи

здійснив провину, записував свої пояснення. Без сумніву, таке виховання не приносило ніякої користі, а лише шкодило.

Тих, хто вступав на посаду виконуючого обов'язки вихователя, директор залучав до читання педагогічних творів і написання рефератів. Так одному з них було доручено викласти свою думку щодо використання творів Бенеке, надрукованих у "Педагогическом сборнике". Іншому пропонувалося написати реферат з деяких творів, які вказав викладач Істомін (магістр Київської академії, талановитий викладач філософії Полтавської гімназії, який багато років викладав словесність).

Серед вихователів вирізнявся капітан Гроффе, який користувався великим авторитетом серед юнаків. У звіті директора Полтавської військової гімназії за 1877 р. він отримав високу оцінку керівництва гімназії: "Будучи стараним на службі, він завдяки гуманному ставленню до вихованців і при серйозних до них вимогах, умів стримувати і виховувати дитячі характери, надавав їм значну допомогу в навчанні" [160, с. 139]. Вихователь Детандер, отримавши в гімназії складне у виховному плані відділення, зумів підтягнути його до загального рівня. Цього він досягав добросовісним виконанням обов'язків, стійкістю характеру, дотримуючись принципів, прийнятих у гімназії. У 70-ті роки XIX ст. у Полтаві працював талановитий вихователь П. Порай-Кошиць. Потім він продовжив свою кар'єру як інспектор кадетських корпусів, отримав звання генерал-майора. Під псевдонімом "Райко" писав статті на педагогічні теми у журналах "Разведчик" і "Русский инвалид" [231, с. 141]. Високу характеристику викладацькому персоналу Полтавської військової гімназії дав П. Ванновський: "Вихователі всі хороші, тому що ставляться з любов'ю і старанністю, пройняті єдністю думок щодо виховання і всі мають належну теоретичну педагогічну підготовку" [160, с. 141].

Цілеспрямовану роботу з покращення рівня вихованості кадетів Київської військової гімназії проводив її директор П. М. Юшенов. Ефективною формою діяльності цього закладу стали засідання часткових підкомітетів за участю директора військової гімназії, інспекторів класів та вихователів.

Власним прикладом Павло Миколайович показував, як знайти індивідуальний підхід до кожного вихованця. Не жалкуючи власного часу та сил, він постійно спілкувався з вихованцями не лише під час занять, й відвідував їх казарми, міг годинами просидіти біля хворого вихованця, піднімаючи його настрій.

Завдяки цілеспрямованій діяльності педколективів військових гімназій вдалося зменшити вплив багатьох негативних явищ у кадетському середовищі, однак викоренити їх повністю не вдалося. У рішенні часткового підкомітету Київської військової гімназії в лютому 1872 р. вказувалося, що серед кадетів “крім бійок, чисельність яких не зменшується, має місце значна кількість сварок, при яких старші за віком вихованці нападають на молодших, більш слабких, завдаючи останнім тілесні пошкодження” [32, арк. 58].

При Олександрі III у відроджених кадетських корпусах знову повертаються до практики залучення до проведення виховної роботи лише кадрових офіцерів. Були закриті педагогічні курси, що фактично призвело до припинення підготовки вихователів кадетських корпусів. Внаслідок цього знизився методичний рівень виховательського корпусу, а це негативно відобразилося на рівні виховної роботи. У корпусах реанімували майже всі кадетські традиції, в тому числі й негативні. У журналі Сумського кадетського корпусу “Кадет” самі вихованці корпусу з жалем писали про значне поширення так званого “кулачного права”: “Набагато гірше становище в інших корпусах; а в нас трапляються негативні факти, які свідчать про деякі зловживання фізичною силою” [88, с. 46].

Загострення проблем виховної роботи кадетських корпусів наприкінці XIX – на початку XX ст. примусило Головне управління навчально-військових закладів шукати шляхи для підвищення фахового рівня складу вихователів. 1901 р. створили однорічні курси для підготовки офіцерів-вихователів, а через два роки відновили підготовчі дворічні курси для вихователів корпусів, які мали вищу освіту. Всі ці заходи закономірно сприяли серйозному покращенню становища в кадетських корпусах. Так у

1888–1889 н.р. у Київському кадетському корпусі, за нашими підрахунками, серед вихователів п'ять осіб закінчило Миколаївське військово інженерне училище, шість осіб – Олександрівське військово училище, двоє – Миколаївську інженерну академію, по одному – Михайлівську артилерійську академію, військово юридичну академію, військово-топографічне училище [25, арк. 32-39]. Однак, проблема підбору якісного рівня вихователів так і залишилася повністю невирішеною до кінця існування кадетських корпусів.

Недоліки у виховній роботі були викликані й іншими обставинами, зокрема недостатньою розробкою багатьох питань виховання. Дидактика знаходилася у більш вигідному становищі, оскільки увага більшості педагогів Росії та Заходу зверталася на теорію і практику навчання, тоді як у питаннях виховання справа обмежувалася визначенням загальних завдань і висування загальних принципів. До того ж батьки більшості кадетів мало цікавилися дітьми. Взагалі проблема байдужого ставлення батьків до навчально-виховного процесу в кадетських корпусах була характерна для всіх етапів роботи цих військово-навчальних закладів. Переклавши справу навчання і виховання на ці заклади, батьки, у кращому випадку, цікавилися здоров'ям юнаків, або втручалися у їх виховання тоді, як знаходили у поведінці своїх дітей вагомі недоліки.

“Слід сказати правду, – писали у звіті вихователі Київської військової гімназії, – що батьки байдужі до морального стану своїх дітей, більше того, часто самі сприяють неслухняності дітей”. Матеріальне забезпечення переважної більшості з вихованців позбавляє їх “дуже важливого чинника до діяльності. Більша частина таких вихованців у 16, 17 і навіть у 18 років не розуміє, що в суспільному житті без освіти не можна прожити. А вони так звикли до тієї ситуації, в якій перебувають, і їм незрозуміла навіть можливість змін їх становища на значно гірше; дуже багато з них не можуть перенестись за стіни закладу і подивитися на своє можливе майбутнє. Є вихованці, які вчаться добре не від усвідомлення необхідності та користі навчання, а просто побоюючись переживань батьків, а інколи від нудьги.

Слід сказати і про те, що вихователі наші дуже мало читають, так що вони позбавлені можливості з книги ближче ознайомитися з життям, яке часто позитивно впливає на розвиток вихованців відкритих навчальних закладів” [105, с. 132].

Станова замкнутість у житті вихователів кадетських корпусів, соціальна обмеженість виховних завдань, повний відрив від сім’ї, нестача підготовлених кадрів вихователів і слабка розробка теоретичних основ виховання – все це негативно відображалось на роботі кадетських корпусів.

Проте і в цих умовах педколективи наполегливо шукали нові форми і методи покращення виховної роботи. Керівництво Одеського кадетського корпусу розробило своєрідну пам’ятку для вихователів закладу щодо їх взаємовідносин з кадетами. Вона орієнтувала на те, що в цій важливій справі дуже важливими повинні бути такі якості:

– доброзичливість. Не та доброзичливість, яка переходить у вседозволеність, а та, за якої вихованець швидше відчуває, ніж розуміє, зацікавленість вихователя у своїх розумових і моральних успіхах, у своєму фізичному розвитку. Якщо вихованці відчувають таку доброзичливість, то строгість, яка випливає з неї, не буде стіною між вихователем і вихованцями, стіною ж, порушуючи єднання, буде вседозволеність як недостатність доброзичливості;

– щирість. Вихователь не повинен обурюватися на вихованців за те, за що він у дійсності не обурюється, проповідувати те, у що сам не вірить, переконувати в тому, в чому сам не переконаний;

– визнання вихователем перед вихованцями своїх педагогічних помилок. Деякі, особливо молоді, вихователі вважають, що відстоюючи свою непогрішність у педагогічній галузі, вони тим самим збільшують свій авторитет, у дійсності ж, визнаючи перед вихованцями свою помилку в тій чи іншій справі, вихователь відразу ж створює відповідний тон щирих відносин, свідомого розгляду вихованцями їх проступків, без чого авторитет вихователя незначний;

– серйозність. Якими дрібними не здавалися б вихователю інтереси його вихованців, наскільки простими не уявлялися йому їх справи – він завжди повинен ставитися до них серйозно, не перетворювати на жарт і не ігнорувати те, що за його особисті почуття і думку є дрібницею;

– довіра в прагненні вихованців наслідувати добрі вказівки вихователя, довіра до їх обіцянок, до сказаних ними слів, до доброго спрямування як результат попередніх довір. Ті випадки, коли довіра не виправдана, будуть не такими частими, а зловживання довірою – ще рідшим. У вихователя, який приймає недовіру як систему, більше зла у відділеннях, ніж у того, у якого вихованці зловживають довірою;

– обережність при визначенні моральної особистості вихованця, особливо в гірший бік. Вихователь повинен твердо знати: чи є той чи інший вчинок результатом випадковості, яка характерна для вольової діяльності кожної людини, чи результатом основних рис характеру кадета. В останньому випадку виховна діяльність матиме благотворний вплив тоді, коли цю рису можна буде змінити у кращий бік. Якщо ж вихователь матиме незмінну думку про негативні риси своїх вихованців і буде вихованцеві про це постійно нагадувати, то він може переконати, що ті не можуть позбавитися цих недоліків [262, с. 103-104].

Отже, важливим педагогічним явищем була створена у кадетських корпусах система корпоративного виховання. В її основі була опора на колективне виховання, тобто виховання у колективі й через колектив. Саме завдяки системі колективного виховання в кадетів формувалися базові моральні поняття – честь, обов'язок, товарицькість, дружба.

Однак політика Головного управління військово-навчальних закладів, спрямована на формування штату вихователів в основному з числа кадрових офіцерів, мала як позитивні, так і негативні наслідки. З одного боку, вони прагнули принести в кадетські корпуси дух військової звитяги. Але з другого боку, ці люди не володіли методикою педагогічної роботи і були прихильниками паличної дисципліни. Це призводило до формування в

середовищі кадетів негативного ставлення до вихователів. У цих умовах почуття товариськості кадетів будувалося на неправдивих основах. Зазвичай вони прагнули приховати проступки своїх товаришів особливо від дорослих, не видавали винуватців, будь-якою ціною рятуючи їх від покарання. Деякі вихованці свідомо здійснювали проступки, щоб отримати покарання і тим самим виділитися із загальної маси, тому що та повага, якою їх оточували товариші перекривала біль покарання. Тобто, в крайніх, негативних своїх проявах корпоративізм призводив до відособленості, індивідуального і групового егоїзму, загострення протиріч, конфліктів як усередині однієї, так і між соціальними групами.

Прагнення керівництва військово-навчальних закладів та педколективів кадетських корпусів добитися позитивних змін у виховному процесі, особливо в 60–70-ті роки XIX ст., лише частково покращило стан вихованості кадетів, однак не дозволило викоренити прояви негативної поведінки у кадетському середовищі.

4.2. Зміст духовно-морального виховання

Винятково важливе значення у кадетських корпусах приділялося духовно-моральному вихованню майбутніх офіцерів. Історико-педагогічний аналіз процесу освіти в дореволюційних військово-навчальних закладах цього типу показує, що під духовно-моральним вихованням розумілася діяльність, спрямована на формування внутрішнього світу кадетів, яка забезпечувала їх гармонію у ставленні до Бога, світу природи і людей з метою виховання у кадетів якостей патріотів та захисників Батьківщини.

Ще в 30-ті роки XIX ст. у Зводі законів Російської імперії були визначені такі соціально-педагогічні цінності кадетського корпусу: “Надання юному російському дворянству належного виховання, щоб вкоренивши у вихованцях правила благочестя і чистої моральності і навчивши їх всьому, що необхідно знати у визначеному їм військовому званні, зробити їх здатними з користю і честю служити государю” [189, с. 53].

В основу прийнятого в 1830 р. “Статуту військово-навчальних закладів 2-го класу” покладено вказівку царя Миколи I, який наголошував: “Вихованець кадетського корпусу повинен стати християнином, вірнопідданим, добрим сином, надійним товаришем, скромним і освіченим юнаком, терплячим і спритним офіцером”. Цільове призначення виховання кадетів викладено у “Настанові для освіти вихованців військово-навчальних закладів”, затвердженій імператором 24 грудня 1848 р. У цьому документі вказувалося:

1. Мета виховання кадета... визначена ясно, зрозуміло у вищому ступені релігійно-моральна і патріотична.

2. Викладання основ наук, що відповідають військовому призначенню вихованців, вказано як мету, інших предметів – як необхідний засіб.

3. Військово-навчальним закладам поставлено в обов’язок готувати не вчених або цивільних чиновників, а чесного й освіченого члена сімейства і держави, вірного підданого та офіцера, який оволодіває свідомо прямими обов’язками майбутнього свого призначення.

4. Основа всього виховання і навчання побудована на розвитку моральності та розуму, а не однієї пам’яті.

5. Усе викладання пройняте любов’ю до віри, царя, Росії, закону і обов’язку.

6. Усі науки звільняються від схоластики, від утопічних гіпотез і непотрібних знань, які завдають шкоди здібним учням та напрямку їх виховання.

7. Навчання, яке базується на сучасному рівні кожної науки, максимально спрощується і вкладається вільно в рамки кадетського корпусу [232, с 34].

У затвердженій Військовим міністром 1886 р. “Інструкції з виховної частини для кадетських корпусів” відповідно до “Положення про кадетські корпуси” були розроблені основні правила морального виховання, в яких підкреслювалося, що “загальна мета морального виховання полягає у якомога повному розвитку духовних сил вихованця, в моральній освіті його

уявлень і понять, у пробудженні і закріпленні в ньому почуттів честі, добра і правди, у належному виробленні його характеру та в узгодженні всіх його прагнень і дій з моральною нормою” [278]. Зміст морального виховання визначався в першу чергу інтересами російського самодержавства. В “Інструкції” наголошувалося, що виховання у російському навчальному закладі суворо узгоджене з загальними началами російського державного устрою, повинне поступово готувати юнаків до майбутньої їх служби цареві і Вітчизні – шляхом повідомлення кожному вихованцю тих вірних понять і прагнень, які служать міцною основою почуття відданості обов’язку, свідомої послухності владі і закону, й взагалі всіх особистих, сімейних і громадських добродієностей.

Разом із тим, сукупність виховних впливів військово-навчальних закладів мала готувати кожного вихованця до майбутнього трудового життя, суворо поміркованого і пов’язаного з нестатками, і до обов’язкового виконання вимог військової дисципліни, привчаючи його ставитися з повною повагою і живим співчуттям до високого обов’язку і звання воїна. Російський військово-навчальний заклад повинен бути надійним і гідним джерелом поповнення рядів армії, воїни якої покликані були “битися за державу, царю вручену, за Вітчизну, за православну віру і церкву” [278].

Важливим засобом духовно-морального виховання кадетів було саме середовище їх перебування. В тій же “Інструкції” вказувалося, що для успіху виховання дітей і юнаків у закритому навчальному закладі необхідно, щоб все оточуюче їх середовище благотворно впливало на кожного із вихованців, сприяючи розвитку в ньому позитивних і обмежуючи негативні нахили [278].

Будівлі кадетських корпусів на території України споруджувалися відомими архітекторами і були гордістю цих міст. З одного боку, ці споруди відрізнялися суворістю форм і змісту, військовою простотою звичаїв. З іншого боку, на території кадетських корпусів була створена така атмосфера, яка сприяла пробудженню у вихованців з перших кроків їх перебування тут любові до Батьківщини, викликала позитивні емоційні переживання. Цьому

сприяли розміщені в приміщеннях копії картин видатних російських художників, знаменитих архітектурних і історичних пам'ятників, портрети видатних вітчизняних письменників, поетів, композиторів, вчених, полководців. До того ж, у різних видних місцях розміщувалися реліквії, що пробуджували глибокі й сильні почуття гордості за героїчне минуле їх предків. До їх числа відносилися прапори, штандарти, мармурові дошки кращих вихованців корпусів, які стали георгіївськими кавалерами чи загинули на війнах, корпусні музеї тощо. Все це допомагало виховувати у кадетів почуття любові до рідного міста, свого корпусу.

Кадети вшановували пам'ять вихованців, які загинули під час воєнних дій. Так у Київському корпусі прізвища цих кадетів були викарбувані в збірній залі й корпусній церкві. У цьому мартиролозі значилися: штаб-капітан В. Дешин, підполковники К. Мунтянов і О. Святополк-Мирський, генерал-лейтенант, наказний отаман війська Донського О. Самсонов та інші [160, с. 139, 140].

1903 р. з ініціативи Головного начальника військово-навчальних закладів у кадетських корпусах почали створювати музеї, щоб зберегти й плекати їхні найкращі традиції. У зв'язку з цим дирекція Київського корпусу звернулася до колишніх вихованців і службовців з проханням надіслати документи про службу й життя, участь у війнах, відзнаки, друковані праці, альбоми з фотографіями, музичні твори, рукописні спомини, відомості про померлих товаришів і наставників. У зверненні йшлося й про передачу до майбутньої музейної експозиції предметів озброєння і спорядження [160, с. 143-145]. Після значної підготовчої праці музей у Київському корпусі відкрили 6 червня 1905 р. [173, с. 17].

Велику роль у формуванні високих моральних якостей вихованців мали як загальнодержавні, так і місцеві свята – ювілеї кадетських корпусів, традиції вручення корпусам прапора та інші. Так на початку квітня 1858 р. Київський кадетський корпус отримав власний прапор. Процедура його отримання була досить урочистою. Згідно з положенням закріплення прапора на держальні

виконали на квартирі директора корпусу в присутності військового генерал-губернатора генерал-ад'ютанта князя І. Васильчикова, першого київського коменданта генерал-лейтенанта Цебрикова, цивільного губернатора генерал-лейтенанта М. Гессена, всіх головних генералів, які перебували тоді в Києві, прибулого з цієї нагоди генерал-майора імператорського почту О. Карцева, офіцерів корпусу та вихованців, виділених по троє від кожної роти [18, арк. 6].

17 квітня 1858 р. у корпусній православній церкві відправлено урочисту службу, яку правив екзарх Грузії преосвященний Євсей у спільній службі з вищим київським духовенством. Після служби пролунав 101 постріл із гармат, привезених заздалегідь на навчальний плац корпусу. Кадети в бойовій амуніції були вишикувані розгорнутим фронтом для освячення прапора на плацу. Корпусний священик Колосов прочитав голосно присягу, яку за ним повторили всі кадети. Батальйон пройшов повз прапор церемоніальним маршем. Потім прапор з почестями віднесли на квартиру директора корпусу [16, арк. 7].

Особливо урочисто відзначалися ювілеї заснування навчальних закладів. У грудні 1901 р., у зв'язку із 50-річчям заснування Київського кадетського корпусу, відбувся церемоніальний марш колишніх вихованців закладу. Вихованець одного з перших випусків генерал-лейтенант Шпіцберг пройшов на чолі колони з корпусним прапором. Колишні випускники кадетського корпусу передали у фонд закладу 300 крб для преміювання щорічно найкращих кадетів. Київський драматичний театр подарував вихованцям корпусу виставу "Ревізор" за участю кращих акторів [100, с. 35, 36, 39].

1913 р. з нагоди 62 річниці Київський корпус прикрасили портретами героїв Вітчизняної війни 1812 р., а в церковному коридорі розвішали портрети царів і цариць дому Романових, які намалювали самі кадети під керівництвом викладача. У Полтавському кадетському корпусі 28 червня 1909 р. відбулися урочистості з нагоди 200-ліття Полтавської битви. У дні ювілею біля входу в першу роту на стіні помістили дошку зі словами наказу

Петра I перед Полтавською битвою. Тут же по обидва боки вхідних дверей вміщено чотири мармурові дошки з прізвищами вихованців, які закінчили на “відмінно” кадетський корпус і військові училища [231, с. 112].

На все життя у кадетів залишилися спогади про зустрічі з випускниками, які стали георгіївськими кавалерами, заслуженими ветеранами армії. Вихованець Полтавського кадетського корпусу, генерал від інфантерії І. Надаров (випуск 1867 р.), виступаючи 6 грудня 1906 р. на урочистому зібранні з нагоди зустрічі з випускниками попередніх років, сказав: “Панове, я вступив до цього рідного для мене і для вас корпусу таким же маленьким хлопчиком, як і ви. Закінчив корпус, став офіцером і ніколи не мав ніякої протекції. Як бачите, я дослужився до великих чинів, отримав чимало нагород, і все це лише завдяки тому, чому навчив мене рідний корпус. Бути точним, бути твердим душею і не вимагати над собою палиці. Робіть те ж саме і ви, коли вийдете на службу, будьте міцними духом і тоді ви будете справжніми синами Батьківщини” [231, с. 67].

Фельдфебель того ж корпусу Яковлев, висловлюючи думки кадетів, звернувся до тих, хто зібрався? з такими словами: “Дитинство і юність – найкраща пора в житті людини. Ми, кадети, цю кращу частину свого життя проводимо в корпусі, тому всі наші спогади про рідний корпус будуть викликати в нашій душі все наймиліше, все найприємніше і дороге. Корпус виховує в нас воїна, майбутнього слугу царя і Батьківщини. Яких слуг він може виховати, ми бачимо в особі цих гідних представників – попередніх вихованців, присутніх тут, нині вже заслужених генералів. І всі ми надіємось досягнути того ж” [231, с. 84].

У вихованні кадетів важливе місце належало дальнім військовим походам, екскурсіям по місцях бойової слави російської армії. Велика робота в цьому напрямку проводилася в Одеському кадетському корпусі. Тут в практику введено військові походи, закордонні екскурсії за участю кадетів. Під час їх проведення вихованців корпусу прагнули ознайомити не тільки з чисто військовою стороною цих заходів, але й ввести в щоденний побут солдатів і

матросів, близьке знайомство з якими було необхідне для кожного майбутнього офіцера. Влітку 1908 р. група кадетів першої роти здійснила поїздку до Полтави у зв'язку із 200-літтям Полтавської битви, а ті, хто залишився на літо в корпусі, відвідали військові табори 11-го та 12-го саперних батальйонів у районі станції Роздільна. Кадетів ознайомили з багатьма видами фортифікаційних споруд і саперної служби, телефонно-телеграфною справою, сигналізацією, підривною справою.

Після закінчення 1910-1911 н. р. одеські кадети здійснили екскурсію до Очакова. Вони оглянули стару фортецю, Кінбурнську косу, де О. Суворов розгромив переважаючі сили турків, морську батарею. Наступного літа група кадетів відвідала з екскурсією Швейцарію, де вихованці 7-го класу пройшли шляхом О. В. Суворова через Сен-Готарг, Чортів міст, перевали Кінціг і Прагель, поклали квіти до пам'ятника російських воїнів, які загинули під час походу.

Як відомо, у 1912 р. відбувалася 1-ша Балканська війна між Туреччиною з одного боку та балканськими слов'янами – Сербією, Болгарією, Чорногорією та Грецією з іншого. Війна для слов'янських країн виявилася переможною. Військово-політична ситуація відкривала для Російської імперії вигідну можливість втрутитися у воєнні дії на боці Балканських країн. Війська Одеського військового округу, який включав у себе 7-й та 8-й армійські корпуси, розташовані у басейні Чорного моря, були частково мобілізовані. У російських військових частинах розпочалася підготовка до десантної операції у тісному контакті з Чорноморським флотом. Дізнавшись про це, вихованці Одеського кадетського корпусу почали масово звертатися до його директора з проханням направити їх в район воєнних дій. Дехто з них вдався навіть до спроб втечі на фронт. Керівництво кадетського корпусу різко засудило ці необдумані дії своїх вихованців [279].

Разом із тим, щоб підтримати патріотичні почуття кадетів, директор Одеського кадетського корпусу вирішив ознайомити своїх вихованців з районом можливих військових дій. Після узгодження зі штабом командувача

Чорноморським флотом кадетську роту посадили на спеціальний мінний крейсер і відправили до Севастополя. Вони спостерігали усі перебудови флоту, артилерійську та мінну стрільби. Пізніше на шлюпках кадетів висадили біля міста Балаклава, звідки вони походом пройшли до Севастополя. Потім кадети відвідали Акерман, Херсонес із його розкопками, Георгіївський монастир та обійшли усю лінію “оборони” з Малаховим курганом. Глибоке враження справила на кадетів панорама героїчної оборони Севастополя в роки Кримської війни, створена відомим російським художником-баталістом Ф. Рубо на Історичному бульварі. Ночівлю кадетам влаштували на крейсері, і на ньому ж вони повернулися до Одеси [279].

1913 р. на правому фланзі літнього табору одеських військових частин вже побудували спеціальний барак для кадетів. Вони включилися, поруч із військами, в армійське життя з усіма труднощами польової служби. За погодженням із штабом округу директор Одеського корпусу надіслав прохання до начальника 14-ї піхотної дивізії й кадетську роту посадили на потяг, привезли до м. Бендери, де стояв табір дивізії. Їх прийняло керівництво 56-го піхотного Житомирського полку, який мав найбільш облаштоване офіцерське зібрання. Кадети прибули у той час, коли жодних занять не передбачалося. Полк зустрів їх обідом, а ввечері було влаштовано бал. Велика зала офіцерського зібрання, парк з альтанкою та фонтаном, музика і щира приязнь офіцерів – усе це створило у відповідну атмосферу свята. Кадети відчували себе в армійській сім’ї, і для них стало зрозумілим, що коли за два роки після закінчення військових училищ вони приїдуть до полку офіцерами, одразу ж потраплять у рідний дім.

Наказом командира полку кадетську роту відвели у розпорядження 1-го батальйону і з ним виступили у похід. Командир дивізії вирішив зняти кадетів із походу, бо якщо вони поруч із військами братимуть участь у маневрах, це призведе до нівелювання навчальної мети. Тому він наказав кадетській роті розташуватись біля його штабу, аби у вирішальну мить зіткнення двох бригад ті були на спостережному пункті. Таким чином, кадети

були свідками повного розгортання бойових дій, діяльності штабу, методів військового управління, отримуючи пояснення від штабних офіцерів. Вони побачили розгортання ланцюгів бойових порядків, накопичення, пересування резервів тощо. Згодом, при штабі, кадети прослухали розбір маневрів, із доповідями начальників окремих частин, даних розвідки, рішень місцевих завдань тощо. До вечора повернулися у полковий табір. Наступного ранку було призначено зворотний похід, щоправда не до Одеси, а до Тирасполя, де вони мали завантажитись у вагони. Командир полку подякував кадетам за службу та висловив сподівання, що після закінчення військових училищ багато хто з них прийде на службу до 56-го Житомирського полку [207, с. 7].

Уже в перші місяці Першої світової війни у виховному процесі військово-навчальних закладів сталися значні зміни. Насамперед, відбулося переосмислення місця і ролі патріотичного та духовно-морального виховання в нових умовах. Наголос відтепер робився на посиленні морально-психологічної підготовки вихованців до перенесення труднощів воєнного часу, що у свою чергу вимагало активного залучення кадетів у дійову співучасть у подіях, які відбувалися поряд із ними.

Головною метою виховання майбутніх офіцерів з оголошенням війни стало утвердження любові до Батьківщини, поваги до її героїчного минулого. Справою честі кожного кадета була участь у наданні допомоги фронту, в турботах про поранених. Кадети Київського та Полтавського корпусів прийняли рішення взяти у свої сім'ї на лікування поранених офіцерів – колишніх вихованців свого навчального корпусу. Характерною особливістю організації процесу патріотичного виховання в кадетських корпусах у воєнний час було прагнення педагогічних колективів викликати у вихованців глибокі моральні почуття (милосердя, повагу до солдата), створити умови для здійснення морального вчинку, без якого неможливий ніякий патріотизм [111, с. 18].

Основою духовно-морального виховання кадетів мало стати християнство. В “Інструкції з виховної частини для кадетських корпусів”

вказувалося, що “все, чим людина живе, виражено в Божественному вченні. І вихователеві залишається тільки в основу всього закласти вічні істини християнства, яке дає життя і вказує вищу мету істинному вихованню” [278]. Служіння цареві й Вітчизні на засадах християнської моралі проголошувалося стрижнем морального виховання. Результатом його мала стати підготовка до життя “суворо поміркованого, пов’язаного з труднощами”, яке, однак, повинно було “співвідноситися з високою повагою і живим співчуттям до високого покликання й звання воїна” [278].

Релігійно-моральне виховання в корпусах здійснювалося в першу чергу на заняттях з Закону Божого, під час богослужінь у храмах, читання молитов, бесід священиків, вивчення релігійної літератури, дотримання конфесійних обрядів, звичаїв, традицій тощо. Під час цих заходів вихованцям прищеплювалися високі моральні якості: відданість престолу, любов до Батьківщини, вірність присязі і військовому обов’язку аж до готовності віддати своє життя за Вітчизну.

Звичайно, стан релігійно-морального виховання багато в чому залежав від авторитету кадетських священиків. У Полтавському кадетському корпусі капеланами служили відомі діячі Російської Православної церкви Ювеналій, Григорій, Димитрій, Катранов. Ювеналій (Г. Карюков) після успішного викладання Закону Божого у цьому корпусі закінчив Київську духовну академію й був призначений єпископом Архангельським і Холмогорським. На всіх етапах його навчально-ієрархічного служіння, як відзначалося керівництвом церкви, єпископ Ювеналій вирізнявся чесним і старанним виконанням своїх обов’язків [273].

Викладач Закону Божого Григорій (Г. Лісовський) був відомим громадським діячем, багато потрудився на благо Полтавської єпархії. Окрім посади доглядача виконував багато різних обов’язків з економічних і навчальних справ [273]. А. Димитрій (М. Вознесенський) до його призначення законовчителем Полтавського кадетського корпусу працював у

Курській духовній семінарії. Перебуваючи в Полтаві, видавав журнал “Вера и жизнь”. Пізніше йому було присвоєно сан архієпископа [274].

Значну роль у виховному процесі у Полтавській гімназії відігравав протоієрей Катранов. У програму виховання, починаючи з 1866-1867 н. р., введено спеціальні бесіди, які проводилися за рахунок недільних годин по Закону Божому. Ці бесіди були різноманітними. Найчастіше на них роз’яснювалися прочитані в класі розділи з Євангелія, а також Апостольські послання. У своєму звіті П. Ванновський зауважив, що в Полтавському корпусі звертається постійна увага на вкорінення і розвиток релігійних почуттів і на засвоєння істин християнської віри [190, с. 134].

У Сумському кадетському корпусі великою повагою користувався священник Василь Виноградов (отець Василій). Якщо вихователь прагнув вплинути на душу кадета, то направляв його на розмову з отцем Василієм. На загальних засіданнях педагогічного комітету, коли вирішувалася доля якогось вихованця, який погано навчався чи вирізнявся поганою поведінкою, священник, маючи чималий авторитет, часто переконував не звільняти такого кадета з корпусу. Під час перерв між уроками, коли кожен викладач мав право відпочити в учительській, отець Василій завжди знаходився серед кадетів, які бажали з ним поговорити. Про його незвичайну чуйність свідчить наступний факт. З корпусу був відрахований кадет, який два роки сидів в одному класі. Хлопчика відправили додому, але мати не мала засобів для утримання дитини. І ось одного разу на квартирі, де жив отець Василій, пролунав дзвінок – на порозі стояв заплаканий кадет. Він розповів священнику свою історію. Василій, користуючись тим, що він не був з поважних причин присутнім на педагогічному комітеті, де вирішувалася доля хлопчика, умовив директора корпусу подати прохання до Головного управління військово-навчальних закладів, щоб цього вихованця залишили в корпусі. Доля хлопчика була вирішена позитивно, він продовжив навчання у закладі і успішно його закінчив. До того ж викладач Закону Божого отець Василій вмів терпляче вислухати всіх “єретиків” серед своїх вихованців і неодмінно

доводив їх неправоту завдяки своєму високому рівню культури. Особливо запам'ятали кадети його слова: “Ось дехто з вас вважає, що Бога немає і ви не вірите в нього. Почекайте, не дай Боже, засвистить перша куля чи станеться біда – тоді звернетесь до нього і повірите”. На уроці Закону божого він пос-тійно повторював: “Блаженний той, хто пролив кров за своїх друзів” [284].

В Одеському кадетському корпусі у 1902 р. настоятелем храму був призначений законовчитель кадетів, духовник викладацького складу протоієрей отець Сергій Петровський – людина всебічно розвинута. Його лекції на історичні теми сприймали з великим інтересом не лише у стінах корпусу, й в університетських аудиторіях [212, с. 237].

Однак були й протилежні ситуації, коли священники не користувалися авторитетом і повагою серед вихованців. За спогадами В. Іконникова, викладач Закону Божого Київського кадетського корпусу П. Карізан “міг би викладати цей предмет не турецькою мовою, як він викладав, а російською. Начальство наше так індіферентно ставилося до церковних відмінностей, що на екзаменах православних направляли до ксьондза, а католиків до Колосова, і католики віддавали перевагу йти до останнього, оскільки він щедро ставив оцінки, а ксьондз навіть зменшував на 2 і 3 бали” [139, с. 11]. Подібна ситуація була з викладанням Закону Божого під час навчання у Київському кадетському корпусі О. Ігнатєва, який писав, що найменшою симпатією користувався священник, якого кадети, не соромлячись, називали “піп”, – бліда особистість з улесливим голосом. Його вважали в корпусі донощиком і зрадником [78, с. 53].

Керівництво кадетських корпусів на території України забезпечувало релігійні потреби вихованців різних віросповідань. У Київському кадетському корпусі поряд із Православною церквою функціонувала і Римо-католицька, а пізніше – молитовний будинок протестантів-лютеран. Схожою була ситуація і в Одеському кадетському корпусі. Один із його вихованців згадував: “Переважна більшість кадетів були православними, але була деяка

Вищим балом у першому і другому класах були 7 балів; у третьому класі – 8 балів; у четвертому класі – 9; у п'ятому – 10, у шостому – 11; у сьомому – 12 балів. Той, хто отримав 12 балів з поведінки, мав “бути пройнятий почуттям честі і обов'язку”, 11 балів давалися випускнику з чудовими якостями, але який не мав “моральної переваги над товаришами” [252, с. 17].

В “Інструкції з виховної частини для кадетських корпусів” внесли доповнення, що у “всіх поданнях на вихованця виставлений йому бал за поведінку повинен супроводжуватися коротким письмовим відгуком вихователя про моральні якості атестованого; в основу таких відгуків слід покласти детальні дані про вихованця, які містяться в його атестаційному зошиті та в періодичних відгуках вихователя. Подання окремих вихователів про збільшення чи зменшення балів кожному кадету розглядаються попередньо ротними командирами, потім обговорюються на засіданнях педагогічного комітету і затверджуються директором” [278].

Питання духовно-морального виховання регулярно розглядалися на засіданнях педагогічних і виховних комітетів кадетських корпусів. Особлива увага зверталася на попередження порушень дисципліни, а також покарання правопорушників. Найпоширенішими порушеннями були бійки, пияцтво, крадіжки, куріння. Їх учасники, як правило, каралися зниженням оцінки за поведінку, арештом або відмовою у наданні чергової відпустки. Траплялися і серйозніші порушення дисципліни. Зокрема, лікар Київського кадетського корпусу доктор медицини Базилевський у 1912 р. визнавав, що зрідка йому доводилося у кадетів старшого віку виявляти венеричні захворювання. У таких випадках хворих тимчасово, до видужання, забирали з корпусу для лікування вдома або на квартирі в місті. Після повернення такі кадети перебували під особливим контролем, лікарі їх періодично оглядали [30, арк. 125, 126].

Серйозні порушення дисципліни, як правило, закінчувалися виключенням їх ініціаторів з кадетських корпусів. Так, 18 листопада 1877 р. педагогічний комітет Київської військової гімназії розглянув питання про проступок

кадета шостого класу Хлопова, який під час бійки ударив іншого кадета ножем. Частина вихователів виступала за пом'якшення покарання винуватцю у зв'язку із тим, що його домашнім вихованням батьки не займаються. Однак переважна більшість членів педагогічного комітету висловилися за виключення Хлопова з закладу [36, арк. 174].

На засіданнях педагогічних комітетів також обговорювалися характеристики на кадетів, які писалися за результатами навчального року. Важливо, що вихователі, які їх складали, прагнули в кожній дитині віднайти позитивні зміни. Так у характеристиці на кадета Корженевського, затвердженій педкомітетом Київського кадетського корпусу 18 листопада 1894 р., вказувалося, що він став безвідмовно виконувати накази старших і проявляти ініціативу в добрих справах. Педкомітет прийняв рішення про підвищення цьому кадетові оцінки за поведінку [40, арк. 76]. На засіданні педкомітету цього ж навчального закладу від 19 січня 1895 р. у позитивний бік відмічено кадетів сьомого класу Подушкіна, Кюстера, Зільова, Катеринича, які відзначилися своїм ввічливим ставленням до оточуючих, до навчального закладу [40, арк. 111 зв.].

Керівництво Київського кадетського корпусу звертало увагу на поведінку кадетів не лише в період навчального процесу, але й під час їх перебування на канікулах. Саме в канікулярний період вихованці вчиняли найбільшу кількість серйозних правопорушень. У своєму виступі 8 лютого 1902 р. на засіданні педагогічного комітету директор корпусу вимагав від вихователів звернути особливу увагу на: те, як кадети провели свою відпустку; прояви цинізму з їх боку; щоб запобігти присвоєнню кадетами чужої власності.

Разом з тим в умовах наростання революційних виступів у країні керівник закладу націлював вихователів на необхідність постійно перевіряти, чи не приносять кадети з відпусток заборонені книги і не поширюють їх серед своїх товаришів [42, арк. 2].

Взагалі проблема ізоляції кадетів від негативного, з точки зору дирекції, впливу на них революційних ідей, особливо на початку ХХ ст., стояла досить

гостро. Однак, не зважаючи на досить жорсткі заходи адміністрації кадетських корпусів щодо проникнення “вільнодумства” в середовище їх вихованців, вони були в основному малоефективними.

Вивчення досвіду духовно-морального виховання в кадетських корпусах на території України показало, що протягом досліджуваного періоду його значення зростало. Відбувається постійне вдосконалення та пошук нових організаційних форм, засобів, методів духовно-морального виховання. Однак поряд з цим система духовно-морального виховання так і не була єдиною у всіх кадетських корпусах. Недостатня увага приділялася вдосконаленню підготовки викладацьких і виховательських кадрів з питань духовно-морального виховання. Негативне значення мало застосування жорстоких, силових, не завжди виправданих форм і засобів виховання юнаків. Наприкінці періоду, який вивчався, змінюються моральні ідеали і духовно-моральні орієнтири молоді, накопичуються духовно-моральні проблеми, вирішити які педагогічні колективи корпусів не змогли.

4.3. Основні напрямки фізичного виховання

Невід’ємною складовою виховання у кадетських корпусах вважалося фізичне загартування. Керівні документи Головного управління військово-навчальних закладів чітко визначали організацію, зміст і методику фізичного виховання кадетів. Як зазначалося у “Положенні про кадетські корпуси”, “загальна мета фізичного виховання полягає у правильному розвитку й вдосконаленні тілесного організму вихованців, у збереженні їхнього здоров’я, у необхідному пристосуванні тіла до зовнішніх впливів, у зміцненні чутливості органів зовнішніх відчуттів і зміцненні кісток, мускулів і нервів. Фізичне виховання дітей та юнаків має йти поряд з їх духовним розвитком, взаємно доповнюючи й допомагаючи один одному; при цьому вся система прийнятих закладом гігієнічних заходів, ґрунтуючись на відомостях, перевірених науковим досвідом, співвідноситься з вимогами тієї службової й

життєвської ниви, до яких готуються вихованці військово-навчальних закладів” [95, с. 12].

У “Положенні” також вказувалося, що ця мета досягається в кадетських корпусах належним устроєм всього внутрішнього їх життя і матеріального стану, турботою начальства про гігієнічно-правильне утримання кадетів, цілеспрямованим зростанням їх фізичних сил, регулярним медичним спостереженням з метою можливого попередження захворювань, і нарешті, сучасним лікуванням хворих. Для того, щоб фізичне виховання мало позитивний ефект, вихователі повинні були відгородити кожного вихованця від різного роду несприятливих впливів на їх фізичний розвиток, постійно сприяючи зміцненню корисних і викоріненню шкідливих для здоров’я задатків і нахилів [95, с. 13].

Однак розуміння важливості фізичного виховання у справі підготовки кадетів до майбутнього військового життя прийшло до керівництва військово-навчальними закладами далеко не відразу. На початку ХІХ ст. роти корпусів комплектувалися не за віком, а за зростом. Тому в них були вихованці різного віку і класів. У деяких корпусах таке комплектування рот вважали зручним, оскільки воно нібито полегшувало проведення стройових за-нять. Однак при такому порядку неможливо було нормально організувати військово-фізичне виховання, тому що діти різного віку потребували різного фізичного навантаження. У 1835 р. така система формування рот була відмінена. Відтепер до складу рот входили кадети одного віку, а отже і однакових фізичних можливостей. Це надавало викладачам фізичного виховання значно більші можливості щодо фізичного виховання кадетів [144, с. 14].

Зводячи нові корпуси Полтавського та Київського, а пізніше Одеського та Сумського кадетських корпусів, їх керівництво належним чином подбало про наявність просторих спортивних залів та належної матеріальної бази фізичного виховання. У гімнастичні зали цих військово-навчальних закладів були закуплені відповідні спортивні снаряди: вертикальні шести, стійки з

мотузками для стрибків, канати для лазіння, горизонтальні бруси, драбини, залізні кільця для кидання, крокет і кеглі.

Одним із основних елементів фізичного виховання була гімнастика, яка включала в себе чотири складових елементи: підготовчу гімнастику, гімнастику на снарядах, легку атлетику і польову гімнастику. Однак тривалий час викладання гімнастики проводилося не на належному рівні через відсутність належних теоретичних знань, особливо в галузі анатомії, фізіології та гігієни людини. Ситуація покращилася після створення військових гімназій. У другій половині 70-х років XIX ст. для підготовки вчителів гімнастики при 2-й Петербурзькій гімназії організовано особливі курси, які очолював відомий професор П.Ф. Лєсгафт. Саме він став автором програм і правил викладання гімнастики учням з 10 до 18 років [118, с. 47].

Вагомий внесок у методику викладання гімнастики та інших спортивних ігор зробив вихованець Полтавського кадетського корпусу О. Бутовський. Після закінчення цього навчального закладу в 1856 р. він продовжив навчання у Миколаївській військовій інженерній академії. Потім Бутовський знову повертається до рідного кадетського корпусу вже в якості офіцера-вихователя. Він став ініціатором проведення занять з фізкультури, читав розроблений особисто курс лекцій з теорії та методики викладання гімнастики і тілесних вправ [163, с. 137].

Наприкінці 80-х років XIX ст., працюючи генералом з особливих доручень Головного управління військово-навчальних закладів, О. Бутовський став одним із найавторитетніших у Росії спеціалістів у галузі фізичного виховання. Він всебічно розглянув системи фізичної підготовки за кордоном, методи і форми проведення занять з фізкультури, виступав за створення спеціального навчального закладу з підготовки спеціалістів для навчання гімнастики, фехтування і плавання. О. Бутовський вважав фізичне виховання органічною частиною виховання в широкому розумінні цього слова [117, с. 260-261]. За участю О. Бутовського створено багато інструкцій, положення і програми з фізичної підготовки у військових навчальних

зкладах, а також методичних вказівок для навчання загальнорозвиваючих і прикладних фізичних вправ. Саме Бутовський став одним із авторів нової інструкції з гімнастики для кадетських корпусів, затвердженої у 1891 р. Інструкція рекомендувала вчителям фізкультури поєднувати гімнастичні вправи з різноманітними іграми [26, арк. 93].

Ця неординарна особистість була добре відома не лише в Росії, й за кордоном. Під час перебування у Франції, де він вивчав підготовку гімнастів і фехтувальників, Олександр Дмитрович познайомився з П'єром де Кубертеном. Легендарний француз ініціював скликання першого складу Міжнародного олімпійського комітету (МОК). Цілком закономірно, що від Росії до складу цього комітету увійшов генерал О. Бутовський. У 1896 р. він як член МОК був присутнім на перших Олімпійських іграх в Афінах. Про першу Олімпіаду Бутовський розповів у книзі "Афіни весною 1896 року", яка була першим і єдиним російськомовним виданням, присвяченим цій видатній події в історії спорту [117, с. 260-261; 136, с. 139].

Циркулярними розписами Головного управління військово-навчальних закладів визначалося, що, крім обов'язкових уроків гімнастики, корисно назначати в кожній роті щоденні легкі нетривалі гімнастичні вправи (без снарядів), під наглядом чергових офіцерів-вихователів, вибираючи для цього вільний час вранці, до сніданку чи між класними уроками, а також після закінчення вечірніх занять. На заняттях з фехтування кадети навчалися ударам рапірою та шаблею. Загалом на гімнастику, фехтування, танці і співи в навчальному плані виділялося шість годин на тиждень. Проте пізні заняття гімнастикою, танцями та фехтуванням педагогами справедливо критикувалися, тому що таке заняття приносило мало користі втомленим за день дітям і заважало нормальному сну.

З метою демонстрації спортивних досягнень кадетів у Київському корпусі щороку 9 травня на плацу в присутності численної публіки відбувалися змагання зі стрільби, фехтування на рапірах і гімнастики. Призи переможцям

завжди особисто вручав командувач військами Київського військового округу [154, с. 6].

Навиками фізичного загартування кадети оволодівали під час прогулянок на повітрі. Вони грали у м'яч і в сніжки, бігали і спускалися з гірок, каталися на ковзанах і будували укріплення зі снігу, а в залах і коридорах – стрибали через дерев'яного коня, лазили на канатах, брусах і драбинах, стрибали у висоту і в довжину, бігали по крутих гірках з дощок, грали у волани, ходили з чавунними кулями тощо.

Директор Київської військової гімназії П. Юшенов, який добре розумів значення фізкультури для майбутньої професійної підготовки своїх вихованців, у старших класах як обов'язкові заняття ввів фехтування на рапірах і еспадронах. Викладачами він запросив чемпіонів з фехтування військ Київського військового округу. На свої власні заощадження П. Юшенов закупив верхових коней і сам організував заняття з виїздом для старшокласників на гімнастичному плацу.

За його ініціативою в гімназії з 1874 р. ввели регулярні заняття плаванням. Однак в озері, яке знаходиться на території корпусу, можна було плавати лише влітку, і не всі гімназисти встигали досить добре цьому навчитися. І тоді в директора виникла ідея створити закритий плавальний басейн, який вдало розмістився в спеціальній прибудові нової лазні. Один із вихователів – капітан Стеблін-Каменський почав регулярні заняття з вихованцями з плавання, які продовжував протягом року. Сам чудовий плавець, капітан зумів досягнути добрих результатів: випускники Київської військової гімназії успішно склали іспит з плавання, який хоча не був передбачений навчальною програмою, проте заохочував майбутніх офіцерів до спорту, який може знадобитися їм під час військової служби. Також П. Юшенов заохочував кадетів до катання на ковзанах. Для створення ковзанки взимку 1872 р. від снігу розчистили озеро [33, арк. 31].

Кадети одними з перших на Україні стали грати у футбол. У 1911 р. футбольна команда Полтавського кадетського корпусу брала участь у

першому в місті футбольному турнірі за участю команд першої та другої чоловічих гімназій, а також реального училища [273]. Футбольна команда Київського кадетського корпусу була однією з найсильніших у тогочасному Києві [154, с. 6].

У системі військово-фізичної підготовки значну роль відігравали літні табори. Табір Київського кадетського корпусу обладнали у так званому Кадетському гаю. Муштрова рота (старші класи) після іспитів перебувала там 6 тижнів. Вихованці молодших класів на літо їхали додому, а в табір направлялися сироти чи діти, батьки яких просили про це. В таборі кожна вікова група мала окреме приміщення і своїх вихователів. Жили в таборі за графіком: вранці з 11.00 до 13 год.30 хв призначалося повторення уроків, з 18.00 до 20.00 год. – ротні і батальйонні навчання. Заняття у таборі поділялися на практичні й теоретичні. До практичних занять належали: муштрове навчання, гарнізонна польова служба (виключені з програми у 1888 р.), військові прогулянки, стрільба дробинками, гімнастика, фехтування, плавання. Весь побут у таборі наближався до умов військових таборів. Кадети відбували вартову службу, самі будували укріплення. Стріляли з карабінів “сколлер” [29, арк. 52].

Під час екскурсій складалися топографічні карти, проводилися елементарні тактичні заняття на місцевості, збиралися ботанічні та етимологічні колекції, велися записи і замальовки в щоденниках. В практику польових занять увійшла польова гімнастика. Кадети проходили навчання з польової гімнастики за програмою для молодих солдатів. Основна спрямованість занять з цього розділу полягала в удосконаленні прикладних навичок у подоланні перешкод, розвитку швидкості і швидкісної витривалості, удосконаленні вольових якостей.

Проте на початку ХХ ст. внаслідок поширення проявів невідповідної поведінки кадетів під час перебування у таборах (азартні ігри, паління, лихослів'я та ін.), що порушувало встановлений порядок і розхитувало дисципліну, літнє таборування, згідно з наказом по військовому відомству

від 8 травня 1900 р. було визнано недоцільним і скасовано. На літо кадети звільнялися у відпустки і лише незвільнені з якихось причин виводилися в літні табори [265, с. 8].

У кадетських корпусах велика увага приділялася військово-стройовим заняттям. Поряд із виправкою, збройовими прийомами і навчанням стройовому кроку в корпусах проводилися взводні, ротні та батальйонні заняття. Стройовий крок уважався вінцем військової підготовки. Керівники закладів уважно слідкували за тим, щоб кожен їх вихованець автоматично робив усі рухи, мав гарну виправку, точно підігнаний мундир. Фронтіві заняття проводилися щоденно два рази. Втомлений кадет вже не мав можливості займатися підготовкою уроків до наступного дня. Перед парадами і оглядами навчання в класах припинялося на декілька днів.

Численні накази головного штабу, а потім і Головного управління військово-навчальних закладів найчастіше присвячувалися строю і виправці кадетів. Найменші недогляди у зовнішньому вигляді, вмінні робити прийоми з гвинтівкою, прийоми під час крокування загрожували корпусному начальству великими неприємностями. У свою чергу керівництво корпусів накладало покарання на офіцерів-вихователів, а останні карали кадетів. Така система негативно відображалася на якості навчальної і виховної роботи, в тому числі й військово-фізичного виховання.

Світлі, просторі кадетські корпуси, з достатньою кількістю в них тепла і покращеною вентиляцією безумовно сприяли фізичному вихованню кадетів. Медичний персонал щоденно обходив приміщення, слідкував за чистотою і температурою житлових кімнат. Температура в класах повинна мала бути не нижче плюс 13, в спальнях плюс 12 градусів по Реомюру. Лікарі корпусів перевіряли їжу, воду і квас, спостерігали за прогулянками вихованців, раз на тиждень оглядали їх, лікували хворих. Уедоліки вони записували у спеціально заведену книгу і доповідали директору. У Київському кадетському корпусі для поглибленого вивчення стану здоров'я вихованців на медогляд запрошували професорів із клінік міста [33, арк.66].

Харчування вихованців корпусів було досить калорійним. Особливу увагу зверталось на одяг, чистоту білизни і тіла. Щоденно перед їжею хлопчиків примушували мити руки, а після їжі полоскати рот. У січні 1872 р. за рішенням педагогічного комітету Київської військової гімназії вихователі були зобов'язані: “1. Щоранку проводити огляд відділень, особливо молодших класів та перевіряти кишені кадетів. 2. Не допускати, щоб вихованці без поважних причин не виходили на прогулянки” [32, арк. 22]. У Полтавському та Київському кадетському корпусах організували загартування тіла за допомогою повітря, сонця і води. Вихованців примушували мити руки, обличчя і ноги лише холодною водою, в теплу пору року обов'язково купатися в річці, приймати сонячні ванни.

Інспекторський огляд Київського кадетського корпусу в 1854-1858 рр. засвідчив, що керівництво закладу приділяло значну увагу здоров'ю його вихованців. У звіті інспектора генерал-лейтенанта Клюпфеля вказувалося, що кадети отримували калорійну їжу, їх приміщення були належно освітлені, щотижня вихованці відвідували лазню. У лазареті у наявності були ліки та лікарські інструменти. Дирекція корпусу також проводила у лазареті лікування обслуговуючого складу закладу [19, арк. 142].

Основними хворобами були лихоманка, кір та гострі респіраторні захворювання. Фактично ці ж хвороби переважали і в наступні роки. У 1883 р. за інформацією Головного управління військово-навчальних закладів найпоширенішими захворюваннями стали лихоманка (19,28 % від загальної кількості захворювань), запалення зева (16,4%), катар горла (7,8 %) [94, с. 226]. По кадетських корпусах в цьому ж році середній рівень захворюваності становив 0,96 на 1 кадета. Цей показник по корпусах на території України був нижчим – по Полтавському – 0,65 та Київському – 0,75 [94, с. 226].

Отже, у педагогічній спадщині кадетської освіти дореволюційної Росії сформовано традиції й педагогічні принципи корпоративного виховання: колективізм, довіру, повагу до особистої гідності кожного кадета, рівність

усіх кадетів, прагнення викоренити почуття зневаги старших кадетів до молодших. Однак повністю позбавитися таких негативних вчинків, як куріння, пияцтво, “старозакальщина”, кадетські корпуси так і не змогли.

Протягом усього періоду роботи кадетських корпусів гострою залишалася проблема забезпечення добре підготовленими кадрами вихователів. Керівництво Головного управління військово-навчальних закладів орієнтувалося на те, що вихователями кадетів мають бути кадрові офіцери. Однак, не володіючи методикою виховання, офіцери переносили в корпуси виховні методи, притаманні військовій службі, а не для роботи з дітьми та підлітками. Наслідком цього були численні протести кадетів проти насильства над ними, формування у вихованців почуття ненависті до вихователів, яке переносилося на їх колег, а потім і на солдатів.

Лише в період реорганізації кадетських корпусів у військових гімназіях робилися спроби підвищення якісного складу вихователів: запрошували на ці посади не лише військовиків, але й цивільних, які мали відповідну педагогічну освіту. Створювалася мережа курсів з перепідготовки вихователів військових гімназій.

У системі виховної роботи кадетських корпусів пріоритетним було духовно-моральне виховання. Велика увага приділялася формуванню таких понять, як патріотизм, честь, відповідальність, здатність пожертвувати своїм життям заради Батьківщини. Постійно удосконалювалися й апробовувалися методи та способи здійснення духовно-морального виховання. Вихователі прагнули поєднати в ньому колективний і індивідуальний підходи. Однак в умовах русифікаторської імперської політики на українських землях при розробці змісту та організації духовно-морального виховання кадетів історичні, національні особливості та традиції українського народу повністю ігнорувалися. В умовах загострення кризи існуючого кріпосницького ладу та наростання революційного руху наприкінці XIX – на початку XX ст. відбувається зміна моральних цінностей і ідеалів. Це призвело до зростання духовно-моральних проблем у кадетських корпусах.

Керівництво кадетських корпусів піклувалося про фізичне виховання кадетів та зміцнення їх здоров'я. У цих військово-навчальних закладах уперше в дореволюційній Росії організували наукову систему викладання гімнастики. Гімнастичні вправи гармонійно поєднувалися з рухливими іграми, плаванням, катанням на лижах, ковзанах, прогулянками. Однак, у кадетських корпусах не вдалося уникнути перевантаження учнів навчальними заняттями, що негативно відображалося на їх здоров'ї. Особливо пригнічувала вихованців корпусів муштра, численні стройові вправи.

Належна увага в кадетських корпусах приділялася дотриманню кадетами основних правил гігієни та загартування організму. Керівництво корпусів дбало про профілактику захворювань їх вихованців. Лазарети цих навчальних закладів мали хороше медичне обладнання та професійний медичний персонал. Однак в умовах масових епідемій лікарям не завжди вдавалося уникнути тяжких захворювань, а то й смертей вихованців.

ВИСНОВКИ

У результаті вивчення наукової літератури та її критичного переосмислення вдалося з'ясувати, що попередники зосереджували увагу в основному на вивченні історії кадетських корпусів на корінних територіях Російської імперії. Натомість створення та діяльність кадетських корпусів в Україні практично залишаються малодосліджуваними, за винятком декількох споріднених звернень до їх життєдіяльності, зокрема О. Козинця, Ю. Корнійчука, М. Карпенка та О. Скрябіна, М. Міліциної, І. Панова та інших. Однак названі автори комплексно не вивчали наукову проблему функціонування кадетських корпусів на українських землях, долю їх вихованців тощо.

Опрацювання джерел, особливо архівного походження, дозволяє зауважити, що діяльність кадетських корпусів на українських землях була пов'язана з потребою створення в Російській імперії, особливо після поразки у Кримській війні, сучасної армії, яка повинна була мати відповідно навчений особовий склад, належне озброєння і підготовлені офіцерські кадри. Заснування кадетських корпусів верховна влада також розглядала як один з важливих елементів інтеграції місцевої еліти в імперську бюрократичну систему. Зі свого боку, регіональне дворянство дбало про здобуття їхніми дітьми належної освіти, без якої годі було сподіватися на просування по службі та одержання нових чинів.

Зведення будівель кадетських корпусів та їх матеріально-технічне забезпечення було не під силу державному бюджету. Тому уряд активно залучав до будівництва Полтавського та Київського кадетських корпусів місцеві дворянські корпоративні організації. У другій половині XIX ст. кадетські корпуси поступово втратили вузькостановий склад вихованців. У них поряд із дітьми дворян і військовиків навчалися діти купців і міщан. До благодійної діяльності щодо створення кадетських корпусів активно залучалися підприємці. Так появу Сумського корпусу в основному завдячують відомому українському підприємцю і меценату І. Харитоненку.

Кадетські корпуси на Україні вважалися одними з кращих за рівнем навчально-виховної роботи серед закладів такого типу в Російській імперії. Вони забезпечували формування високоосвіченої особистості, давали такий рівень знань, який дозволяв кадетам успішно продовжувати навчання у військових училищах і військових академіях. Велика увага у кадетських корпусах приділялася формуванню вмінь і навичок самостійної роботи, що дозволяло їх вихованцям на службі продовжувати свою військово-наукову самоосвіту. Однак, прийнявши реальний напрямок в освіті, кадетські корпуси так і не змогли знайти конкретну відповідь на запитання про раціональний обсяг знань з кожного предмета, а отже, і ліквідувати перевантаженість учнів розумовою працею.

У кадетських корпусах на Україні працювали у переважній більшості фахові вчительські кадри. Керівництво цих військово-навчальних закладів активно залучало до педагогічної роботи в них викладачів Київського, Харківського та Одеського університетів, місцевих класичних гімназій. Вчителями кадетських корпусів були відомі професори Київського університету М. Ващенко-Захарченко, С. Гогоцький, А. Косовський, В. Незабитовський, О. Селін, І. Слешинський, А. Ставровський, Г. Цехановецький та інші.

Любов до рідного краю, повагу до його історії та культури прищеплювали кадетам відомі краєзнавці, викладачі Полтавського кадетського корпусу П. Бодянський та І. Павловський. У Сумському кадетському корпусі працював О. Фльоров, якому належить одне із визначних місць серед діячів народної освіти України у дореволюційний період. Прогресивні ідеї серед вихованців поширювали відомі українські громадські діячі як – В. Білозерський, Д. Пильчиков, П. Житецький, М. Ковалевський, Ю. Цветковський, В. Беренштам, які працювали педагогами у кадетських корпусах. У цих військово-навчальних закладах розпочинали свою педагогічну діяльність М. Василенко, О. Науменко та С. Русова, які в роки Української національно-

демократичної революції 1917–1921 рр. стали фундаторами розробки нової системи національної освіти.

Своєрідним педагогічним явищем була створена у кадетських корпусах система корпоративного виховання, яка ґрунтувалась в основі якої була опора на колективному вихованні, тобто вихованні у колективі і через колектив. Саме завдяки системі колективного виховання у кадетів формувалися базові моральні поняття – честь, обов'язок, товарицькість, дружба. Однак політика Головного управління військово-навчальних закладів, спрямована на формування штату вихователів в основному з числа кадрових офіцерів, мала як позитивні, так і негативні наслідки. З одного боку, такі вихователі прагнули принести в кадетські корпуси дух військової звитяги. З другого боку, вони не володіли методикою виховної роботи і були прихильниками паличної дисципліни, яка спонукала до формування в середовищі кадетів негативного ставлення до вихователів. У цих умовах почуття товарищкості кадетів нерідко будувалося на неправдивих основах. У крайніх, негативних своїх проявах корпоративізм призводив до відособленості, індивідуального і групового егоїзму, загострення протиріч, конфліктів, як у середині однієї соціальної групи, так і між соціальними групами. Прагнення керівництва військово-навчальних закладів і педагогічних колективів кадетських корпусів добитися позитивних змін у виховному процесі, особливо в 60–70-ті роки XIX ст., лише частково покращило стан вихованості кадетів, однак не дозволило викоренити прояви негативної поведінки у кадетському середовищі.

Виняткове значення у кадетських корпусах надавалося духовно-моральному вихованню майбутніх офіцерів. Історико-педагогічний аналіз процесу освіти в дореволюційних військово-навчальних закладах цього типу засвідчив, що під духовно-моральним вихованням розумілася діяльність, спрямована на формування внутрішнього світу кадетів, яка забезпечувала їх гармонію у ставленні до Бога, світу природи і людей з метою виховання у кадетів якостей патріотів та захисників Батьківщини.

До числа позитивних тенденцій у сфері змісту духовно-морального виховання в кадетських корпусах на території України можна віднести розробку спеціальних програм, навчально-виховних планів, постійне прагнення практичної спрямованості до загального культурного, релігійного та інших складових духовно-морального виховання. У сфері методики основними тенденціями були: різноманітність форм, методів і засобів духовно-морального виховання, розширення, постійний пошук та удосконалення нових засобів і методів, які враховували індивідуальні особливості кожного вихованця, накопичення певного досвіду духовно-морального виховання.

До негативних тенденцій можна віднести: відділення, особливо в першій половині XIX ст., навчального процесу від виховного, що обмежувало можливості духовно-морального виховання; зміна морального ідеалу та духовно-моральних орієнтирів, привнесення моральних вад вихованцями із сімей, збільшення духовно-моральних проблем на початку XX ст., пов'язане з поглибленням кризи існуючого ладу та ростом революційного руху. В умовах русифікаторської імперської політики на українських землях при розробці змісту та організації духовно-морального виховання не враховувалися історичні та національні особливості і традиції українського народу.

Керівництво кадетських корпусів піклувалося про фізичне виховання кадетів та зміцнення їх здоров'я. У цих військово-навчальних закладах вперше в дореволюційній Росії організовано наукову систему викладання гімнастики. Гімнастичні вправи гармонійно поєднувалися з рухливими іграми, плаванням, катанням на лижах, ковзанах, прогулянками. Відрадно, що випускник, а потім викладач Полтавського кадетського корпусу О. Бутовський став піонером у вивченні проблем фізичного виховання учнів кадетських корпусів Росії.

Належна увага приділялася дотриманню кадетами основних правил гігієни та загартуванню організму. Керівництво корпусів дбало про

профілактику захворювань їх вихованців. Лазарети цих навчальних закладів були належно обладнані медичним інструментом і забезпечені професійним медичним персоналом. Однак у кадетських корпусах не вдалося уникнути зловживань вихованцями спиртними напоями та курінням, які негативно відображалися на їх здоров'ї. Особливо пригнічувала вихованців корпусів муштра, численні стройові вправи. В умовах масових епідемій лікарям не завжди вдавалося уникнути тяжких захворювань, а то й смертей вихованців.

Одним із основних показників ефективності діяльності кадетських корпусів була подальша доля їх вихованців. Чимало випускників цих військово-навчальних закладів на території України стали генералами та старшими офіцерами, відомими вченими, державними та громадськими діячами Російської імперії. За півстоліття діяльності Полтавського кадетського корпусу 26 його вихованців дослужилися до генеральського звання. Серед них – С. Лейхт (голова головного військового суду), Ф. Величко (помічник начальника головного штабу), А. Шмідт і К. Біскупський (командири дивізій), Яковлев (управляючий справами головного комітету з освіти і влаштування військ), Кондзеровський (начальник Костянтинівського військового училища), Б. Бобровський (учасник російсько-японської та Першої світової воєн), генерали від інфантерії М. Домонтович і В. Шкляревич. Випускник корпусу генерал від артилерії О. Потоцький був вихователем, а потім директором цього ж навчального закладу. Генерал-лейтенант М. Ліневич тривалий час працював інспектором класів кадетських училищ, а потім генералом з особливих доручень при Головному управлінні ВУЗів.

Чимало вихованців Київського кадетського корпусу також отримали високі військові звання. В роки Першої світової війни командувачами арміями були генерали А. Самсонов та М. Духонін. Перший, щоправда, більш відомий невдачами на фронті як командувач 2-ю армією, загинув у боях у Східній Пруссії. Другий став Головнокомандувачем російською армією (був убитий загітованими більшовиками солдатами у ставці в

Могилеві у грудні 1917 р.). Учасниками російсько-турецької війни 1877–1878 рр. були генерал-майор І. Ленчовський і генерал-лейтенант М. Лашкевич, генерал від інфантерії П. Саввич. Багато випускників кадетських корпусів на Україні стали георгіївськими кавалерами, отримавши ці високі бойові нагороди під час російсько-турецької, російсько-японської та Першої світової воєн. Серед них – вихованці Київського корпусу унтер-офіцер А. Гудим-Левкович, під'есаул О. Святополк-Мирський, капітан О. Бурковський, штабс-капітани І. Макарашвілі та В. Дешин, підполковники К. Гіджеу та М. Зданський, полковники Ю. Сосновський та К. Мунтянов, генерал-лейтенант, наказний отаман війська Донського О. Самсонов. Таких же високих нагород було удостоєно чимало випускників Полтавського кадетського корпусу – поручики І. Пащенко та М. Андріанов, капітани М. Мартинов і О. Потоцький, штабс-капітан І. Сиром'ятніков, полковники Л. Затурський, О. Пономаренко, М. Романський та Д. Федченко, генерал-лейтенанти К. Біскупський і Я. Рутковський, генерали від кавалерії Я. Малама та К. Ставровський, генерал-майори О. Пащенко, В. Савицький, М. Хоменко і К. Шверін.

Чимало вихованців Полтавського та Київського корпусів стали відомими державними і громадськими діячами. Випускник Полтавського корпусу В. Ковалевський займав посаду товариша міністра фінансів, був почесним членом Академії мистецтв і Російського театрального товариства. В. С. Кривенко став членом ради міністерства імператорського двору, успішно поєднуючи державну діяльність з літературною та мистецькою. О. Старицького обрали депутатом третьої Державної думи, а Старосельського – сенатором. І. Красовський та В. Левшин працювали начальниками Томської та Ярославської губерній. В. Онопрієнко був помічником Варшавського генерал-губернатора, а В. Біскупський служив Томським віце-губернатором, а потім членом ради головного начальника на Кавказі. Д. Квітка став відомим полтавським громадським діячем, управляючим місцевим відділенням селянського і дворянського земельних

банків, президентом Полтавського сільськогосподарського товариства, гласним губернського земельного зібрання. Я. Лазаревський служив чиновником господарчого департаменту міністерства внутрішніх справ. Потім одержав призначення до В'ятки. Відомий тим, що надавав усіляку допомогу Т. Шевченку.

Вихованець Київського кадетського корпусу О. Тілло з відзнакою закінчив Михайлівську артилерійську академію та Миколаївську академію генштабу, працював начальником військово-географічного відділу Оренбурзького військового округу, видав декілька ґрунтовних наукових праць і карт. У 1889 р. створив першу гіпсометричну карту Європейської Росії. Саме завдяки йому з'явилися точні дані про рельєф Росії. Тілло також брав участь у редагуванні “Щорічника географічного товариства” і помістив ряд цінних статей у “Записках” того ж товариства. Його службова кар'єра розвивалася стрімко – від командира полку до командира дивізії, він отримав звання генерал-лейтенанта. У 1899 р. О. Тілло призначили сенатором, а за видатні наукові заслуги обрали членом-кореспондентом Російської імператорської та Паризької академій наук і почесним членом Імператорського російського і Берлінського географічних товариств, Михайлівської артилерійської академії, інституту інженерів шляхів сполучення імператора Олександра І.

Київський кадетський корпус також закінчили видатний механік, математик А. Білімович, історик античності і археолог М. Ростовцев. Його вихованцем був В. Іконников – відомий історик, ординарний професор Київського університету, академік Російської Академії наук, з 1921 р. – академік Української академії наук. Відомим російським істориком, джерелознавцем, археографом і бібліографом став П. Зайончковський. Протягом шести років у Київському кадетському корпусі навчався видатний російський філософ, письменник М. Бердяєв. Після цього він продовжив навчання у Київському університеті.

Багато науковців підготував Полтавський кадетських корпус. Серед них – професор Санкт-Петербурзького технічного університету Л. Богаєвський. Генерал-майор В. Ряднов став автором книги “Географія Росії”, яка отримала високу оцінку географічного відділу Імператорського товариства любителів природознавства, антропології та етнографії. Його обрали дійсним членом, а потім і членом цього товариства. Генерал від інфантерії Ф. Величко відомий не тільки як військовий діяч, але й як електротехнік і метеоролог. Він організував першу в Європі електричну виставку, був засновником журналу “Електричество”, став почесним членом Московського філармонічного товариства, дійсним членом географічного товариства, членом Російського астрономічного товариства і почесним членом Полтавського сільськогосподарського товариства. На своїй батьківщині в Лубнах при місцевій гімназії він облаштував метеорологічну станцію. К. Абаза став відомим російським військовим істориком, письменником і педагогом. Вихованець Одеського кадетського корпусу Д. Максудов став відомими радянським оптиком, винахідником меніскових систем. Випускни-ками кадетських корпусів були відомі діячі культури, серед них художники: мініатюрист І. Похитонов, М. Ярошенко, пейзажист М. Дубовський, композитор М. Казанлі та інші.

Революції та війни 1917–1921 рр. розвели випускників кадетських корпусів по різні сторони барикад. За підрахунками істориків-емігрантів, що вивчали долю кадетів, з 1196 випускників Одеського корпусу в білих арміях служило 446 осіб (з тих, хто закінчив корпус до 1920 р., відповідно 1031 – 386), в польській армії – 15 осіб, югославській – 13 осіб, болгарській – 12 осіб, у грузинській – 8 осіб, у армії гетьмана П. Скоропадського – 3 особи, по одному в литовській та англійській арміях. З 235 випускників цього корпусу, які загинули на початку ХХ ст. у військових конфліктах, 70 осіб було вбито в роки Першої світової війни, 128 – у білих арміях (в тому числі 56 осіб в 1920 р.) і ще 32 особи загинуло у боротьбі з більшовиками після громадянської війни. Зокрема, випускником Одеського корпусу був генерал-

майор Б. Анненков, нащадок відомого декабриста І. Анненкова, який походив із дворян Волинської губернії. Після закінчення корпусу Б. Анненков навчався в Олександрійському військовому училищі у Москві. Учасник Першої світової війни, під час якої за героїзм нагороджений орденами святого Георгія і святої Анни. У роки громадянської війни воював у складі армії адмірала Колчака проти більшовиків у Сибіру. Потім був змушений евакуюватися до Китаю. В середині 20-х років ХХ ст. схоплений чекістами і розстріляний.

Б. Ганусовський навчався в Одеському кадетському корпусі. У 1920 р. у складі Кримського кадетського корпусу евакуювався до Югославії, де став журналістом російського зарубіжжя. Десять років перебував у радянських концтаборах, про що залишив книгу “10 років за залізною завісою”. Вихованець цього військово-навчального закладу В. Покровський мав звання генерал-лейтенанта і служив командувачем білогвардійською Кавказькою армією в 1919 р.

У лавах білогвардійців воювали випускники Полтавського кадетського корпусу генерал-лейтенант О. Саввич, генерал від інфантерії С. Саввич. О. Лукомський закінчив свою службу в російській армії в званні генерал-лейтенанта. З початком Першої світової війни займався мобілізацією російської армії. В серпні 1915 р. був призначений помічником Військового міністра. Після Лютневої революції 1917 р. став начальником штабу верховного головнокомандувача, потім начальником штабу головнокомандувача Добровольчої армії Денікіна, Військовим міністром білогвардійського уряду Півдня Росії. Генерал-лейтенант Ф. Абрамов у роки громадянської війни командував Донським корпусом і був помічником головнокомандувача білогвардійської армії на початку 1920 р. Вихованець Київського кадетського корпусу генерал від кавалерії О. Самсонов став отаманом війська Донського.

Чимало колишніх кадетів стали військовими діячами інших країн. Вихованець Одеського кадетського корпусу К. Плісовський був бригадним генералом польської армії, випускник цього ж закладу К. Раммель –

польським офіцером. Щоправда, він більш відомий як видатний спортсмен, учасник Олімпійських ігор 1912, 1914 і 1928 рр., бронзовий призер Олімпіади 1928 р. з кінного спорту.

Частина вихованців кадетських корпусів перейшла на бік радянської влади. У червні 1920 р., після зайняття Києва Червоною Армією, в будівлі кадетського корпусу розміщувалася піхотна школа, яка згодом була 5-ю Київською. Її викладацький склад становили кадрові офіцери російської армії – вчорашні випускники Київського кадетського корпусу. Кадетом упродовж багатьох років був і начальник школи – полковник М. Радецький. Випускник цього ж кадетського корпусу С.С. Каменєв став відомим радянським військовим діячем, командармом 1-го рангу. М.С. Неєлов, який походив із знатної дворянської сім'ї, після закінчення Сумського корпусу служив у Червоній армії. У 1944 р. у званні полковника став заступником начальника з навчальної частини новоствореного Тбіліського суворовського училища. С. Д. Харламов отримав звання генерал-майора, викладав у Артилерійській академії та Військовій академії ім. Фрунзе. Автор відомих спогадів, син Київського генерал-губернатора, випускник Київського кадетського корпусу М. Ігнат'єв дослужився до звання генерал-лейтенанта в Радянській Армії.

Більшість випускників кадетських корпусів, які перейшли на службу до більшовиків, стали жертвами сталінських репресій. У 1930–1931 рр., за сфабрикованою Державним політуправлінням справою “Військово-офіцерської контрреволюційної організації” під назвою “Весна”, було заарештовано та засуджено до різних термінів ув'язнення понад 3 тис. офіцерів і генералів колишньої царської армії, в тому числі викладачів Київського, Одеського, Полтавського, Сумського, Харківського військових училищ. Серед них більшість – колишні випускники кадетських корпусів. У Полтаві заарештували військового керівника місцевого інституту народної освіти полковника В. Тимофєєва-Наумова, в Сумах – викладача Сумського артилерійського училища генерала П. Шепелева, в Харкові – військового

керівника автодорожнього технікуму і інституту народної освіти полковника В. Гершельмана. За цією ж справою розстріляли братів Володимира Івановича та Віктора Івановича Моторних, вихованців Київського кадетського корпусу. Перший із них у 20-ті роки працював викладачем військової академії в Москві, а другий – старшим керівником військово-геодезичного факультету Московського геодезичного інституту. Головним обвинувачуваним т.зв. одеської справи став полковник і колишній директор Одеського кадетського корпусу В. А. Вернадський. Заарештований наприкінці грудня 1930 р., він дав вичерпні свідчення про склад і діяльність міфічної “контрреволюційної” організації. Його попередник на посаді директора Одеського кадетського корпусу генерал-майор М. О. Радкевич також був арештований і засланий в Алма-Ату, де незабаром помер. Отже, за невеликим винятком, доля тих випускників та викладачів, які залишилися на службі в Червоній Армії, була сумною. Чимало з них знищено та репресовано.

У період Центральної Ради, Української Народної Республіки, Української Держави багато національно свідомих випускників кадетських корпусів безповоротно стали на шлях боротьби за самостійність української держави. У лавах українських армій налічувалося 238 генералів України, які закінчили кадетські корпуси. Вагомий внесок у національні армії зробили Київський та Полтавський кадетські корпуси, 82 вихованці яких згодом стали генералами. Крім того, генеральських рангів досягли колишні кадети Одеського (4) і Сумського (2) корпусів.

В українських військових формаціях у 1917-1921 рр. служили такі вихованці кадетських корпусів – заслужені військовики О. Акерман, М. Архинович, В. Баньковський, І. Барбович, М. Батранець, Л. Богаєвський, П. Богаєвський, В. Ведель, Д. Гамченко, В. Гербачів, Б. Гернгрос, О. Гречко, П. Добровольський, П. Жуков, В. Жуков, П. Заліський, М. Запольський, В. Клименко, І. Копестенський, В. Линевиц, С. Лукашевич, О. Новицький, В. Олександрович, Л. Островський, М. Остряньський, Д. Приходькин,

Д. Промтов, А. Прохорович, О. Ревішин, І. Свірчевський, О. Св'ятополк-Мирський, К. Середин, О. Сливинський, які мали чин генерал-майорів.

Звання генерал-лейтенантів Російської імперії мали відомі воєначальники українських армій, вихідці з кадетських корпусів О. Безкровний, О. Березовський, Б. Бобровський, М. Богатко, М. Волховський, М. Гришков, І. Дублянський, О. Кушакевич, Г. Мандрика, Є. Пашенко, М. Романовський, О. Санников, А. Саранчов, М. Ставрович, Л. Федяй, М. Яковлев. Б. Бобровський у листопаді 1917 р. став начальником штабу українського війська, а наступного року – військовим аташе в Болгарії. Автор законів України про постійне військо, однострій, військові відзнаки. Розстріляний більшовиками в лютому 1919 р.

А. М. Саранчов дослужився до звання генерал-лейтенанта і працював директором Сумського кадетського корпусу. В українській армії з 1918 р., за Гетьманату знову повернувся на посаду керівника відновленого кадетського корпусу в Сумах, а потім – Київського кадетського корпусу.

У 1919 р. Військове міністерство Директорії прийняло закон про відновлення генеральських рангів. Були впроваджені звання генерал-хорунжий, генерал-поручник і генерал-полковник. Генералам, які раніше служили в інших арміях, не тільки відновлювали колишній ранг, але й право на підвищення відповідно до терміну служби в армії України.

Звання генерал-поручника отримали І. Барбович, Ю. Глібовський, С. Дядюша, П. Єрошевич, М. Крат, В. Пашенко, М. Садовський, В. Сікевич – випускники Полтавського та Київського кадетських корпусів. В. Сікевич у роки Першої світової війни нагороджений Золотою Георгієвською зброєю, отримав звання генерал-майора. Перейшов на службу в українську армію наприкінці 1917 р. Очолював 2-й Український полк, був старшиною Гайдамацького коша Слобідської України у боях з муравйовськими військами в обороні Києва, командиром 3-го Гайдамацького піхотного полку Запорізької пішої дивізії. У квітні 1918 р. – командир Донецької дивізії, потім 43-го пішого Чернігівського полку, головний комендант Черкащини,

військовий аташе, голова репатріаційної комісії УНР в Австрії. Згодом виїхав до Канади, став організатором і керівником управ військових організацій вояків Армії УНР, головою Ради Хреста Симона Петлюри. Автор спогадів “Сторінки із записної книжки”, публікацій з історії Українських визвольних змагань.

Званнями генерал-хорунжого були відзначені вихованці Полтавського корпусу П. Базилевський, І. Пашенко, Б. Палій-Неїло, О. Рак, О. Сливинський, Одеського – В. Змієнко; Київського – А. Вовк, О. Годило-Годлевський, В. Добровольський, І. Жуков, О. Кузьмінський, Є. Мошинський, Л. Островський, К. Прісовський, В. Петрів, В. Пулевич, С. Тихонович, М. Ткачук, В. Трутенко. Останній з названих у цьому списку – В. Петрів – у 1917 р. сформував Гайдамацький ім. Гордієнка кінний полк і привів його у розпорядження УЦР. Учасник оборони Києва та рейду на Крим. За Гетьманату – інспектор піхоти. В 1919 р. – начальник Житомирської юнацької школи, командир Волинсько-Холмської групи, заступник Військового міністра, Військовий міністр УНР, генерал-хорунжий. 1920 р. інтернований у Польщі, начальник Генштабу, з 1923 р. – професор Українського педагогічного інституту. Потім – член Проводу ОУН, з 1941 р. – Військовий міністр українського уряду Стецька у Львові, ув'язнений у концтаборі. Після звільнення мешкав у Німеччині, член НТШ. Автор вищезгаданих спогадів про формування Збройних Сил УНР, їх роль у захисті суверенітету України.

Високе звання генерал-полковника отримав випускник Київського кадетського корпусу О. Галкін. В українській армії він служив з листопада 1917 р., став начальником інспекторату артилерії Генштабу, членом Української військової Ради. За Гетьманату – начальник Головного штабу Армії, за Директорії – начальник канцелярії Військового Міністерства, Головний інспектор артилерії Генштабу, член Головної шкільної управи.

Отже, в період Українських визвольних змагань на початку ХХ ст. незалежність України боронили багатотисячні армії. Вони творилися і діяли

зусиллями досвідчених і відданих Батьківщині генералів. Значний відсоток генералітету Українських Збройних Сил розпочинали свою військову кар'єру в кадетських корпусах на території України.

Звернення до досвіду нашого історичного минулого, накопиченого в кадетських корпусах, є не просто даниною моді, а необхідною умовою розвитку військової освіти незалежної України. На основі аналізу досвіду попередніх поколінь, з урахуванням сучасних реалій в Україні необхідно удосконалити концепцію навчання і виховання підростаючого покоління, придатного не тільки для служби в армії, але й для активного суспільного життя. Виходячи з основних положень концепції, повинна бути розроблена, сформована і науково підкріплена політика в цій галузі. Цю політику слід спрямувати на забезпечення у військово-навчальних закладах якісної підготовки військових кадрів для принципово нової армії, а також нових геополітичних реалій Європи початку ХХІ ст.

ДОДАТКИ

Список директорів кадетських корпусів на території України

Додаток А

Київський кадетський корпус

№	Час обіймання посади	П.І.П., звання
1	1852-1865 рр.	Полковник А. фон Вольський
2	1865-1866 рр.	Полковник С. Слуцький
3	1866-1867 рр.	Полковник К. Щуцький
4	1870-1871 рр.	генерал-майор Г. Кузьмін-Караваєв
5	1871-1879 рр.	Полковник П. Юшенов
6	1879-1897 рр.	Генерал-майор П. Алексеєв
7	1898-1905 рр.	Генерал-майор М. Попруженко
8	1907-1918 рр.	Генерал-майор Є. Семашкевич
9	1918-1919 рр.	Генерал-лейтенант М. Радкевич
10	1919 р.	Генерал-лейтенант А. Саранчов

ДАК. Ф. 112, оп. 1, спр. 28, арк. 11; ф. 112, оп. 1, спр. 515, арк. 2; Завадский Н.П. Владимирский Киевский кадетский корпус, с.51, 52, 66, 74, 93; Общий состав чинов военно-учебных заведений. – СПб.,1901, с. 116; Общий состав чинов военно-учебных заведений. – СПб.,1904, с. 106; xxl3.ru/kadeti/sumskoi.htm.

Полтавський кадетський корпус

№	Час обіймання посади	П.І.П., звання
1	1840-1842 рр.	Генерал-майор В. Св'ятловський
2	1842-1849 рр.	Генерал-майор А. Струмилло
3	1849-1856 рр.	Генерал-майор Є. Врангель
4	1856-1859 рр.	Полковник М. Юр'єв
5	1859-1860 рр.	Генерал-майор С. Тіхоцький
6	1860-1865 рр.	Генерал-лейтенант А. Іккуль-фон-Гільденбрандт
7	1865-1885 рр.	Генерал-лейтенант Ф. Сіماشко
8	1885-1890 рр.	Генерал-майор С. Кругліков
9	1890-1892 рр.	Генерал-майор С. Страдецький
10	1892-1905 рр.	Генерал-лейтенант О. Потоцький
11	1905-1911 рр.	Генерал-майор М. Попов
12	1911-1917 рр.	Генерал-майор М. Клінгенберг
13	1917-1919 рр.	Полковник Антонов

ЦДАУК. Ф. 267, оп. 1, спр. 84, арк. 1, 1 зв., 77, 79; ф. 442, оп. 65, спр. 395, арк. 50; Павловский И.Ф. Исторический очерк Петровского Полтавского кадетского корпуса. 1840-1890; Павловский И.Ф. К истории полтавского дворянства. 1802-1902. – Т. II. – С. 256, 267; Общий состав чинов военно-учебных заведений. – СПб., 1901. – С. 110; Общий состав чинов военно-учебных заведений. – СПб., 1904. – С. 101.

Сумський кадетський корпус

№	Час обіймання посади	П.І.П., звання
1	1900-1905 рр.	Генерал-майор Л. Кублицький-Піотух
2	1905-1919 рр.	Генерал-майор А. Саранчов

Павловский И.Ф. К истории полтавского дворянства. 1802-1902. – Т. II.- С. 262; Общий состав чинов военно-учебных заведений. – СПб., 1901. – С. 168; Общий состав чинов военно-учебных заведений. – СПб., 1904. – С. 154.

Одеський кадетський корпус

№	Час обіймання посади	ПП, звання
1	1899-1906 рр.	Генерал-майор М.Дерюгін
2	1906-1917 рр.	Генерал-майор М.Радкевич
3	1918-1919 рр.	Полковник В.Вернадський

Общий состав чинов военно-учебных заведений. – СПб., 1901. – С. 164; Общий состав чинов военно-учебных заведений. – СПб., 1904. – С. 149; <http://www.ruscadet.ru/history/doc>.

Навчальний план кадетських корпусів (1836 р.)

№ з/п	Предмети	Відділення								Всього
		Підготовче		Загальне				Спеціальне		
1	Закон Божий	1	1	1	1	1	1	1	1	8
2	Російська мова	4	4	4	3	3	3	3	3	25
3	Французька мова	4	4	3	3	3	3	2	2	24
4	Німецька мова	4	4	3	3	3	3	2	2	24
5	Математика	3	3	5	6	5	3	3	3	31
6	Природничі науки	2	2	–	–	2	2	2	2	12
7	Географія і статистика	–	–	3	3	2	2	2	2	14
8	Історія політична	–	–	2	3	3	3	3	3	17
9	Законознавство	–	–	–	–	–	–	1	2	3
10	Чистописання	3	3	1	–	–	–	–	–	7
11	Малювання	1	1	1	1	1	1	–	–	6
12	Креслення	–	–	–	–	–	1	1	1	3
13	Військові науки	–	–	–	–	–	–	7	8	15
	Всього	22	22	2	2	2	2	26	28	
				3	3	3	2			

Алпатов Н. И. Учебно-воспитательная работа в дореволюционной школе интернатного типа (из опыта кадетских корпусов и военных гимназий в России). – С. 62.

Навчальний план військових гімназій (1882 р.)

№ з/п	Предмети	Класи							Всього
		I	II	III	IV	V	VI	VII	
1	Закон божий	2	2	2	2	2	2	2	14
2	Російська мова	5	4	5	4	4	4	4	30
3	Французька мова	6	4	4	4	4	3	3	28
4	Німецька мова	–	4	5	6	4	3	3	25
5	Математика	5	4	5	6	7	6	6	39
6	Початкові дані з історії	–	2	2	2	2	2	–	10
7	Фізика	–	–	–	–	2	4	3	9
8	Космографія	2	2	2	2	–	–	2	10
9	Географія	2	2	2	2	–	–	2	10
10	Історія	–	–	2	2	3	4	3	14
11	Чистописання	3	2	–	–	–	–	–	5
12	Малювання	3	2	3	2	2	2	–	14
13	Обов'язкові класні заняття в доповнення до курсових уроків	–	–	–	–	–	–	2	2
	Всього	26	26	30	30	30	30	30	202

Общая программа и инструкция для преподавателей учебных предметов // Педагогический сборник. – 1883. – Кн. 1; Алпатов Н. И. Учебно-воспитательная работа в дореволюционной школе интернатного типа (из опыта кадетских корпусов и военных гимназий в России). – С. 103; Каменев А.И. История подготовки офицерских кадров в России. – М.: ВПА им. Ленина. – С. 108.

Навчальний план кадетських корпусів (1915 р.)

№ п/п	Предмети	Класи							Всього
		I	II	III	IV	V	VI	VII	
1	Закон Божий	2	2	2	2	2	2	2	14
2	Російська мова	4	5	4	4	3	3	4	27
3	Французька мова	4	4	4	3	4	4	5	28
4	Німецька мова	4	4	5	5	4	4	5	31
5	Математика	4	5	4	5	6	6	6	36
6	Природознавство	2/2	1/1	–	–	–	–	–	6
7	Фізика	–	–	1/1	1/1	2/1	3	3	13
8	Космографія	–	–	–	–	–	–	2	2
9	Географія	–	2	2	2	2	2	2	12
10	Історія	–	–	2	2	4	3	4	15
11	Законознавство	–	–	–	–	–	–	2	2
12	Чистописання	3/1	–	–	–	–	–	–	4
13	Малювання і креслення	3	2	2	2	2	2	2	13
14	Хімія	–	–	–	–	–	2/1	–	3
15		–	2/1	2/1	2/1	–	2/1	–	12
	Всього	26/3	28/2	28/2	28/2	29/1	29/2	30	218

Алпатов Н. И. Учебно-воспитательная работа в дореволюционной школе интернатного типа (из опыта кадетских корпусов и военных гимназий в России). – С. 187.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Архівні матеріали

Центральний державний історичний архів України (ЦДАУК)

Ф. 267. Особистий фонд професора Павловського

1. Оп. 1, спр. 68. Матеріали про утворення Полтавського кадетського корпусу. – 87 арк.

2. Оп. 1, спр. 84. Матеріали про діяльність Полтавського кадетського корпусу. – 165 арк.

3. Оп. 1, спр. 108. Списки службовців і кадетів Полтавського кадетського корпусу. 1844-1900 рр. – 167 арк.

Ф. 442. Канцелярія київського, подільського та волинського генерал-губернатора

4. Оп. 1, спр. 8519. Про заснування Київського кадетського корпусу в Києві і збір коштів на його існування. – 54 арк.

5. Оп. 65, спр. 395. Справа про прохання Малоросійського військового губернатора про направлення з Київської казенної палати коштів, необхідних для будівництва Полтавського кадетського корпусу. – 395 арк.

6. Оп. 66, спр. 304. Указ Сенату про відкриття в Полтаві кадетського корпусу. – 16 арк.

7. Оп. 87, спр. 145. Справа про підвід до приміщення Київського кадетського корпусу водопроводу. – 176 арк.

8. Оп. 813, спр. 233. Справа про висловлювання учнів Київського кадетського корпусу проти царя. – 16 арк.

Ф. 486. Управління попечителя Київського учбового округу

9. Оп. 17, спр. 8. Про відкриття в Києві неранжованого Київського кадетського корпусу. – 154 арк.

10. Оп. 18, спр. 504. Про час відкриття Полтавського кадетського корпусу з вказівкою про кількість вчителів та учнів. – 164 арк.

Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВОУ)

Ф. 1077. Головне управління Генерального штабу Української Держави

11. Оп. 2, спр. 4. Матеріали комісії по утворенню військових шкіл. – 81 арк.

12. Оп. 3, спр. 4. Накази Головного управління Генштабу. – 7 арк.

13. Оп. 6, спр. 4. Копії наказів Головного управління військового міністерства. – 49 арк.

14. Оп. 6, спр. 22. Завдання щодо організації вищих військово-навчальних закладів. – 13 арк.

Державний архів м. Києва (ДАК)

Ф. 112. Київський кадетський корпус

15. Оп. 1, спр. 1. Справа про відкриття корпусу. – 162 с.

16. Оп. 1, спр. 28. Про огляд Київського кадетського корпусу Його Величністю царем. – 24 арк.

17. Оп. 1, спр. 129. Про оглядовий звіт корпусу за 1856 р. – 20 арк.

18. Оп. 1, спр. 208. Про оглядовий звіт корпусу за 1858 р. – 108 арк.

19. Оп. 1, спр. 216. Про інспекторський огляд кадетського корпусу генерал-лейтенантом Клюпфелем. – 148 арк.

20. Оп. 1, спр. 384. Реорганізація кадетського корпусу. – 154 арк.

21. Оп. 1, спр. 402. Про інспекторський огляд кадетського корпусу в 1864 р. – 145 арк.

22. Оп. 1, спр. 459. Про безпорядки в гімназії в січні 1867 р. – 8 арк.

23. Оп. 1, спр. 515. Про інспекторський огляд кадетського корпусу в 1872 р. – 194 арк.

24. Оп. 1, спр. 742. Педагогічний звіт за 1887-1888 н. р. – 206 арк.

25. Оп. 1, спр. 751. Навчальний звіт корпусу за 1888-1889 н. р. – 42 арк.

26. Оп. 1, спр. 762. Педагогічний звіт корпусу за 1890-1891 н. р. – 150 арк.

27. Оп. 1, спр. 1538. Звіт керівництва корпусу за 1905-1906 н. р. – 43 арк.

28. Оп. 1, спр. 1717. Педагогічний звіт корпусу за 1911-1912 н.р. – 364 арк.
29. Оп. 1, спр. 1784. Навчальний звіт корпусу за 1912-1913 н.р. – 216 арк.
30. Оп.1, спр. 1785. Навчальний звіт корпусу за 1912-1913 н.р. – 162 арк.
31. Оп. 1, спр. 1862. Переписка з випускниками кадетського корпусу. – 422 арк.
32. Оп. 2, спр. 1. Протоколи засідання педкомітету за 1871-1872 н.р. – 174 арк.
33. Оп. 2, спр.2. Протоколи засідання педкомітету за 1872-1873 н.р. – 156 арк.
34. Оп. 2, спр. 3. Протоколи засідання педкомітету за 1873-1874 н.р. – 138 арк.
35. Оп. 2, спр. 5. Протоколи засідання педкомітету за 1874-1875 н.р. – 180 арк.
36. Оп. 2, спр. 6. Протоколи засідання педкомітету за 1875-1876 н.р. – 280 арк.
37. Оп. 2, спр. 8. Журнал засідання педкомітету за 1884-1885 н.р. – 126 арк.
38. Оп. 2, спр. 9. Протоколи засідання педкомітету за 1885-1886 н.р. – 208 арк.
39. Оп. 2, спр. 10. Протоколи засідання педкомітету за 1886-1887 н.р. – 278 арк.
40. Оп. 2, спр. 16. Книга протоколів педрад за 1894-1895 н.р. – 254 арк.
41. Оп. 2, спр. 18. Книга протоколів педрад за 1900-1901 н.р. – 31 арк.
42. Оп. 3, спр. 11. Журнал засідань виховного комітету від 8 лютого 1902 р. – 4 арк.
43. Оп. 3, спр. 21. Послужні списки вихователів кадетського корпусу. – 231 арк.
44. Оп. 3, спр. 44. Накази по корпусу. – 36 арк.
45. Оп. 3, спр. 45. Накази по навчальному управлінню військового відомства УНР. – 16 арк.

Державний архів Полтавської області (ДАПО)

ф. 189. Фон Кнорінг, вихователь Полтавського кадетського корпусу

46. Оп. 1, спр. 1. Документи про діяльність Полтавського кадетського корпусу. – 18 арк.

Державний архів Сумської області (ДАСО)

ф. 1. Сумська міська управа

47. Оп. 1, спр. 55. Переписка міської управи з Харківським губернським управлінням по питанню пожертвувань П.І. Харитоненком 500 тис. крб для будівництва Сумського кадетського корпусу. – 18 арк.

ф. 213. Сумське відділення Державного банку

48. Оп. 1, спр. 5. Наказ по Сумському кадетському корпусу про створення шкільної каси корпусу. – 4 арк.

**Інститут рукопису Національної бібліотеки України
ім. В.І. Вернадського (ІР НБУВ)**

ф. І. Літературні матеріали

49. № 11419. Справа про приналежність до українофільської партії викладача Київської військової гімназії Житецького. – 4 арк.

50. № 46645. Записка, складена Житецьким за наказом начальника головного управління Вуз генерал-ад'ютанта Русакова. – 10 арк.

51. № 46941. Записна книжка Житецького. – 101 арк.

52. № 46942. Записна книжка Житецького. Біжучі справи. – 55 арк.

Ф. 46. В.С. Іконников

53. № 663. Автобіографія В.С. Іконникова. – 36 арк.

Опубліковані джерела

54. Инструкция по воспитательной части для военных гимназий, однородных с ними заведений и военных прогимназий. – СПб., 1881.

55. Инструкция по учебной части для юнкерских училищ. – СПб., 1901.

56. Наставление для образования воспитанников военно-учебных заведений. – СПб., 1849.

57. Полное собрание законов Российской империи (ПСЗ). Собр. 2-е. – СПб., 1830. – Т.V. – № 3615.
58. ПСЗ. Собр. 2-е. – СПб., 1838. – Т. XI. – № 8751.
59. ПСЗ. Собр. 2-е. – СПб., 1838. – Т. XI. – № 9229.
60. ПСЗ. Собр. 3-е. – СПб., 1894. – Т. XI. – 1891. – № 7422.
61. ПСЗ. Собр. 3-е. – СПб., 1894. – Т. XI. – 1891. – № 7427.
62. Положение о кадетских корпусах, высочайше утвержденное 14.02.1886 г. // Педагогический сборник. – 1886. – № 9. – С. 3–16.
63. Приказ по военно-учебным учреждениям от 24 февраля 1901 г. // Педагогический сборник. – 1901. – Кн. III. – С. 47–52.
64. Приказы по военному ведомству за 1904 г. – № 1-824.
65. Программа учебных предметов в объеме курса военных гимназий // Педагогический сборник. – 1869. – Кн. 1. – С. 1-89.
66. Свод военных постановлений. 1838 г. – Ч. 1. Кн. 3. Образование военно-учебных заведений с их управлениями. – СПб., 1838. – 64 с.
67. Свод военных постановлений 1859 г. – Ч. 1. Кн. 3. Образование военно-учебных заведений с их управлениями. – СПб., 1859. – 380 с.
68. Свод военных постановлений 1869 г. – Ч. 4. Военные заведения. Кн. 15. Заведения военно-учебные. – СПб., 1870. – 406 с.
69. Труды первого съезда офицеров-воспитателей кадетских корпусов / Под ред. В.П. Петрова. – СПб., 1909.
70. Циркуляры по военно-учебным заведениям за 1868 г. – СПб., 1868.
71. Циркуляры по военно-учебным заведениям за 1869 г. – СПб., 1869.

Спогади

72. Бутовский А.Д. Годы моего учения в Петровско-Полтавском кадетском корпусе / А.Д. Бутовский // Педагогический сборник. – 1915. – № 12. – С. 468-495.
73. Бутовский А.Д. Первые шаги на учебной службе / А.Д.Бутовский // Русская старина. – 1917. – Т. 169. – № 2. – С. 196-204.

74. Домонтович М.А. Полтавский кадетский корпус в первые годы его существования / М.А. Домонтович // Исторический вестник. – 1890. – Т. 42. – № 11. – С. 444-476.
75. Зайцев И.К. Воспоминания старого учителя / И.К. Зайцев // Русская старина. – 1887. – Т. 54. – С. 687-688.
76. З-ов. Н. Из воспоминаний о Владимирской Киевской военной гимназии / Н. З-ов // Педагогический сборник. – 1907. – № 1. – С. 56-71.
77. З-ов. Н. Из воспоминаний о Владимирской Киевской военной гимназии / Н. З-ов // Педагогический сборник. – 1907. – № 6. – С. 523-538.
78. Игнатъев А.А. Пятьдесят лет в строю. Кн. 1. / А.А. Игнатъев. – М.: Госполитиздат, 1955. – 593 с.
79. Картавцев Л.В. Петровский Полтавский кадетский корпус в воспоминаниях одного из его воспитанников. 1852-1859. Предисл. авт. / Л.В. Картавцев // Русская старина. – 1890. – Т. 66. – № 5. – С. 393-409.
80. Петрів В. М. Військово-історичні праці. Спомини / В.М. Петрів. – К.: Поліграфкнига, 2002. – 640 с.
81. Русова Софія. Мемуари. Щоденник / Софія Русова. – К.: Поліграфкнига, 2004. – 544 с.
82. Сборник воспоминаний бывших питомцев Петровского Полтавского кадетского корпуса, издаваемый объединением в Париже по случаю столетия основания Корпуса, 1840-1965. – Париж: Издание Объединения Петровского Полтавского кадетского корпуса, 1965. – 226 с.
83. Скоропадський П. Спогади / П. Скоропадський. – К., Філадельфія, 1995. – 493 с.
84. Т.В. Два режима / В.Т. // Разведчик. – 1914. – № 1221. – С. 197-201.
85. Тимченко-Рубан. Воспоминания / Тимченко-Рубан // Исторический вестник. – 1890. – Т. 40. – С. 332-354, 610-633.
86. Тимченко-Рубан. Воспоминания / Тимченко-Рубан // Исторический вестник. – 1890. – Т. 41. – С. 94-114, 304.

87. Щоденник кадета Іванова // Військово-історичний альманах. – 2001. – Ч. 1. – С. 130-140.

ПРЕСА

88. Кадет. – 1906. – № 3.
89. Кадет. – 1906. – № 4.
90. Кадет. – 1906. – № 5.
91. Кадет. – 1907. – № 6.
92. Кадет. – 1909. – № 3.
93. Кадетская переключка. – 1978. – № 20.
94. Педагогический сборник. – 1883. – Кн. 9.
95. Педагогический сборник. – 1886. – Кн. 9.
96. Педагогический сборник. – 1890. – Кн. 8.
97. Педагогический сборник. – 1900. – Кн. 5.
98. Педагогический сборник. – 1901. – Кн. 3.
99. Педагогический сборник. – 1901. – Кн. 4.
100. Педагогический сборник. – 1902. – Кн. 3.
101. Педагогический сборник. – 1905. – Кн. 8.
102. Педагогический сборник. – 1905. – Кн. 11.
103. Полтавские Губернские Ведомости. – 1867. – № 41.
104. Полтавский голос. – 1911. – 11 октября. – № 1262.

Використана література

105. Александер Н. Учебное дело в военных училищах дореволюционного периода и нынешних советских военных школах / Н. Александер // Военные знания. – 1922. – № 10. – С. 20-22.
106. Алпанов Н.И. Историческая справка о кадетских корпусах в России в XIX в. / Н.И. Алпанов // Советская педагогика. – 1944. – № 1. – С. 18-21.
107. Алпатов Н.И. Учебно-воспитательная работа в дореволюционной школе интернатного типа (из опыта кадетских корпусов и военных гимназий в России) / Н.И. Алпанов. – М. : Учпедгиз, 1958. – 310 с.

108. Аурова Н.Н. Система военного образования в России : кадетские корпуса во второй половине XVIII – первой половине XIX века / Н.Н. Аурова. – М. : Ин-т рос. истории, 2003. – 274 с.
109. Аустрин В. Владимирский Киевский Кадетский корпус / В. Аустрин, Г. Дубинский // Военная быль. – № 83. – С. 1-23.
110. Басаев В.Р. Становление и развитие кадетских корпусов в императорской России: XVIII – начало XX вв. : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук : спец. 07.00.02 “Отечественная история” / В.Р. Басаев. – Омск, 2000. – 38 с.
111. Беляев А.В. Кадетские корпуса в годы Первой мировой войны / А.В. Беляев // Военно-исторический журнал. – 2008. – № 6. – С. 77-80.
112. Бернацкий В.А. Пятидесятилетие Главного управления военно-учебных заведений. 1863-1913 / В.А. Бернацкий. – СПб., 1913. – 93 с.
113. Бескровный Л.Г. Очерки военной историографии / Л.Г. Бескровный. – М. : Изд-во АН СССР, 1962. – 318 с.
114. Бескровный Л.Г. Военное образование в России в XIX веке/ Л.Г. Бескровный. – М. : Наука, 1970. – 135 с.
115. Бескровный Л.Г. Русская армия и флот в XIX веке. Военно-экономический потенциал России / Л.Г. Бескровный. – М. : Наука, 1973. – 616 с.
116. Бескровный Л.Г. Русская армия и флот в начале XX-го века / Л.Г. Бескровный. – М. : Наука, 1986. – 238 с.
117. Білоусько О.А. Нова історія Полтавщини: кінець XVIII – початок XX ст. : Пробний підручник для 9 кл. загальноосвіт. школи / О.А. Білоусько, В.І. Мирошніченко. – Полтава : Оріяна, 2003. – 264 с.
118. Бильдерлинг А.А. К вопросу о воспитании и обучении детей в кадетских корпусах / А.А. Бильдерлинг. – СПб., 1898. – 90 с.
119. Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского Университета св. Владимира (1834-1884) / уклад. Иконников В.С. – К. : Тп.Ун-та Св. Владимира, 1884. – 880 с.

120. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831-1863) / Д. Бовуа. – К. : Інтел, 1996. – 416 с.
121. Богданов С.В. Развитие теории и практики подготовки офицерского состава в военной школе дореволюционной России второй половины XIX-начала XX в. : автореф. дис. на соискание учён. степени докт. ист. наук : спец. 07.00.02 – “Отечественная история” / С.В. Богданов. – М., 1991. – 42 с.
122. Бондаренко В.Н. Кадетские корпуса России во второй половине XIX века : опыт, уроки : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук : спец. 07.00.02 “Отечественная история” / В.Н. Бондаренко. – М., 1997. – 24 с.
123. Буравченков А.А. Офицерский корпус русской армии накануне Октябрьской революции / А.А. Буравченков. – К. : Изд-во при КГУ, 1986. – 238 с.
124. Ванновский П.С. Мнение о преобразовании военно-учебных заведений / П.С. Ванновский. – СПб. : Б.и., 1863. – 38 с.
125. Верстюк В.Ф. Діячі Української Центральної Ради: біографічний довідник / В.Ф. Верстюк, Т.С. Осташко. – К. : Б.в., 1998. – 254 с.
126. Витт Д.Л. Из далекого прошлого / Д.Л. Витт // Военная быль. – 1955. – № 12. – С.11-13.
127. Военно-историческая библиотека “Военной Были”. – Париж, 1963. – № 3.
128. Войцехівська І.Н. Академік Володимир Іконников: життєпис та бібліографія / І.Н. Войцехівська. – К., 1998. – 132 с.
129. Волков С.В. Русский офицерский корпус / С.В. Волков. – М. : Воениздат, 1993. – 368 с.
130. Волотовский А.А. “Служи отечеству не ради наград, а ради чести своей и благородства твоих предков” / А.А. Волотовский // Военно-исторический журнал. – 2006. – № 1. – С. 64-65.
131. Вороненко В. Микола Прокопович Василенко. – К. : Наукова думка, 1991. – 272 с.

132. Галенковский П.А. Воспитание юношества в прошлом. Исторический очерк педагогических средств при воспитании в военно-учебных заведениях (в период 1700-1856 гг.) / П.А. Галенковский. – Изд. – СПб., 1904. – 124 с.

133. Галушко Ю.А. Школа российского офицерства. Исторический очерк / Ю.А. Галушко, А.А. Колесников. – М. : Русский мир, 1993. – 221 с.

134. Гамбурцев А. Строевое обучение в бывших юнкерских училищах и советских военных школах // Военные знания. – 1922. – № 10. – С. 16-17.

135. Ганусовский Б. К. Десять лет за железным занавесом : Несколько глав из книги / Б.К. Ганусовский // Кадетская переключка. – 1981. – № 29.

136. Ганусовский Б. К. Десять лет за железным занавесом : Несколько глав из книги / Б.К. Ганусовский // Кадетская переключка. – 1983. – № 33.

137. Ганусовский Б. К. Десять лет за железным занавесом : Несколько глав из книги / Б.К. Ганусовский // Кадетская переключка. – 1984. – № 34.

138. Герасименко М.В. Підготовка старшинських кадрів в українських національних державних утвореннях (березень 1917 – листопад 1920 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 20.02.22 “Військова історія” / М.В. Герасименко. – К., 2005. – 24 с.

139. Герштейнцвейг В.К. О патриотическом воспитании в кадетских корпусах / В.К. Герштейнцвейг. – СПб., 1911. – 42 с.

140. Головин Н.Н. Высшая военная школа / Н.Н. Головин. – СПб., 1909. – 126 с.

141. Головин Н.Н. Опыт применения прикладного метода при обучении тактике в Императорской Николаевской военной академии / Н.Н. Головин. – СПб., 1912. – 142 с.

142. Голубко В.Є. Армія Української Народної Республіки 1917-1918. Утворення та боротьба за державу / В.Є. Голубко. – Львів : Кальварія, 1997. – 288 с.

143. Горелов В.І. Військово-політична діяльність П. Скоропадського та його роль у створенні збройних сил Української держави : автореф. дис. на

здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 20.02.22 “Військова історія” / В.І. Горелов. – К., 1999 – 21 с.

144. Гребенкин А.Н. Кадетские традиции в военных учебных заведениях Российской империи в первой половине XIX века / А.Н. Гребенкин // Управление общественными и экономическими системами. – 2008. – № 2. – С. 1-19.

145. Гребенкин А. Н. Преподавательский состав кадетских корпусов Российской империи в царствование Николая I: социокультурный облик / А.Н. Гребенкин // Управление общественными и экономическими системами. – 2009. – № 2. – С. 1-9.

146. Греков Ф.В. Краткий исторический очерк военно-учебных заведений / Ф.В. Греков. – М., 1910. – 246 с.

147. Гуляев Ю.Н. Особенности постановки воспитательного процесса в Артиллерийском и Инженерном кадетском корпусе / Ю.Н. Гуляев // Кадетские корпуса в России. – М., 1995. – С. 8-11.

148. Данченко В.Г. Кадетский корпус. Школа русской военной элиты / В.Г. Данченко, Г.В. Калашников. – М. : ЗАО Центрполиграф, 2007. – 463 с.

149. Демчучен О. Військове будівництво доби Директорії у працях сучасних українських істориків / О. Демчучен // Воєнна історія. – 2006. – № 1-3. – С. 55-61.

150. Довідник з історії України. Т.2. – К. : Генеза, 1995. – 440 с.

151. Драгомиров М.И. Лекции по тактике, читанные в учебном пехотном батальоне профессором Николаевской академии Генерального штаба / М.И. Драгомиров // Оружейный сборник. – 1864. – № 2. – С. 1-64.

152. Драгомиров М.И. Курс тактики / М.И. Драгомиров. – СПб., 1867. – 420 с.

153. Драгомиров М.И. Подготовка войск в мирное время (воспитание и образование) / М.И. Драгомиров. – К., 1906.

154. Дубінський В. Володимирський кадетський корпус / В. Дубінський, Г. Аустрін // Народна армія. – 2000. – 26 лютого.

155. Енциклопедія історії України : [у 5 т.]. – К. : Наукова думка, 2003. – Т. 1. – 688 с.
156. Енциклопедія Українознавства. Словникова частина – Т. 3. – Львів : Вид-во “Молоде життя“, 1994. – 423 с.
157. Жесткова М. Н. История кадетских корпусов и военных гимназий в России / М.Н. Жесткова. – М. : Воениздат, 1944. – 231 с.
158. Жесткова Т.П. Краткий очерк развития кадетских корпусов в России : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук : спец. 07.00.02 “Отечественная история” / Т.П. Жесткова. – М., 1944. – 20 с.
159. Житецкий П.Г. Из уроков по теории словесности / П.Г. Житецкий // Педагогический сборник. – 1898. – № 2. – С. 113-126 ; № 3. – С. 243-253 ; № 4. – С. 315-343 ; № 5. – С. 443-459 ; № 6. – С. 537-561.
160. Завадский Н.П. Владимирский Киевский кадетский корпус. 1851-1901. Исторический очерк / Н.П. Завадский. – К., 1908. – 108 с.
161. Зайончковский П.А. Военные реформы 1860-1870 годов в России / П.А. Зайончковский. – М. : Изд-во МГУ, 1952. – 370 с.
162. Зайончковский П.А. Самодержавие и русская армия на рубеже XIX-XX столетий: 1881-1903 / П.А. Зайончковский. – М. : Мысль, 1973. – 351 с.
163. Зубалій М. Олексій Бутовський – основоположник системи фізкультурної освіти / М. Зубалій, В. Зубалій // Освіта і управління. – 2003. – № 4. – С. 137–141.
164. Изонов В.В. Подготовка военных кадров в России (XIX- начало XX вв.) / В.В. Ионов. – СПб. : ВИТУ, 1998. – 527 с.
165. Іконников В. Історичні портрети / В. Іконников. – К. : Либідь, 2004. – 428 с.
166. Ильин Ю.В. Опыт деятельности военного министерства по укреплению офицерского корпуса России (1905-1914 гг.) : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук : спец. 07.00.02 – “Отечественная история” / Ю.В. Ильин. – М., 1995. – 24 с.

167. Исаков Е.П. Военная быль: о доблести, добре и красоте / Е.П. Исаков. – М. : Граница, 2000. – 399 с.
168. Исторический очерк деятельности военного управления в России в первое двадцатипятилетие благополучного царствования государя императора Александра Николаевича (1855-1880 гг.). Т. 1-6. – СПб., 1879-1881.
169. Кадетские корпуса в России. Литература к теме на русском языке за 1766 – 1997 гг. / сост. С.В. Апраксин, Л.Ф. Капралова. – СПб., 1997. – 24 с.
170. Казакевич О.М. Педагогічно-наукова та громадська діяльність П.Г. Житецького : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 “Історія України” / О.М. Казакевич. – К., 2005. – 221 с.
171. Каменев А.И. История подготовки офицерских кадров в России / А.И. Каменев. – М. : ВПА им. Ленина, 1990. – 195 с.
172. Капелюшний В. Здобута і втрачена незалежність : історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917-1921 рр.) : монографія / В. Капелюшний. – К. : Олан, 2003. – 608 с.
173. Карпенко М. Київський кадетський корпус : сторінки історії (1852-1920 рр.) / М. Карпенко, О. Скрябін // Військово-історичний альманах Центрального музею Збройних сил України. – 2006. – Ч. 13. – С. 4-24.
174. Кирило-Мефодіївське товариство : [у 3 т.] – К. : Наук. думка, 1990. – Т. 1. – 544 с.
175. Клдиашвили Д. На жизненном пути / Д. Клдиашвили. – М. : Худож. лит., 1987 : 1-я образц. тип. Союзполиграфпрома. – 351 с.
176. Климашкина Е.В. Источники изучения педагогического опыта кадетских корпусов и военных гимназий дореволюционной России : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. пед. наук : спец. 13.00.01 “Общая педагогика, история педагогики и образования” / Е.В. Климашкина. – Ставрополь, 2006. – 28 с.
177. Кожухов Ю.В. Проблема взаимоотношений между воспитателями и воспитанниками в учебных заведениях закрытого типа (на материалах

кадетских корпусов и военных гимназий) : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. пед. наук : спец. 13.00.01 “Общая педагогика, история педагогики и образования” / Ю.В. Кожухов. – М., 1996. – 18 с.

178. Козинець О. Підготовка військових кадрів Російської імперії у другій чверті ХІХ століття (за нарративними джерелами) / О. Козинець // Наукові праці Кам'янець-Подільського університету. Історичні науки. – 2004. – Т. 12. – С. 458-464.

179. Козинець О.Г. Підготовка кадрів російської армії у другій чверті ХІХ століття : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 “Історія України”/ О.Г. Козинець. – Чернігів, 2004. – 205 с.

180. Козирев О.С. Персональний склад “комітету 12-ти” Київської “Старої Громади” у 1875-1876 роках / О.С. Козирев // Наукові праці Миколаївського ДГУ ім. Петра Могили. Історичні науки. 2006. – Т. 62. – Вип. 49. – С. 23-26.

181. Козлова Г.Н. Воспитание “корпоративной чести” в кадетском корпусе / Г.Н. Козлова // Педагогика. – 2001. – № 2. – С.43-47.

182. Колянчук О. Генералітет українських визвольних змагань/ О. Колянчук, М. Литвин, К. Науменко. – Львів, 1995. – 285 с.

183. Корнійчук Ю.Г. Дорадянська система виховання у військових навчальних закладах як історико-педагогічна проблема / Ю.Г. Корнійчук // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. – 2007. – № 35. – С. 181-184.

184. Краткий кадетский военно-исторический календарь [сост. А.Н. Шишков, А.А. Ковалев]. – М. : Олма Медиа Групп, 2007. – 495 с.

185. Крылов В.М. Кадетские корпуса и российские кадеты / В.М. Крылов. – СПб. : ВИМАИВиВС, 1998. – 671 с.

186. Куприн А.И. На переломе (Кадеты) // [Соч. в 6 т.]. – Т. 2 / А.И. Куприн. – М. : Гос. изд-во худ. л-ры, 1957. – С. 393-430.

187. Курмышов В. М. Воспитание в кадетских корпусах России (Анализ пед. опыта, 1882-1917 гг.) : автореф. дис. на соискание учен. степени канд.

пед. наук : спец. 13.00.01 “Общая педагогика, история педагогики и образования” / В.М. Курмышов. – СПб., 1997. – 19 с.

188. Лалаев М.С. Исторический очерк военно-учебных заведений, подведомственных Главному их управлению / М.С. Лалаев. – СПб. : Тип. М.М. Стасюлевича, 1892. – 164 с.

189. Лалаев М.С. Исторический очерк военно-учебных заведений, подведомственных Главному их управлению : Ч. 1 : 1700-1825 гг. ; Ч. 2. 1825-1880 гг. От основания в России военных школ до исхода первого двадцатипятилетия благополучного царствования государя императора Александра Николаевича : 1700-1880. Ч. 1-2 / М.С. Лалаев. – Санкт-Петербург, 1880. – 464 с.

190. Леер Г.А. Коренные вопросы (военные этюды) / Г.А. Леер. – СПб., 1897. – 144 с.

191. Леер Г.А. Опыт критико-исторического исследования законов искусства ведения боя (положительная стратегия). Ч. 1 / Г.А. Леер. – СПб., 1869. – 72 с.

192. Лесков Н.С. Кадетский монастырь // Собрание сочинений в 11 томах. – Т. 6 / Н.С. Лесков. – М. : Гос. изд. художественной л-ры, 1957. – С. 315-346.

193. Литвин М. Збройні сили України у першій половині ХХ ст. Генерали і адмірالی / М. Литвин, К. Науменко. – Львів ; Харків : Вид-во Сага, 2007. – 244 с.

194. Литвин С. Українські військові діячі періоду першої російсько-української війни (грудень 1917 – березень 1918) / С. Литвин // Воєнна історія. – 2008. – № 1 (37). – С. 77-88.

195. Литературное наследие Г.В. Плеханова. Сборник № 1. – М., 1934. – 450 с.

196. Матящук В.П. Створення і розвиток ліцеїв військового спрямування України (1991-2005 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 20.02.22 “Військова історія” / В.П. Матящук. – Львів, 2006. – 18 с.

197. Мельницкий Н. Сборник сведений о военно-учебных заведениях в России: Сухопутное ведомство : в 4 т. / Н. Мельницкий. – СПб. : Типография главного штаба Его Величества по военно-учебным заведениям, 1857. – Т. 2. – 488 с.
198. Милицина М.М. Уявлення кадета про майбутню службу/ М.М. Милицина // Наукові записки Національного університету “Києво-Могилянська академія”. – 2007. – Т. 65. Історичні науки. – С. 26-32.
199. Милицина М. До питання про заснування Київського кадетського корпусу / М. Милицина // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. – 2004. – № 8. – С. 270-276.
200. Мироненко О. Українізація флоту в УНР // Мала енциклопедія етнодержавознавства / О. Мироненко. – К., 1996. – С. 393-394.
201. Морозов С.Д. Военное образование в России на рубеже XIX-XX вв. / С.Д. Морозов // Военно-исторический журнал. – 1998. – № 5. – С. 83-90.
202. Муратов В. Система военного образования / В.Муратов // Красный офицер. –1919. – № 2. –С. 24-25.
203. На защите революции. Из истории Всероссийской Чрезвычайной комиссии. 1917-1922 гг. – К., 1971. – 390 с.
204. Назаров А.Н. Подготовка офицерских кадров в Российском государстве (XVIII–начало XX вв.) : автореф. дис. на соискание учен. степени доктора ист. наук : спец. 07.00.02 “Отечественная история” / А.Н. Назаров. – М., 2001. – 38 с.
205. Не минає кадетська слава // Урядовий кур’єр. – 2009. – 24 грудня.
206. Николаев А.В. История становления и развития физической подготовки в военно-учебных заведениях России во второй половине XIX–начале XX вв. : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук : спец. 07.00.02 “Отечественная история” / А.В. Николаев. – М., 2004. – 24 с.
207. Новиков В. Соприкосновение с армией / В. Новиков // Военная быль. – № 69. – 1963. – С. 4-8.

208. Носко Ю. Науково-педагогічна діяльність Олексія Павловича Фльорова / Ю. Носко // Початкова школа. – 2008. – № 6. – С. 6-9.
209. Общий состав чинов военно-учебных заведений. – СПб., 1901. – 196 с.
210. Общий состав чинов военно-учебных заведений. – СПб., 1904. – 181с.
211. Огнев В.О. Проблеми навчання і виховання військовослужбовців у педагогічній спадщині М.І. Драгомирова : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : 13.00.01 “Загальна педагогіка та історія педагогіки” / В.О. Огнев. – К., 2001. – 21 с.
212. Одесский Великого князя Костянтина Костянтиновича кадетский корпус. 1899-1924. – Нью-Йорк : Ньюйоркское объединение кадетов Одесского корпуса, 1974. – 405 с.
213. Острогорский А.Н. Памяти П. А. Алексеева / А.Н. Острогорский // Педагогический сборник. – 1906 – № 9. – С. 269.
214. Особові архівні фонди Інституту рукопису. Путівник. – К. : НБУВ, 2002. – 768 с.
215. Павловский И.Ф. Исторический очерк Петровского Полтавского кадетского корпуса. 1840-1890 / И.Ф. Павловский. – Полтава, 1890. – 183 с.
216. Павловский И.Ф. К истории Полтавского дворянства. 1802-1902 гг. Очерки по архивным данным. – Вып. I / И.Ф. Павловский. – Полтава, 1906. – 277 с.
217. Павловский И.Ф. К истории полтавского дворянства.1802-1902. – Т.II / И.Ф. Павловский. – Полтава, 1907. – 303 с.
218. Палієнко М. Повернення із забуття : портрет вченого, журналіста, видавця Володимира Науменка / М. Палієнко. – К., 1998. – 40 с.
219. Памятная книга кадетов на 1911-1912 гг. – Одесса : Изд-во Одесского кадетского корпуса. – 121 с.
220. Памятная книга Киевской губернии на 1904 г. – К., 1904. – 113 с.

221. Панов І.М. Офіцерський корпус збройних сил Росії в роки Першої світової війни : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : 07.00.01 “Історія України” / І.М. Панов. – К, 1999. – 18 с.
222. Петров П.В. Главное управление военно-учебных заведений: исторический очерк / П.В. Петров, Н.А. Соколов // Столетие Военного министерства. Т. 10. Ч. 1-3. – СПб., 1914. – 313 с.
223. Петров П.В. Главное управление ВУЗов. Исторический очерк / П.В. Петров. – СПб. : Тип. Товарищества М. О. Вольф, 1910. – 324 с.
224. Петрук Н.П. Південно-Західний Відділ Російського Географічного Товариства в суспільно-політичному русі України у другій половині ХІХ століття : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : 07.00.01 “Історія України” / Н.П. Петрук. – К., 2002. – 17 с.
225. Пікуль Ю.М. Кадетські корпуси Російської імперії в ХІХ–поч. ХХ ст : нарис традицій та побуту / Ю.М. Пікуль // Збірник праць Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – Історія. – Випуск 39. – 2007. – С. 176-185.
226. Полтавщина : Енцикл. довідник [ред. А. В. Кудрицький]. – К. : УЕ, 1992. – 1024 с.
227. Полчанинов Р. Русские в Сараево / Р. Полчанинов // Кадетская переключка. – 1984. – № 36.
228. Попов А.А. От кадетских корпусов к суворовским военным училищам войск НКВД (МВД) СССР (1731-1960). Исторический очерк / А.А. Попов, А.М. Плеханов. – М. : Граница, 1998. – 240 с.
229. Пятидесятилетний юбилей Владимирского кадетского корпуса // Педагогический сборник. – 1902. – № 3. – С. 33-41.
230. Ромашкевич А.Д. Материалы к истории Петровского Полтавского кадетского корпуса с 1.Х.1903 по 1.Х.1904. Год первый / А.Д. Ромашкевич. – Полтава : Изд-во И.А. Дохмана, 1904. – 94 с.

231. Ромашкевич А.Д. Материалы к истории Петровского Полтавского кадетского корпуса с 1.Х.1908 по 1.Х.1909. Год шестой / А.Д. Ромашкевич. – Полтава : Изд-во Г.И. Маркевича, 1909. – 158 с.

232. Ростовцев Я.И. Наставление для образования воспитанников военно-учебных заведений, Высочайше утвержденное 24 декабря 1848 г./ Я.И. Ростовцев. – СПб. : Тип. военно-учебных заведений, 1849. – 185 с.

233. Русское зарубежье. Золотая книга эмиграции. Первая треть XX в. Энциклопедический биографический словарь. – М. : РОССПЭН, 1997 – 750 с.

234. Самович А.Л. Источники по истории российских кадетских корпусов (1882–1917) / А.Л. Самович // Крыніцазнаўства і спецыяльныя гістарычныя дысцыпліны. – Вып. 2. – Мн. : БДУ, 2005. – С. 222-226.

235. Самович А.Л. Кадетские корпуса в России (80-е гг. XIX в. – 20-е гг. XX в.) : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук : спец. 07.00.03 “Всеобщая история” / А.Л. Самович. – Минск, 2003. – 20 с.

236. Самович А.Л. Судьба императорских кадетских корпусов после 1917 года в России и за рубежом / А.Л. Самович // Независимое военное обозрение. – 1998. – 4. IX.

237. Самусенко В.Н. Исторический опыт деятельности военно-учебных заведений России второй половины XIX – начала XX века по формированию морально-боевых качеств офицерских кадров века : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук : спец. 07.00.02 “Отечественная история”. – СПб., 2005. – 24 с.

238. Свиридов В. А. Становление и развитие военного образования в России во второй половине XIX – начале XX века : автореф. дис. на соискание учен. степени докт. пед. наук : спец. 13.00.01 “Общая педагогика, история педагогики и образования” / В.А. Свиридов. – Воронеж, 2006. – 40 с.

239. Семичев В.В. Музыкальное воспитание в системе военного образования России. 1700-1917 гг. : (ист.-пед. анализ) : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. пед. наук : спец. 13.00.01 “Общая педагогика, история педагогики и образования” / В.В. Семичев. – СПб., 1994. – 16 с.

240. Сергеева Т.Б. Особенности корпоративной культуры образовательного учреждения / Т.Б. Сергеева // Педагогика. – 2006. – № 10. – С. 11-21.
241. Сідак В.С. На шляху до воєнної доктрини України (історичний нарис) : Монографія / В.С. Сідак. – К. : Вид-во Національної академії СБ України; вид-во МАУП, 2001. – 216 с.
242. Симашенков Д.П. Деятельность властных структур и органов военного управления по патриотическому воспитанию офицерства Российской армии (1890–1914 гг. : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук : спец. 07.00.02 “Отечественная история” / Д.П. Симашенков. – Самара, 2003. – 24 с.
243. Симонов И.С. Кадетские журналы и сборники / И.С. Симонов // Педагогический сборник. – 1906. – № 11-12. – С. 412-432, 534-560.
244. Симонов И.С. Кадетские корпуса / И.С. Симонов // Военная энциклопедия. – М., 1913. – Т. XI. – 232 с.
245. Сисиєва С.О. Нариси з історії розвитку педагогічної думки : навч. посіб. / С.О. Сисиєва, І.В. Соколова. – К. : Центр навчальної літератури, 2003. – 308 с.
246. Скоропад І. В. Науково-просвітницька діяльність В.П. Науменка (1852-1919) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : 13.00.01 “Загальна педагогіка та історія педагогіки” / І.В. Скоропад. – К., 2005. – 214 с.
247. Скрябін О. Сторінки історії кадетських корпусів / О. Скрябін // Атлантична панорама. – 2008. – № 4. – С. 10-14.
248. Спирин Л. М. В.И. Ленин и создание советских командных кадров / Л.М. Спирин // Военно-исторический журнал. – 1965. – № 4. – С. 3-16.
249. Справочник по истории дореволюционной России : библиогр. указ. – 2-е изд. [ред. П.А. Зайончковский]. – М. : Книга, 1978. – 638 с.
250. Стацевич А. Владимирский кадетский корпус / А. Стацевич // Кадетская переключка. – 1975. – № 13.

251. Струтинский В.Ф. Подготовка офицерских кадров в России во второй половине XIX – начале XX вв. : Историографическое исследование : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук : спец. 07.00.02 “Отечественная история” / В.Ф. Струтинский. – М., 1995. – 23 с.

252. Сушанский А. С. Духовно-нравственное воспитание в военно-учебных заведениях России XVIII – начала XX в. : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. пед. наук : спец. 13.00.01 “Общая педагогика, история педагогики и образования” / А.С. Сушанский. – М., 2002. – 25 с.

253. Теркун А.Н. Военное воспитание в России (1905-1914 гг.) : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук : спец. 07.00.02 “Отечественная история” / А.Н. Теркун. – СПб., 1999. – 21 с.

254. Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917-1921) : наук. видання / Я. Тинченко. – К, 2007. – 536 с.

255. Тинченко Я.Ю. Українське офіцерство : шляхи скорботи та забуття / Я.Ю. Тинченко. – К. : Тиражувальний центр УРП, 1995. – Ч. 1. – 258 с.

256. Ушинский К.Д. Избранные педагогические сочинения / К.Д. Ушинский. – К. : Учпедгиз, 1945. – 450 с.

257. Федорин С.В. Государственная система физического воспитания в России : автореф. дис. на соискание учен. степени докт. ист. наук : спец. 07.00.02 “Отечественная история” / С.В. Федорин. – СПб., 2002. – 52 с.

258. Флоринский Н. Сильвестр Сильвестрович Гогоцкий / Н. Флоринский. – Харьков, 1889. – 20 с.

259. Харламов В.И. Русская военная школа (1700-1917) : в 2 т. / В.И. Харламов. – М. : Академия ПВ ФПСР, 1997. – Т. 1. – 278 с.

260. Харламов В.И. Русская военная школа (1700-1917) : в 2 т. / В.И. Харламов. – М. : Академия ПВ ФПСР, 1997. – Т. 2. – 284 с.

261. Целорунго Д.Г. Военно-учебные заведения России и образовательный уровень русского офицерского корпуса в эпоху Отечественной войны 1812 года / Д.Г. Целорунго // Тезисы научной конференции “Отечественная война 1812 года. Россия и Европа”. – Бородино, 1992. – С. 41-46.

262. Цитович В.В. Одесский (Великого князя Костянтина Костянтиновича) кадетский корпус за первые семь лет его существования / В.В. Цитович. – Одесса, 1906. – 231 с.
263. Черняк Л. Краскомы и бывшие офицеры / Л. Черняк // Военные знания. – 1922. – № 10. – С. 6-15.
264. Шандра В.С. Малоросійське генерал-губернаторство в період урядування М.Г. Рєпніна (1816-1834) / В.С. Шандра // Український історичний журнал. – 2000. – № 4. – С. 79-90.
265. Шаховский П.П. Сумской кадетский корпус. 1900-1950/ П.П. Шаховский. – Париж, 1952. – 52 с.
266. Шемета Ю.М. Науково-освітня діяльність М.Ф. Владимирського-Буданова : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : 07.00.06 “Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни” / Ю.М. Шемета. – К., 2004. – 20 с.
267. Якимович Б. Збройні Сили України. Нарис історії / Б. Якимович. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича, 1996. – 359 с.
268. Яковлев Р.Н. О воспитании в военно-учебных заведениях / Р.Н. Яковлев // Воспитание. – 1862. – № 7. – С. 22-36.
269. Яременко Л.М. До історії української журналістики. Журнал “Кадетъ” Сумського кадетського корпусу: тематичний аспект / Л.М. Яременко // Вісник СумДУ. – 2006. – № 3. – С. 29-34.
270. Юшенов П.Н. Директор Киевской военной гимназии. Некролог / П.Н.Юшенов. – М. : Типография Каткова, 1879. – 40 с.
271. Bejray D. Militar und Gessellshaft im worrevolutionaren Russland / D. Bejray / D. Bejray. – Köln ; Wien ; Bohlau, 1984. – 135 S.
272. Curtiss J.S. The Russian Army under Nicholas I, 1825–1855 / J.S. Curtiss. – Durham : Duke University Press, 1965. – 170 p.
273. Stone N. The Eastern Front 1914–1917 / N. Stone. – London : Penguin Books, 1998. – 180 p.

Електронні ресурси

274. Благотворительный фонд “Русское православие” [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ortho-rus.ru>.
275. Вікіпедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.uk.wikipedia.org/wiki>.
276. Всеобщий календарь 1909 г. Издание П.П. Сойкина [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ruscadet.ru/library/rushist/calend-1909/comm.htm>.
277. Історія Полтави [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.histpol.pl.ua/person>.
278. Кадетские корпуса России [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ruscadet.ru/history/doc.1886.htm>.
279. Одеський інститут сухопутних військ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://oolisv.od.ua>.
280. Полтавська обласна держтелерадіокомпанія “Лтава” [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.poltawa.pi.net.ua>.
281. Православные электронные страницы из Зарубежной Руси “Дорога домой” [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.doroga.domoj.com>.
282. Русское зарубежье [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://russians.rin.ru>.
283. Сайт историка А.В. Квакина [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://akvakin.narod.ru>.
284. Сумской кадетский корпус [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://svaku.narod.ru/text/cadet.html>
285. Церковь в истории кадетских корпусов Российской империи [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pereprava.org>.
286. Сумской кадетский корпус. Белое дело [Електронний ресурс]. – Режим доступу : xx13.ru/kadeti/sumskoi.htm.